

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

“Ijtimoiy fanlar” kafedraasi

Bakalavriat yo‘nalishi: Barcha yo‘nalishlar uchun

TADQIQOT USULLARI VA KO‘NIKMALARI FANIDAN

O‘QUV-USLUBIIY MAJMUA

Namangan

Tuzuvchilar: A. Nuriddinov – NamDU,
“Ijtimoiy fanlar” kafedrası
v.b.dotsenti.

Taqrizchi: A.Abdulazizov - NamDU,
“Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti,
s.f.n.

Ushbu majmua Namangan davlat universiteti Kengashining 2024 yil 26 avgustdagi 1 -sonli yig'ilishida tasdiqlangan va foydalanishga tavsiya etilgan.

MUNDARIJA

- 1 O'quv materiallar.....**
Ma'ruza va seminar mashg'ulotlar bo'yicha o'quv materillar.....
- 2 Mustaqil ta'lim mashg'ulotlari.....**
- 3 Glossariy .....**
- 4 Ilovalar.....**
Fan dasturi.....
Ishchi fan dasturi.....
Testlar.....
Tarqatma materiallar.....
Baholash mezonlari.....

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALARVAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

«Ijtimoiy fanlar» kafedraai

«TADQIQOT USULLARI VA KO‘NIKMALARI» fani bo‘yicha

**MA‘RUZA VA AMALIV MASHG‘ULOTLAR
bo‘yicha o‘quv materiallar**

ADQIQOT USULLARI VA KO'NIKMALARI FANI BO'YICHA MA'RUZA VA AMALIY MASHG'ULOTLARI

1 - mavzu: Tadqiqot muammo va vaziyatlarni anglash, ularning paydo bo'lishini aniqlash, xususiyatlari va mazmunini ochib berish, universal hal qilish yo'llari va vositalarini topishdan iborat faoliyat turi sifatida

Reja:

1. Fan haqida tushuncha va uning jamiyattaraqqiyotida tutgan o'rni.

2. Tadqiqotning mazmun mohiyati.

3. **Samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun menejmentda**

muammoli vaziyatlarni tadqiq etishning o'rni.

1

2 Fan haqida tushuncha va uning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni.

Fan yangi bilimlarni yaratish, o'zlashtirish va yangi usullar hamda masalalarni yechishga maqsadli yo'naltirilgan inson faoliyatini qamrab oluvchi murakkab ijtimoiy jamoaviy voqelikdir.

Fan bilimlarning oddiy algebraik yig'indisi (to'plami) emas, balki tartibga solingan, tizimlashtirilgan majmuidir. Boshqacha aytganda fan – bilimlartizimidir.

Fanga insonning moddiy dunyo va jamiyat haqidagi bilimlarini kengay- tirishga (boyitishga) yo'naltirilgan intellektual faoliyati, deb ham qarash mumkin. Borliqni (voqelikni) chuqur anglab yetish va amalda qo'llash ikkita asosiy funksiyalardir. Boshqacha aytganda, fanni oldingi to'plangan bilimlar tizimi, ya'ni obyektiv borliqni o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi axborot tizimi va anglab yetilgan qonuniyatlarni amalda qo'llash sistemasi

(tizimi) deb qarash mumkin.

Fanning ushbu funksiyalari fanni obyektiv borliqni anglashimizga xizmat qiluvchi, avvalgi to'plangan bilimlar va axborotlar va anglab yetilgan qonuniyatlarni hayotga tadbqiq tizimi sifatida qarashimizga imkon beradi. Fanni rivojlanishi – borliqni anglashni davom ettirish va uni hayotga tadbqiq etishda foydalaniladigan ilmiy asoslangan yechimlarni (bilimlarni) yaratishga, o'zlashtirishga tizimlashtirishga yo'naltirilgan inson faoliyatidir. Fanni rivojlanishi maxsus ilmiy, o'quv muassasalarda, ularning bo'lin- malarida (kafedra, laboratoriya va h.k.) ilmiy-ijodiy guruhlarda konstruktorlik

va loyiha tashkilotlarida amalga oshiriladi.

Fan bu o'zining tarkibida tabiatning obyektiv qonunlari haqida doimiy rivojlanishdagi ilmiy bilimlar tizimi, ushbu tizimni yaratish va rivojlan- tirishga yo'naltirilgan odamlarning ilmiy faoliyati, jamiyat va insoniyat ongi va ilmiy faoliyat yuritishni ta'minlovchi tashkilotlarni mujassam- lashtirilgan yaxlit ijtimoiy tizimni ifodalaydi.

Fanning tarkibiy qismi, ta'rifi va tavsifi hamda muhim belgilari uning tizimi xarakteristikasini tashkil etadi (ifodalaydi).

Fanning tarkibiy qismi quyidagi uchta asosiy yo'nalishda aks ettiriladi: ilmiy bilimlar tizimi, ilmiy faoliyat va ilmiy muassasa.

Ilmiy bilimlar tizimi quyidagi belgilarga ega bo'lishi kerak: hamma- bopligi, ilmiy dalillarning haqiqiyliги (tekshirilganligi), voqeliklarni amalga oshira olinishligi, bilimlar tizimini turg'unligi (barhayotliligi).

Ilmiy bilimlar tizimi quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

a) bilim tarmoqlari bo'yicha: tabiiy fanlar, texnik fanlar, jamiyat fanlari;

b) ilmiy fanlar bo'yicha: matematika, fizika, kimyo, astronomiya, energetika va h.k.;

d) ilmiy faoliyat natijasi: nashr etish (kitob, maqola) mualliflik guvoh- nomasi, patent, konstruktorlik ishlama va h.k.

Ilmiy faoliyat natijasi quyidagi asosiy belgilari bilan ifodalanuvchi yangi ilmiy bilimlarni olishga, o'zlashtirishga qayta ishlashga va sistemaga tushi- rishga yo'naltirilgan ijodiy faoliyat (ilmiy ish yoki ilmiy mehnat):

– yangiligi va haqiqiyliigi, ehtimollik xarakteri va tavakkalligi (risk), ilmiy natijalarni ishonchliligi va isbotlanishliligi.

Ilmiy faoliyat quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

a) maqsadi bo'yicha: nazariyani rivojlantirish, yangi texnika va texno- logiya yaratish, mavjud texnika va texnologiyalarni takomillashtirish;

b) ilmiy ish turlari bo'yicha: fundamental, amaliy tadqiqotlar, ilmiy izla-nishlar;

d) ilmiy tadqiqot ishi ko'lami bo'yicha: fandagi biror yo'nalish, ilmiy muammo, ilmiy mavzu;

e) tadqiqot uslubi bo'yicha: nazorat, eksperimental va aralash tadqiqotlar; **Ilmiy muassasa** ilmiy xodimlar, ilmiy faoliyat yuritish vositalari (ilmiy uskuna, qurilma, pribor va h.k.), ma'lumot materiallari, ilmiy faoliyat obyektu va ilmiy faoliyat yuritish uchun kerakli shart-sharoitlarga ega bo'lishi kerak.

Fan har bir mamlakat iqtisodiyotini va jamiyat taraqqiyotini negizi hisoblanuvchi ilmiy texnik taraqqiyot rivojlanishini ta'minlovchi intellektual boylik (kuch) hisoblanadi. Uzoq o'tmishda yashab ijod qilgan ajdodlarimiz jahon sivilizatsiyasiga, fanning rivojlanishiga katta hissalarini qo'shgan-liklarini yodimizda doimo saqlashimiz kerak. Qadim Turkiston eli o'zining buyuk siymolari va ko'p qirrali ijodi bilan fanning rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimiz bilan haqli ravishda faxrlansak arziydi. Dunyoda ilk bor uchta akademiyaning Turkistonda – Markaziy Osiyo tuprog'ida tashkil etilishi buning yorqin isbotidir. Xorazmda

Ma'mun akademiyasining faoliyat ko'rsatgani, Kamoliddin Behzod rahnomolik qilgan tasviriy san'at akademiyasi, koinot sirlarini ilk bor yuqori aniqlikda tasvirlay olgan Mirzo Ulug'bek observatoriyasi va boshqa ilm-fan sirlarini ochib bergan ko'plab buyuk siymolarni sanab o'tish mumkin.

Bizga Nyuton nomi bilan atalib o'rgatilgan matematikadagi sonlar binomi aslida bobomiz Al Xorazmiy qalamiga mansub ekan.

Beruniy bobomiz texnika sohasida o'z davrining yirik olimi hisoblangan. Al Farg'oniy kashf etgan, gidravlika qonunlariga asoslangan, suvni yuqoriga ko'tarib berish va uning sathini o'lchash pribori bugungi kunda ham Nil daryosida suv sathini kuzatib borishda yuqori aniqlikdagi o'lchov

asboblardan biri bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Mirzo Ulug'bekning shogirdlari bilan birgalikda yaratgan koinotni o'rganish qurilmasi va uning yordamida hisoblangan quyosh sistemasidagi sayyoralar harakati jadvali bugungi kunda ham yuqori aniqlikdagi astronomik ma'lumot hisoblanadi.

XIX–XX asrlarda fanni texnika sohasida ko'plab O'zbekiston olimlari ilmiy izlanishlar olib borgan va uning rivojlanishiga ulkan hissalarini qo'shgan. Geologiya sohasida jahondagi ko'plab mamlakatlar akademiyalari faxriy akademigi Xabib Abdullayev yerning oltin belbog'ini, ya'ni yer sharining oltin zaxiralari haritasini tuzgan olimdir.

Hamid Raxmatulin – uzoq yillar M.V. Lomonosov nomidagi Moskva Davlat universitetida faoliyat yuritgan. Parashut nazariyasini yaratgan olimdir.

G'ofur Rahimov – energetika sohasida nochiziqli elektr zanjirlarni hisoblash metodikasini yaratgan energetik olimdir.

Hosil Fozilov – akademik, elektr energiyasini uzatish tarmoqlarini hisoblash metodikasini yaratgan energetik olimdir.

Muzaffar Xomudxonov – akademik, asinxron motorlarni boshqarishni chastotaviy rostdash usulini yaratgan energetik olimdir.

Mamlakatimizda fan va uning rivojlanishi davlat va jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini muhim. Shu tufayli davlat tomonidan uning qo‘llab quvvatlanishiga katta e‘tibor berib kelinmoqda.

Fan tizimi xarakteristikasida qayd etilgan uchta tarkibiy qismdan biri, ilmiy muassasalarda va jamoalarda olib borilayotgan tadqiqotlarni muvofiq- lashtirish, 2006-yil 7-avgustdagi PF-436 sonli «Fan va texnologiyalarni boshqarish va muvoffiqlashtirishni takommilashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Prezident Farmoniga asosan tashkil etilgan Respublika Vazirlar Mahkamasi qoshidagi **Fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiq- lashtirish qo‘mitasi** tomonidan amalga oshiriladi

Ushbu qo‘mita vazifalariga quyidagilar kiradi:

– O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi va boshqa vazirlik hamda idoralar bilan birgalikda jahon ilmi yutuqlarini, mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy, jamoatchilik-siyosiy rivojlanishi vazifalarini hisobga olgan holda, fan va texnologiyalarni rivojlan- tirishni ustuvor yo‘nalishlarini ishlab chiqish;

– fan va texnologiyalarni rivojlantirishni ustuvor yo‘nalishlarini amalga oshirish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, vazirliklar va idoralar ilmiy-tadqiqot institutlari, korxonalar, loyiha konstruktorlik tashkilotlar, oliy ta’lim muassasalari faoliyatini muvofiqlashtirishni ta’minlash;

– ilmiy-texnik dasturlar va loyihalarni amalga oshirilishi, shuningdek, ilmiy-tadqiqot ishlar natijalarini iqtisodiyotning turli sohalarida, ishlab chiqarishda, ta’limda foydalanishni samarali monitoringini tashkil qilish;

– o‘zaro manfaatli xalqaro ilmiy texnik hamkorlikni rivojlantirish, mamlakatda ilmiy sohasiga chet el investitsiyalarini jalb etish, respublika ilmiy tashkilotlari, olimlari va mutaxassislarini xalqaro dasturlar va ilmiy loyihalar tanlovlarda faol qatnashishlariga imkon yaratish.

Tadqiqotning mazmun mohiyati.

Tadqiqot – bu muammo va vaziyatlarni anglash, ularning paydo bo‘lishini aniqlash, xususiyatlari va mazmunini ochib berish, universal hal qilish yo‘llari va vositalarini topishdan iborat faoliyat turidir. Tadqiqot – istalgan faoliyatning zaruriy elementidir, lekin faoliyat turiga qarab u yoki bu darajada amalga oshiriladi. Masalan, ilmiy faoliyat, uning asosini tashkil qiladigan va tadqiqot ob‘ektining o‘zini tutish qonuniyatlarini aniqlashga, yangi bilimlarni olishga mo‘ljallangan tadqiqotlarning maksimal hajmini nazarda tutadi. Avtomatizm va ishchanlikni talab qiluvchi texnik faoliyat esa, tadqiqotlarning minimal miqdorini taqozo etadi.

Asosiy mazmuni qarorlar qabul qilishdan tarkib topgan boshqaruvni tadqiqotchilik faoliyatisiz tasavvur qilish qiyin. Boshqaruvning rivojlanib borishi davomida tadqiqotlarning o‘rni va ulushi o‘sib boradi.

Biz ishlatayotgan har qanday tushuncha ta‘rifga ega bo‘lishi kerak. Mantiqiy ma‘lumotnoma-lug‘atda N.I.Kondakova “tadqiqot” tushunchasini quyidagicha ta‘riflaydi: “Tadqiqot – biror-bir ob‘ekt (predmet, hodisani), uning vujudga kelish qonuniyatlari, rivojlanishi va jamiyat manfaatlarini yo‘lida qayta o‘zgartirish qonuniyatlarini ilmiy o‘rganish jarayonidir”. Falsafiy lug‘atda nisbatan oddiyroq ta‘rif berilgan: “Ilmiy tadqiqot – yangi ilmiy bilimlarni ishlab chiqish jarayoni, bilish faoliyati turlaridan biri”.

O‘tmishda “tadqiqot” tushunchasi faqat ixtisoslashgan ilmiy faoliyat bilan bog‘lanar edi. Jamiyat va inson rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari yangi ehtiyojlarning paydo bo‘lishini ochib bermoqda. Inson kasbiy faoliyat turlarining ko‘pchiligi hozirgi kunda ilmiy yondashuvni taqozo etmoqda va tadqiqotlar oddiy amaliy faoliyatga singib ketmoqda.

Tadqiqotlar zaxiralar qaerda mavjudligini, ularni rivojlantirishga

nima xalaqit berayotganini, nimadan xavfsirash va qaysi tendensiyalarni qo‘llabquvvatlash zarurligini aniqlash imkonini beradi Tashkilotni rivojlantirish jarayonida boshqaruv murakkablashib boradi.

Boshqaruvni takomillashtirishda ushbu holatni hisobga olish tashkilotning rivojlanishini jadallashtiradi. Boshqaruvning nomukammalligi uning rivojlanishini sekinlashtiradi va tashkilotda inqiroz vujudga kelishi (integratsiyaning yo‘qolishi, ijtimoiy-psixologik iqlimning yomonlashishi, tashkiliy ishlarga ko‘milib ketish, byurokratlashuv va boshqalar) uchun shartsharoitlar yaratishi mumkin.

Turli faoliyat sohalarida kasbiy bilimdonlikning rivojlanishi tadqiqotni uning amaliy samaradorligining qonuniy va tabiiy unsuri sifatida tushunishga etaklaydi. Bu holatda tadqiqot faqat ilmiy faoliyat va hatto ilmiy yondashuv bilan bog‘lanmaydi. Bu kasbiy bilimdonlik, ta‘lim va san‘at omilidir.

Shunga bog‘liq ravishda “tadqiqot” tushunchasining ta‘rifini quyidagicha ifodalash mumkin. Tadqiqot – bu a) muammo va vaziyatlarni anglash; b) ularning paydo bo‘lishini aniqlash; v) xulqi va rivojlanish xususiyatlari, mazmuni va qonuniyatlarini ochib berish; g) ushbu muammo va vaziyatlarning to‘plangan bilimlar tizimidagi o‘rnini o‘rnatish; d) ushbu muammoni hal qilish amaliyotida u to‘g‘risidagi yangi tasavvurlar yoki bilimlardan foydalanish yo‘llari, vositalari va imkoniyatlarini topishni o‘z ichiga oladigan inson faoliyat turidir. Haqiqiy amaliyotda tadqiqotning ushbu belgilari kasbiy bilimdonlikni ham, faoliyatning aniq maqsadlari va vazifalarini ham tavsiflaydigan o‘zaro ma‘lum bir nisbatda bo‘ladi.

Tadqiqot – bu tahlil, loyihalash yoki tekshirishga nisbatan yanada boy mazmunga ega faoliyat turidir. Muammo yoki vaziyatni tadqiq etish turli usullarning tahlil yoki loyihalashga qaraganda birmuncha keng to‘plamini nazarda tutadi. Bunga, ham kuzatish, ham baholash, ham eksperiment o‘tkazish, ham tasniflash, ham ko‘rsatkichlarni tuzish hamda boshqa ko‘p narsalar kiradi.

Tadqiqot, shubhasiz, tahlilni o‘z ichiga oladi, biroq bu bilan cheklanib qolmaydi. Tadqiqot inson ijodiy faoliyatining ancha yuqori darajasini o‘zida ifodalaydi. Tadqiqot vaziyatni chuqurroq tushunish, muammoni aniqlash, va demak, uning eng samarali echimini topishga

yordam beradi.

Zamonaviy boshqaruv uchun tadqiqot – kasbiy bilimdonlikning muhim ko‘rsatkichidir. Zamonaviy menejer tadqiqotchilik faoliyati ko‘nikmalarini egallab va o‘zlashtirib borishi zarur.

2.1 Fundamental tadqiqotlar dasturlari ro‘yxati:

1F. Matematika, mexanika va informatika.

2F. Fizika va astronomiya.

3F. Ximiya, biologiya va meditsina.

4F. Qishloq xo‘jaligi.

5F. Mashinasozlik va energetika.

6F. Yer to‘g‘risidagi fanlar.

7F. Bozor iqtisodiyoti, davlat va huquq nazariyasi.

8F. Ijtimoiy-gumanitar fanlar.

Bozor iqtisodiyoti qonun qoidalari talablariga asosan, bugungi kunda ilmiy tadqiqot ishlari yuridik sub‘yektlar va jismoniy shaxslar, davlat va nodavlat tashkilotlar (muassasalar) ilmiy ijodiy guruhlar, loyihalash va konstruktorlik korxonalarida olib borilmoqda.

Bugungi kundagi jahon sivilizatsiyasi, texnika va texnologiyalar sohasidagi erishilgan ulkan yangiliklar ilm-fan taraqqiyoti mahsulidir.

Mamlakatimizning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va madaniy rivojlanishida ilmiy-texnik taraqqiyot muhim ahamiyatga ega. Fan va ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi va o‘sishi natijasida yuzaga kelgan ilmiy-texnik taraqqiyot fan, texnika va ishlab chiqarishdan tarkib topgan murakkab dinamik sistema hisoblanadi. Ushbu sistemada fan g‘oyalar generatori vazifasini bajarsa, texnika ularning moddiy tadbig‘i, ishlab chiqarish esa texnikaning faoliyat yuritish sohasi vazifasini bajaradi. Fanning bevosita ishlab chiqaruvchi kuchga aylanganligi, keng qamrovliligi va ommaviyligi, turli fanlarning bir-biri bilan o‘zaro bog‘liqligiga va bir-biriga ta’sirchanligi, ilmiy tadqiqotga va uning obyektiga sistemali yondashuv uslublar qo‘lla-nilishi kabilar fanning bugungi kundagi xarakterli tomonlari hisoblanadi.

Samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun

menejmentda muammoli vaziyatlarni tadqiq etishning o'ri.

Muammo – bu o'rganilayotgan ob'ekt boshqaruvi rivojlanishini ta'minlaydigan echimni talab qiluvchi qarama-qarshilik. Muammo vazifalar to'plami yordamida echiladi. Muammolan farqli o'laroq *vazifa* uni echish algoritmini bilishni yoki ma'lum algoritmlardan keraklisini tanlashni nazarda tutadi. Muammo esa – har doim ham vazifaga aynan o'xshash bo'lmagan va o'zida yangi yoki ilgari noma'lum bo'lgan evolyusion o'zgarishlarning elementlarini ifoda qiladigan qarama-qarshilikdir. Muammolarni hal etishning quyidagi to'rtta bosqichi amalga oshirilsa, menejmentning samaraadorligi yuqori bo'lishiga erishiladi:

- 1) haqiqiy muammolarni soxta muammolardan ajratish;
- 2) hal etish zarur bo'lgan mezon bo'yicha haqiqiy muammolarni tanlash;
- 3) kutilayotgan natijalarning qiymati mezoni bo'yicha muammolarni tanlab olish;
- 4) hal qilish imkoniyatlari mezoniga muvofiq muammolarni tanlash.

Tadqiqot metodologiyasida muammolarni tanlab olishning quyidagi prinsiplari juda muhim hisoblanadi:

- 1) muammoning keskinligi;
- 2) muammoning mazmuni;
- 3) muammoning ilmiy sig'imi;
- 4) muammoni hal qilishning murakkabligi, vaqt manbai;
- 5) rivojlanish istiqbollari.

1) Muammoning qo'yilishi quyidagi harakatlar yig'indisini nazarda tutadi:

1. Muammoni ta'riflash, u quyidagi operatsiyalardan tashkil topadi:

- muammoning markaziy masalasini aniqlash;
- asosiy muammoga aylangan qarama-qarshilikni qayd etish;
- mo'ljallangan natijani taxminiy tavsiflash.

2. Muammoni tuzish, u quyidagi operatsiyalarni nazarda tutadi:

- stratifikatsiya qilish* – muammoni asosiy muammoli masalalarsiz javob olish mumkin bo'lmagan quyi masalalarga ajratish;
- kompozitsiyalash* – muammoni tashkil etuvchi quyi masalalarni

guruhlarga birlashtirish va hal qilish ketma-ketligini aniqlash:

□ *chegaralash* – tadqiqotning ehtiyojlariga muvofiq o‘rganish doirasini cheklash va o‘rganish uchun tanlangan ob’ekt sohasida ma’lum narsalarni noma’lumlaridan chegaralab ajratish;

□ *variantlashtirish* – muammoning barcha elementlari uchun muqobilarni izlash.

3. Muammoni baholash, u quyidagi xatti-harakatlar bilan tavsiflanadi:

□ *kondifikatsiya qilish* – muammoni echish uchun kerakli barcha sharoitlarni, jumladan usullar, vositalar, yo‘llar va hokazolarni aniqlash;

□ *inventarizatsiya qilish* – muammoni hal qilishga ijobiy munosabat bildirishga imkon beruvchi mavjud imkoniyatlarni tekshirish;

□ *kognifikatsiya qilish* – muammolik darajasini, ya’ni muammoni echish uchun foydalanish talab qilinadigan axborotdagi ma’lum va noma’lumlarining o‘zaro nisbatini aniqlab olish;

□ o‘xshatish – hal etilgan muammolar orasida echilayotgan muammoga o‘xshashlarini topish;

□ *kvalifikatsiyalash* – muammoni muayyan turkumga kiritish imkoniyati.

4. Asoslash, u quyidagi amallarning ketma-ketligini ifodalaydi:

□ *ekspozitsiyalash* – ushbu muammoning boshqa muammolar bilan qiymatli, mazmunli va genetik aloqalarni o‘rnatish;

□ *aktualizatsiyalash* – muammoning dolzarbligi, uni qo‘yilishi va echilishini asoslovchi dalillarni keltirish;

□ *murosa qilish* – muammoga qarshi e’tirozlarni ilgari surish;

□ *demontarsiya qilish* – oldingi ikki bosqichlarda olingan natijalarni sintez qilish.

5. Belgilash, u quyidagi amallardan tashkil topadi:

□ tushunchalarni *eksplikatsiya qilish* (izohlash) - ya’ni qayta yozish – muammoni boshqa ilmiy yoki kundalik tilga o‘girish;

□ tushunchalarni *intimizatsiya qilish* – muammoni ifodalashni so‘z orqali nozik farqlash va muammo ma’nosini to‘liq aks ettiruvchi tushunchalarni tanlash. Taklif etilayotgan prinsiplar va xatti-harakatlar ketma-ketligi muammolarning turli jihatlarini tavsiflaydi, lekin bunda hech bo‘lmaganda to‘la anglanmagan holda, muammo endilikda

anglanmoqda, intuitiv ravishda tushunilmoqda va deyarli ifodalab bo‘lindi deb taxmin qilinayotganga o‘xshaydi.

Biroq haqiqatda qandaydir asos, qandaydir negiz bo‘lishi kerakki, u bilan muammoni aniqlash yo‘nalishida ishlash zarur bo‘ladi. Boshqaruv vaziyati shunday asos bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotning xarakteri va tadqiqotchining tajribasiga qarab amallar va operatsiyalarning ketma-ketligi o‘zgarishi yoki ular birgalikda amalga oshirilishi mumkin.

Muammo qo‘yilishining uchta darajasi mavjud:

1) muammo qo‘yilishining intuitiv shakli – bu holda muammoning markaziy masalasini qo‘yish bilan cheklanadi;

2) muammoning, xatti-harakatlar ro‘yxati mavjud bo‘lishiga qaramay, ko‘rsatilgan qoidalarga muvofiq, biroq ularga to‘liq amal qilish zaruratisiz qo‘yilishi;

3) muammo qo‘yilishining barcha amallari va uning tarkibiga kiruvchi operatsiyalardan ongli ravishda foydalanish. Bunday metodologiya tufayli tadqiqotni rejalashtirish va tadqiqotchi ishini tashkil qilish ta‘minlanadi, lekin ayni vaqtda nima uchun aynan ushbu qoidalar to‘plamidan foydalanish zarurligi va ular qanchalik boshqaruv vaziyati bilan bog‘langanligi unchalik tushunarli emas. Shu sababli muallif, hali aniqlanishi zarur bo‘lgan muammoni emas, balki aynan boshqaruv vaziyatini tadqiqotning predmeti deb hisoblash maqsadga muvofiq va ko‘proq asoslangan deb hisoblaydi.

2 - mavzu: Boshqaruv tadqiqotining maqsadlari, vazifalari, ob‘ekti va predmeti.

Reja:

1. Tadqiqot maqsadlari.

2. Tadqiqot boshqaruv jarayonining boshlang‘ich bosqichlaridan biri sifatida.

3. Innovatsiya va innovatsiya faoliyatining mazmuni.

Tadqiqot maqsadiga ko‘ra samarali qarorlarni ishlab chiqishga va ko‘zlangan natijaga erishishga mo‘ljallangan amaliy va ilmiy - amaliy (ta‘limga oid) tadqiqotlar hamda istiqbolga, bilimlarni yangilashga,

ta'lim darajasini oshirishga yo'naltirilgan tadqiqotlar mavjud.

Ilmiy tahlil apparati, ilmiy metodologiyaga qarab tadqiqotlar empirik xususiyatlarga ega, ya'ni asosan to'plangan tajribaga va bevosita, eng yaqin natijaga tayanadigan hamda qonuniy tavsifdagi umumlashtirishlarga asoslangan ilmiy bo'lishi mumkin.

Resurslardan foydalanishga qarab kamroq resurstralab va yuqori resurstalab tadqiqotlar, *vaqt* omiliga ko'ra esa – davomli va qisqa tadqiqotlar ajratiladi.

*Axborot ta'minoti mezon*i ham muhim sanaladi, unga asosan tadqiqotlarni faqat ichki axborotlardan foydalanuvchi, hamda keng tashqi axborotlarni jalb qiluvchi, va shu sababli yanada asoslangan xulosalar chiqarish va yanada samarali tavsiyalarni ishlab chiqish imkoniyatini beruvchi nisbatan chuqur tadqiqotlarga bo'lish mumkin.

Va nihoyat, *xodimlarning uyushqoqligi va ularni o'tkazishdagi ishtirok etish darajasi* bo'yicha tadqiqotlar, individual yoki jamoaviy, o'z-o'zidan yuz beradigan yoki uyushgan tadqiqotlarga bo'linadi. Mustaqil yozilgan vaziyatlarni tahlil qilishga asoslangan tadqiqotlar, o'z xususiyatlariga ega bo'lsada, amaliy jihatdan yuqorida ko'rsatilgan turlardan istalgan biriga tegishli bo'lishi mumkinki, ularning xususiyatlari aniq tadqiqotlar usullarini tahlil qilishda batafsil ko'rib chiqiladi. Boshqaruvni takomillashtirish jarayoni doim tadqiqotning u yoki bu turini tanlashni nazarda tutadi. Bu ko'proq samara olishga imkon beradi.

An'anaviy ravishda tashkilot yoki boshqaruv tizimi tadqiqotning *ob'ekti*, ushbu tizimda vujudga keladigan muammolar esa tadqiqotning *predmeti* bo'lib hisoblanadi.

Tadqiqot boshqaruv jarayonining boshlang'ich bosqichlaridan biri sifatida

Istalgan tadqiqot qator omillarning mavjud bo'lishini nazarda tutadi. Ularning eng muhimlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

□ tadqiqot metodologiyasi – tadqiqot maqsadlari, yondashuvlari, prinsiplari, mo'ljallari, ustuvorliklari, vositalari va usullarining yig'indisi;

□ tadqiqotni tashkillashtirish – reglamentlar, me'yorlar va

yo‘riqnomalarda mustahkamlangan funksiyalar va javobgarliklarning taqsimlanishiga asoslangan o‘tkazish tartibi;

□ tadqiqot resurslari – tadqiqotni muvaffaqiyatli o‘tkazish va uning natijalariga erishishni ta‘minlaydigan vositalar va imkoniyatlar (axborot, iqtisodiy, inson va h.k.) majmuasi;

□ tadqiqotning ob‘ekti (ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sinfiga kiritilgan boshqaruv tizimi) va predmeti (uning hal qilinishi tadqiqot o‘tkazishni talab qiluvchi aniq vaziyat);

barcha tavsiflarning o‘ziga xosligini aks ettiruvchi tadqiqot turi;

tadqiq etish ehtiyoji – muammoning keskinlik darajasi, uni hal qilishga yondashishda kasb mahorati darajasi, boshqaruv uslubi;

tadqiqot natijalari – muammoni muvaffaqiyatli hal etishga, uning mazmunini, manbalari va oqibatlarini tushunishga ko‘maklashuvchi tavsiyalar, model, formula, metodika;

□ tadqiqot samaradorligi – tadqiqot o‘tkazishga sarflangan resurslar va olingan natijalarning mutanosibliigi.

Boshqaruv, samarali bo‘lishi uchun, ishlab chiqarish va jamiyat, innovatsiyalar, texnologiya va inson o‘zining zamonaviy rivojlanish xususiyatlari va sharoitlarini hisobga olmasligi mumkin emas, u tobora ko‘proq darajada tadqiqotchilik yondashuviga muhtojlik sezmoqda. U boshqaruvning dinamik va istiqbolli bo‘lishini, qarorlar qabul qilishda innovatsion salohiyatning o‘shishini va kasbiy bilimdonlikning oshishini, boshqaruvning ilmiylikini, va pirovardida tashkilot raqobatbardoshligini oshishini aniqlaydi.

Ma‘lumki, boshqaruvning mazmuni uning asosiy funksiyalarini: oldindan ko‘rish (rejalashtirish), tashkil qilish, nazorat, tartibga solish, muvofiqlashtirish, motivatsiyalash funksiyalarini ochib beradi. Boshqaruvni rivojlantirish jarayonlarida yangi voqeliklar va yangi ehtiyojlar vujudga keladiki, ular ma‘lum tarzda boshqaruv mazmunida o‘z aksini topadi. Hozirgi vaqtda tadqiqot ham boshqaruvning asosiy funksiyalaridan biriga aylanmoqda. U boshqaruvning o‘sib borayotgan dinamikligi va diversifikatsiyalashuvining oqibati, boshqaruvning, boshqaruvda kasbiy bilimdonlik o‘rni va ahamiyati oshishining muhim omili bo‘lib hisoblanadi.

Boshqaruv jarayonida nafaqat boshqaruv ob‘ektlarini, balki

boshqaruvni o'zining faoliyat yuritish va rivojlanish jarayonlarini, tadqiq etilayotgan vaziyat xarakteri, ularni o'rganish usullari va natijalardan foydalanishning o'ziga xosligini hisobga olgan holda tadqiq etish zarur.

Boshqaruvni tadqiq qilishda turli muammolarni ajratib olishga imkon beradigan har xil vaziyatlar o'rganish predmeti bo'lishi mumkin. Tahlil qilish jarayonida turli muammolarning birikmasi vujudga kelishi mumkin.

Boshqaruv vaziyatini tavsiflash, ham o'zining, ham xodimlarning diqqat e'tiborini unga qaratish – boshqarish san'ati bo'lib hisoblanadi. Zamonaviy menejer ilmiy xodim bo'lishi shart emas, biroq u tadqiqotchilik faoliyatining asosiy yo'llarini egallagan va yangi boshqaruv samaradorligini oshirish omillarini qidirish maqsadida uni tashkil qila olishi kerak.

Shunday qilib, bugungi kunda tadqiqot –boshqaruv qarorlarining yuqori sifatini ta'minlaydigan asosiy boshqaruv funksiyalaridan biri, hamda boshqaruvni takomillashtirish vositasidir (kasbiy bilimdonlik, innovatsionlik, motivatsiyalash va h.k). Zamonaviy boshqaruv formulasi – “takomillashib va takomillashtirib borgan holda boshqarish”. Faqat boshqaruv tadqiqotigina, vaziyatni muntazam ravishda kuzatib borishni talab qiluvchi ushbu formulani amalga oshirishga yordam beradi.

Boshqaruv tadqiqoti kasbiy tafakkur rivojlanishining ijobiy tendensiyasini aks ettiradi. Ijodkorliksiz kasb mahorati; tadqiqotsiz ijodkorlik; tadqiqotning o'zi esa, uning yo'llari, usullari va yondashuvlarini o'zlashtirishsiz bo'lishi mumkin emas.

Boshqaruv rivojlanishining zamonaviy tendensiyalari menejerga qo'yiladigan yangi talablarni ham vujudga keltirmoqda. O'tmishda menejering faoliyati, agar u aniq ijrochilikka intilsa, yuqori turuvchi tashkilotlarning farmoyishlari yoki yo'riqnomalarni, normativlarni bajarishni bilsa, samarali deb hisoblanar edi. Zamonaviy boshqaruvda menejer ish vaqti yoki kuchining tobora ko'proq qismini tadqiqotlar egallashi kerak. U tadqiqotning ilmiy aparatidan foydalangan holda o'z faoliyatining muvaffaqiyatli (yoki muvaffaqiyatsiz) bo'lish sabablarini va uni mustahkamlash yo'llarini tushunishi zarur.

Kelgusida tadqiqotchilik faoliyatining ulushi, taxminimizcha, o'sib boradi.

Bu boshqaruv rivojlanishining ko‘zga ko‘rinarli tendensiyalaridan biri. Hozirgi vaqtda boshqaruvda, odatda, oddiy qarorlar mavjud emas, boshqaruv sharoitlari qiyinlashib, insonning ijtimoiy-psixologik tavsiflari murakkablashib bormoqda.

Bugun faqat tajriba va ichki sezgilarga, sog‘lom fikr yoki rasman o‘zlashtirilgan bilimlarga tayangan holda qarorlar qabul qilish imkonsiz – inson faoliyati samaradorligi vaziyatlari, muammolari, sharoitlari, omillarini tadqiq qilish zarur, echim variantlarining tobora ortib borayotgan xilma-xilligi va soni orasidan ularni asoslangan tarzda tanlash zarur. Har bir firma doimiy rivojlanishda bo‘lib, bu bir-birining ketidan keluvchi va o‘z vaqtida hal qilishni talab qiluvchi ko‘plab muammolarning vujudga kelishini nazarda tutadi. Ko‘pchilik vaziyatlar va muammolar to‘satdan, keskin paydo bo‘ladi va o‘ylab o‘ttirishga vaqt qoldirmaydi. Ularni o‘z vaqtida hal qilmaslik yoki pisand qilmaslik inqirozga, balki hatto halokatga ham olib kelishi mumkin. Zamonaviy boshqaruvda oldindan ko‘ra bilish, bashorat qilish tobora ko‘proq ahamiyat kasb etmoqda. Hozirgi vaqtda joriy hodisalarning kelajagini faqat intuitsiyaga yoki oddiy ekstrapolyasiyaga asoslanib bashorat qilish umuman aqlga sig‘maydi. Tadqiqot boshqaruv funksiyasi sifatida, inqirozlarni, to‘satdan ro‘y beruvchi o‘zgarishlarni bashorat qilish, kelajak paradokslariga tayyor turish, muvaffaqiyat imkoniyatlarini baholash uchun zarurki, uni ko‘rish, baholash, amalga oshirish lozim.

Kelajakni, faqat hozirgi zamonning barcha, kichik va katta tendensiyalarini yaxshi his etish va chuqur tushunishga tayangan holda ko‘ra olish mumkin.

Tadqiqotsiz omadli va ishonchli bashoratlarga erishib bo‘lmaydi. Boshqaruvni tadqiq etish boshqaruvning o‘ziga tadqiqotchilik ruhini beradi va demak, uni samarali, barqaror, yashashga qodir, istalgan o‘zgarishlarga moslashuvchan bo‘lishiga ham olib keladi.

Tadqiqot – bu nafaqat zamonaviy menejmentning funksiyasi, balki butun boshqaruv tizimining faoliyat yuritish uslubi, xodimlar faoliyatini tashkillashtirishning muayyan turkumidir (talablar, javobgarlik, motivatsiyalash, me‘yorlar).Menejer faoliyatida tadqiqotlar boshqaruvning ilmiyligi va san‘atini anglatib, ularni ijodkorliksiz tushunib bo‘lmaydi, ijodkorlikni esa “tadqiqot” tushunchasidan ajratib

bo‘lmaydi Mustaqillik ham turlicha – bajarishda, maqsadga yo‘nalgan rivojlanishda, tashabbuskorlik ko‘rsatishda namoyon bo‘lishi mumkin; ishbilarmonlik xulqining muayyan konsepsiyasi bilan cheklangan mustaqillik, tajribaning mustaqilligi, qidiruvning mustaqilligi bo‘ladi.

Hozirgi kunda “tadqiqotchilik turdagi menejer”, yoki “kreativ menejer” tushunchasi paydo bo‘lmoqda.

Har bir menejer o‘z ishida individuallik belgilarini namoyon qiladi. Biroq har doim qandaydir umumiy narsa mavjudki, u faoliyat va amalga oshirilayotgan sharoitlarning xususiyatlari bilan aniqlanadi. Zamonaviy boshqaruv tadqiqotlarga ehtiyoj sezadi. Ushbu ehtiyoj turli-tuman ko‘rinishlarda – boshqaruvni tashkil qilishda, boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish metodologiyasida, firmani qayta tuzishda, inson kapitalini shakllantirishda va h.k.da amalga oshiriladi.

“Tadqiqotchilik turkumiga mansub menejer”, yoki “kreativ menejer” tushunchasining paydo bo‘lishi ushbu ehtiyojni amalga oshirish oqibatlaridan biri hisoblanadi. Ularning xususiyati – tashqi va ichki vaziyatlarni baholashda, muammolarni hal qilishda, boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda tadqiqotchilik yondashuviga kuchaytirilgan e‘tibordir.

Tadqiqotchilik turkumidagi menejerning quyidagi sifatlarini ajratish mumkin:

□dunyoni muammoli his etish, muammolarni, ular go‘yoki mavjud emas deb tuyulayotgan joylarda aniqlash;

□muammolarni oldini olish (ya‘ni, ular qaytadan paydo bo‘layotganida) qobiliyatini shakllantirish;

□voqelikni, boshqarilayotgan ob‘ektning faoliyat yuritish va rivojlanish jarayonlarini tizimli va keng qamrovli idrok qilish;

□antinomlik – o‘z nuqtai nazaridan farqli va hatto unga zid bo‘lgan qarashlarni qabul qilish, tushunish va ulardan foydalanish qobiliyati;

□ekspressivlik – axborot tanqis bo‘lganda to‘g‘ri xulosalarni chiqarish qobiliyati;

□muammolarga munosabatni va ularning bahosini belgilaydigan rivojlangan psixologik o‘z-o‘zini boshqarish;

□jamoa turli a‘zolari funksiyalarini o‘xshatib takrorlash

qobiliyati; □ insonlar tabiatini aniqlash imkonini beradigan psixologik o‘tkirlik. Ziyraklik psixodiagnostika yordamida qoplanadi;

□ fikrlashning innovatsionligi va inersiyasizligi, rasmiy, odatiy, tekshirilgan, an’anaviy narsalar chegarasidan tashqariga chiqish qobiliyati;

□ jozibadorlik – moddiy yoki ma’muriy majburlash vositalarini qo‘llamagan holda kishilarni birgalikdagi faoliyatga jalb qilish qobiliyati;

faoliyat sharoitlari o‘zgarganda yoki butunlay yangi masalalarni hal qilishga o‘tganda psixologik jihatdan tez qaytadan shaylanish qobiliyati;

nafaqat hokimiyat va mas’uliyatni, balki o‘zining liderlik obro‘sini ham boshqalarga o‘tkazish qobiliyati;

□ kishilarni faoliyatga rasmiy subordinatsiya asosida emas, balki “soyaga o‘tish” yo‘li bilan jalb qilishni nazarda tutadigan latent (yashirin) rahbarlik qilish qobiliyati, maslahat va yordam olish uchun murojaat qila olish qobiliyati.

Barcha ushbu sifatlar ajralgan holda emas, balki jamlangan holda mavjud bo‘ladi. Aynan shu tadqiqotchilik turkumidagi menejerning xususiyatlarini tavsiflaydi.

Vaziyatni yozish va tadqiq qilish jarayonining o‘zi tadqiqotchilik turdagi menejerning shakllanishiga yordam beradi. Turli manbalardan axborot to‘plash muammolarni chuqurroq ko‘rish, tashkilotlarda insonlarning o‘zaro munosabatlarining murakkabligi va ko‘p ko‘rinishli ekanligini boshqalardan ertaroq anglash imkonini beradi; vaziyatni yozma shaklda tavsiflash voqelikni tizimli idrokqilishga, turli nuqtai nazarlarni tushunishga ko‘maklashadi; vaziyat tahlili tadqiqotchilik ko‘nikmalarini rivojlantiradi, boshqaruv faoliyatiga qiziqishni shakllantiradi, mansab bo‘yicha ko‘tarilishni motivatsiya qiladi, xulosa va tavsiyalarni ifodalash tahliliy, umumlashtirish qobiliyatlarini rivojlantiradi va h.k.

Tafakkur (fikrlash) – bu faol, voqelikni inson ongida aks ettirish jarayoni bo‘lib, u bilimlar, intuitsiya (ichki sezgi), odatlar va ko‘nikmalarga tayanadi hamda aniq vaziyatda inson xulqini belgilaydi.

Tafakkur hayotiy faoliyat – tajriba to‘plash, ta’lim olish, kasbiy faoliyatni amalga oshirish jarayonida shakllanadi, o‘zgaradi va

rivojlanadi. U muayyan darajada shaxsning individual xususiyatlariga bog‘liq, lekin ta‘lim jarayonlari, iroda kuchi, maxsus mashqlar, keskin vaziyatlar, salomatlik ahvoli ta‘siri ostida hamda ko‘p darajada atrofda sodir bo‘layotgan jarayonlarni chuqurroq tushunib olish va olingan bilimlardan amaliyotda tashkilotni rivojlantirish maqsadlarida ham, shaxsiy maqsadlarda ham foydalanish istagiga bog‘liq ravishda ancha keng miqyosda o‘zgarishi mumkin.

Tafakkur jiddiy darajada inson faoliyati muvaffaqiyatini oldindan belgilaydi. Masalan, menejerning faoliyati asosan insonlar bilan ishlash, ularning faoliyatini o‘zaro muvofiqlashtirish va moslashtirish, unga bo‘ysunuvchi xodimlar tomonidan bajariladigan boshqaruv qarorlarini qabul qilish bilan bog‘langan.

Qarorlarning sifati, ularni amalga oshirish ko‘p jihatdan fikrlash xarakteri va turiga bog‘liq. Menejerning asosli va real maqsadlarni ilgari surgan holda kishilarni jipslashtirish, birlashtira olishi uning o‘ziga bo‘ysunuvchilarga o‘z obro‘sining kuchi, kasbga oid bilimlari bilan ta‘sir ko‘rsata olish qobiliyatiga bog‘liq bo‘ladi.

Innovatsiya va innovatsiya faoliyatining mazmuni.

Innovatsiya – bu bozor talabidan kelib chiqqan holda jarayonlar va mahsulotlarning sifatli o‘shish samaradorligini ta‘minlash uchun joriy etilgan yangilikdir. Inson intellektual faoliyati, uning fantaziyasi, ijodiy jarayoni, kashfiyotlari, ixtirolari va ratsionalizatorligining yakuniy natijasi hisoblanadi. Yangi iste‘molchilik xususiyatlari yoki ishlab chiqarish tizimlarining samaradorligini sifatli oshirish orqali bozorga mahsulot (tovarlar va xizmatlar)ni yetkazib berish – innovatsiyaga misol bo‘la oladi.

Innovatsiya – foydalanish uchun kiritilgan yangi yoki sezilarli darajada yaxshilangan mahsulot (tovar, xizmat) yoki jarayon, sotuvlarning yangicha uslubi yoki ish amaliyotidagi, ish o‘rinlarini tashkil etishdagi va tashqi aloqalarni o‘rnatishdagi yangi tashkiliy uslub hisoblanadi.

“Innovatsiya” atamasi lotincha “novatio” so‘zidan olingan bo‘lib, “yangilanish” (yoki “o‘zgarish”), “in” qo‘shimchasi esa lotinchadan “yo‘nalishida” deb tarjima qilinadi, agar buni

yaxlit “Innovatio” ko‘rinishida tarjima qilsak – “o‘zgarishlar yo‘nalishida” deb izohlanadi. **Innovation** tushunchasi birinchi bo‘lib **XIX-asrning** ilmiy tadqiqotlarida paydo bo‘ldi.

“Innovatsiya” tushunchasi o‘zining yangi hayotini “innovatsion kombinatsiyalar”ni tahlil qilish, iqtisodiy tizimlarning rivojlanishidagi o‘zgarishlar natijasida **XX-asrning boshida** avstriyalik va amerikalik iqtisodchi **Y. Shumpeter**ning ilmiy ishlarida boshlagan. **Shumpeter 1900-yillarda** iqtisodda ushbu termini ilmiy qo‘llashga kiritgan dastlabki olimlardan edi.

Innovatsiyaga har qanday turdagi **yangilik** sifatida emas, balki mavjud tizimning **samaradorligini jiddiy ravishda oshiradigan omil** sifatida qarashimiz lozim. Keng tarqalgan yangilish fikrlashlarga qaramasdan innovatsiyalar kashfiyotlardan farq qiladi

Innovatsiyalarning ilmiy kashfiyotlar va ixtirolardan farqi:

Ilm-fan – bu ma’lum mablag‘larni bilimlar va g‘oyalarga aylantirish.

Innovatsiyalar – bu bilimlar va g‘oyalarni mablag‘larga aylantirishdir.

Ixtiro – bu yangi konsepsiyani yaratish demak.

Innovatsiya – bu ixtironing amaliy ahamiyatini ajratib ko‘rsatish va uni muvaffaqiyatli sotiladigan mahsulotga aylantirish.

Innovatsiyaning 10 ta qoidasi:

1. Maqsadingizni ifodalang.
2. Jamoangizni ilhomlantiring.
3. Diqqatingizni xaridorga qaring.
4. Har kimga o‘xshamang.
5. Hamma narsani shubha g‘alviridan o‘tkazib ko‘ring.
6. Sinergiya* yarating.
7. Jarayonni yarating.
8. Har qanday xatarni oldindan ko‘ra biling.
9. O‘zgarishlarning yetakchisiga aylaning.
10. Tashabbuskor bo‘ling.

Innovatsion faoliyat — to‘plangan bilim, texnologiya va uskunalarni tijoratlashtirishga qaratilgan ilmiy, texnologik, tashkiliy, moliyaviy va tijorat tadbirlari majmui. Yangi yoki qo‘shimcha tovarlar/xizmatlar yoki yangi xususiyatlarga ega tovarlar/xizmatlar innovatsion faoliyatning natijasi hisoblanadi. Shuningdek, innovatsion faoliyatni innovatsiyalarni yaratish, o‘zlashtirish, tarqatish va ulardan foydalanish faoliyati sifatida ham belgilash mumkin.

Innovatsion faoliyat — ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar (tovarlar, xizmatlar) nomenklaturasini kengaytirish va yangilash va sifatini yaxshilash, ularni tayyorlash, keyinchalik ichki va xorijiy bozorlarda joriy etish va samarali amalga oshirish texnologiyalarini takomillashtirish uchun ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalar natijalarini ishlatish va tijoratlashtirishga qaratilgan, birgalikda innovatsiyalarga olib keladigan ilmiy, texnik, texnologik, tashkiliy, moliyaviy va tijorat tadbirlarini kompleksni nazarda tutuvchi faoliyat.

Innovatsion faoliyatning bir necha turlari mavjud:

1. Ilmiy tadqiqotlar va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari (ITTKI);
2. Yangi foydali xususiyatlarga ega mahsulotlarni yaratish;
3. Texnologik innovatsiyalar: mavjud mahsulot, buyum, texnikani yangi yoki samarali ishlab chiqarishni olish; ishlab chiqarishni tayyorlash va tashkil etish, yangi mahsulotni ishlab chiqarish yoki yangi texnologik jarayonni qo‘llash uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish va sifat nazorati taomillari, usullari va standartlaridagi o‘zgarishlar;
4. Jarayon innovatsiyalari: ishlab chiqarishni loyihalash, ishlab chiqarishning yangi usullari, yangi ishlab chiqarish jarayonlari, shu jumladan rejalar va chizmalarni, texnik spetsifikatsiyalar va boshqalar dizayni va ishlab chiqish;
5. Tashkiliy yangiliklar — menejment tizimini takomillashtirish;

6. Amalga oshirilgan texnologiyalar — o‘z texnologik maqsadiga ko‘ra texnologik va boshqa innovatsiyalarni joriy etish bilan bog‘liq bo‘lgan mashina va uskunalarni sotib olish;

7. Ixtirolar, sanoat namunalari, foydali modellardan foydalanish, nou-xauni oshkor qilish, shuningdek texnologik mazmundagi xizmatlardan foydalanish uchun patent, litsenziyalar (shartnomalar) shaklidagi amalga oshirilmagan texnologiyalarni xarid qilish; texnologik innovatsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq dasturiy vositalarni xarid qilish;

8. Xodimlarni o‘qitish, tayyorlash va qayta tayyorlash;

9. Marketing innovatsiyalari — mahsulotlar dizayni va qadog‘idagi muhim o‘zgarishlarni o‘z ichiga olgan yangi yoki sezilarli darajada yaxshilangan marketing usullarini amalga oshirish, mahsulot (xizmatlar) ni sotish va taqdimoti, ularni marketing bozorlarida taqdim etish va targ‘ib qilish, yangi narx strategiyalarini shakllantirishning yangi usullarini qo‘llash.

Bugungi kunda innovatsion faoliyatni boshqarish masalalariga doir alohida menejment yo‘nalishida — innovatsion menejment hamda, innovatsion faoliyatni moliyalashtirish uchun venchur fondlari tashkil etilmoqda.

3 - mavzu: Empirik tadqiqot usullari

Reja:

1. Empirik tadqiqot usuli tushunchasi.

2. Kuzatish usuli.

3. Eksperiment usuli.

Zamonaviy ilm-fan tadqiqotning keng va boy usullar to‘plamiga ega. Biroq tadqiqotning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan muayyan tadqiqotni olib borish uchun qanday qilib, qaysi mezonlar bo‘yicha usullar tanlab olinishiga va ushbu usullarning qaysi uyg‘unlashgan birikmasidan (kombinatsiyasidan) foydalanilishiga bog‘liq bo‘ladi.

Tadqiqot usullarini tanlash va ularning kombinatsiyali qo‘llanishi

umumilmiy tadqiqot usullarining butun yig'indisi, tadqiqot maqsadlari, boshqaruv vaziyatining xususiyatlari to'g'risidagi tizimli tasavvur asosida aniqlanadi. Usullar tasnifi ularning tarkibi, aloqalari va xususiyatlari to'g'risidagi tasavvurni tartibga solish imkonini beradi. Umumilmiy tadqiqot usullariga kuzatish usuli, eksperiment (ilmiy tajriba) o'tkazish, intuitiv qidiruv, munozara, modellashtirish, imitatsiya, ekstrapolyasiya va boshqalar kiradi.

Barcha umumilmiy tadqiqot usullarini ikki: empirik va fikrlash-mantiqiy guruhga ajratish mumkin. *Empirik usullar* amaliy faoliyatga asoslangan bo'lib, ushbu faoliyatni tushunib olish hodisalar va vaziyatlarning mohiyati va xususiyatlari to'g'risidagi tasavvurni hosil qiladi. Empirik usullar ikki guruhga: *kuzatishlar usuli* (o'rganilayotgan hodisalarga minimal aralashadigan tadqiqotlar) va *eksperiment o'tkazish usullariga* (tizimning, odatdagi sharoitlarda sezilmasligi mumkin bo'lgan, lekin ular eksperimental, ba'zan esa ekstremal sharoitlarda to'liq namoyon bo'ladigan o'zini tutish xususiyatlarini o'rganish uchun sun'iy ravishda vaziyatlarni hosil qilish) bo'linadi.

Kuzatish usuli o'rganilayotgan tadqiqot ob'ekti parametrlarini va xossa ko'rsatkichlarini qayd etish va ro'yxatga olishga asoslanadi.

Tadqiqot ob'ekti bo'lib tashkilot, bo'linma, biron-bir tuzilmaviy birlik, kishilar guruhi va h.k. bo'lishi mumkinki, ularning faoliyati vaziyat yordamida tavsiflangan bo'lishi kerak. *Qo'shilgan* va *oddiy* kuzatish farqlanadi: birinchi holda kuzatuvchi ijtimoiy muhitga kirishni o'xshatadi, unga moslashadi va hodisalarni "ichkaridan" tahlil qiladi; ikkinchi holda kuzatuvchi hodisalarni "chetdan" ro'yxatga oladi.

Ayrim hollarda kuzatish usullari bevosita kuzatish usullariga (haqiqiy vaqt sharoitida va bevosita muloqot yoki to'g'ridan-to'g'ri kommunikatsiyalar asosidagi kuzatish) hamda bilvosita kuzatish usullariga (bilvosita aloqalar va kommunikatsiyalarga, hamda kuzatishlarning vaqt rejimini tabaqalashtirishga – maxsus vaqt qismlarini tanlashga asoslanadigan kuzatish) ajratiladi. Fikrlar, imoishoralar, mimika, harakatlar, kishilar va guruhlarining qarorlari, xulq-atvor uslublari, to'qnashuvlar, ziddiyatlar va h.k. vaziyatni yozish uchun kuzatish predmeti bo'lishi mumkin. Kuzatishning maqsadi vaziyatning u yoki bu xususiyatlarini mavjudligi yoki mavjud emasligini tasdiqlashi

mumkin bo'lgan qator dalillarni olishdan iborat. Kuzatish menejering individual boshqaruv uslubini shakllantirishda muhim vazifani bajaradi, chunki jamoalarda munosabatlarning psixologik xususiyatlarini kuzatish, kishilarning harakatlariga ta'sir qiladigan ularning shaxsiy, yashirin, maxfiy ko'rinishlarini ko'rish imkoniyatini beradi. Aynan kuzatish vaziyatning individual-shaxsiy idrok qilish sifatida boshqaruvga va mustaqil boshqaruv qarorlarini qabul qilishga ijodiy munosabat ko'nikmalarini shakllantiradi. Kuzatish ma'lum bir taxminlarni tekshirish uchun ham, tasdiqlovchi dalillarni olish uchun ham olib borilishi mumkin.

Kuzatish usulining bilish imkoniyatlari hissiy idrok qilish xarakteri va jadalligi, kuzatish ob'ekti xususiyatlari, kuzatish sharoitlari, o'lovlarining mukammalligiga bog'liq.

Qulay sharoitlarda ushbu usul, keyinchalik vaziyatni tuzishda qo'llanadigan ilmiy dalillarni shakllantirish va yozib qo'yish uchun keng doiradagi va turli jihatlariga ega axborotlarni ta'minlaydi.

Kuzatish usuli turlariga boshqaruv faoliyatining turli operatsiyalari va yo'llarini xronometraj qilish va fotosuratga olish kiradi. Ishbilarmonlik majlislari, ilmiy va amaliy munozaralar, ishbilarmonlik uchrashuvlari, boshqaruv qarorlarini (yozma shakldagi buyruqlar, farmoyishlar, xizmat yo'riqnomalari va h.k.) tayyorlash va rasmiylashtirish xronometrajning bevosita ob'ektlari bo'lishi mumkin.

Xronometrik kuzatish menejer vaqti sarflarini "inventarizatsiya qilish" imkoniyatini beradi, bu esa – vaqtni tejash va unumli ishlatishning samarali omillaridan biridir. Menejerga ko'pincha kerak bo'ladigan qo'shimcha vaqtga ega bo'lishning yagona manbasi – undan unumli foydalanish hisoblanadi. Buning uchun esa u nimaga sarflanayotganini va qayerda uni ishga beziyon tarzda tejash mumkinligini aniq bilish zarur.

Menejer yoki mutaxassislarining ish kunini *fotosuratga olish* butun ish kuni yoki uning biron-bir qismi davomida mutlaqo barcha vaqt sarflarini kuzatish va o'lchash yordamida amalga oshirish maqsadga muvofiq; ayni vaqtda vaqt yo'qotishlari ham qayd etiladi.

Fotosuratga olishni yiliga 2-3 marta 2-3 hafta davomida ham mustaqil ravishda, ham sotsiologlar, psixologlar, boshqaruv xodimlari

vakillari yordamida olib borgan ma'qul. Turli darajadagi menejerlar, mutaxassislar, u yoki bu tur ishlarni bajaruvchilar, shuningdek texnologik jarayon chegarasida mehnat predmetining harakatlanish marshruti uning ob'ektlari bo'lishi mumkin.

Fotosuratga olish asosida ikkita jadvalni to'ldirish mumkin. Ulardan birida ish vaqtining foydali, turli va kerakli faoliyat turlariga sarfi aks ettiriladi. Boshqa jadvalga vaqt yo'qotishlari; ularga olib kelgan kamchiliklar; ularning vujudga kelish davri; tanaffuslarning davomiyligi; muayyan aybdorlar kiritiladi.

Fotosuratga olishda aniqlikka amal qilish zarur, aks holda u hech qanday foyda keltirmaydi, axir olingan ma'lumotlar vaqt nimaga sarflanmoqda, u yoki bu ishlarni bajarish uchun qancha vaqt kerak, qaysi omillar undan samarali foydalanishga yordam yoki aksincha xalaqit bermoqda degan savollarga javob berishi kerak.

Ish kunini xronometraj qilish va fotosuratga olish vaziyatga qo'shiladigan miqdoriy tavsiflarni va statistik ma'lumotlarni olish uchun qo'llanishi mumkin. Mazkur ko'rsatkichlarni bilish asosida boshqaruv mehnati unumdorligini vaqt yo'qotishlarini bartaraf qilish hisobiga oshirish imkoniyati koeffitsientini aniqlash mumkin.

Tadqiqotlar tasdiqlashicha, rahbarlar o'z vaqtining 20-30%ni xatlarni ko'rib chiqishga sarflab, bunda ular kuniga 100 tagacha hujjatni ko'rib chiqadilar, xolbuki ularning atigi 30 tasi haqiqiy e'tiborga loyiq hisoblanadi; yiliga ular taxminan 20 mingta hujjatni imzolashlari zarur bo'lib, bunga 20 sutkaga yaqin vaqt sarflaydilar; ishbilarmonlik yozishmalarda keraksiz ma'lumotlarning hajmi 15-20 % ni tashkil qiladi, barcha ichki manbalardan talab qilingan hajmga nisbatan 30% ortiq, tashqi manbalardan esa – 40% ortiq ma'lumotlar kelib tushadi.

Kuzatish usulining afzalliklariga olinayotgan axborotning operativligi, nisbatan arzonligi (murakkab qurilmalarga bo'lgan, so'rovnomalarni ko'paytirish zaruratining mavjud emasligi va h.k.) va foydalanishning oddiyligi, ekstremal, inqiroz, ya'ni texnik jihatdan boshqa axborot to'plash usullarini qo'llab bo'lmaydigan sharoitlarda foydalanish imkoniyati kiradi. Mazkur usul uni qidiruv tadqiqotlarida, ya'ni tadqiqotning muammolari, vazifalari va ishchi gipotezalari hali aniq belgilanmagan vaqtda qo'llash, vaziyatni tadqiq etayotgan menejer,

sotsiolog (psixolog)ning tadqiqot ob'ekti bilan bevosita aloqasini o'rnatish imkoniyatini, qo'shilgan kuzatuv usuli yordamida ijtimoiy hodisani "ichkaridan" o'rganish, kuzatuvchi tomonidan ijtimoiy hodisani yaxlit idrok qilish imkoniyatini beradi.

Kuzatish usuli quyidagi kamchiliklarga ega: birinchidan, kuzatuvchi mana shu joyda mana shu vaqtda sodir bo'layotgan hodisalarnigina qayd etishi mumkin;

ikkinchidan, kuzatilayotgan hodisalarni takroran tadqiq qilish, odatda mumkin emas;

uchinchidan, kuzatish asosan kishilarning xatti-harakatlari to'g'risida axborot beradi, ushbu usul yordamida maqsadlar, motivlar, qadriyatlar to'g'risida axborot olish imkoniyatlari esa birmuncha cheklangan; to'rtinchidan, bu hissiy holatning ta'sirida, kuzatuvchining past malakasi va noto'g'ri qo'yilgan metodologik yo'nalishlar sababli ma'lumotlarni qayd etishdagi sub'ektivlik, buzilishlar, xatoliklar; beshinchidan, ma'lumotlar kuzatilayotgan guruhning stereotiplar ta'sirida buzilgan bo'lishi mumkin; oltinchidan, ushbu usul kuzatish vaqtida ob'ekt (boshqaruv tizimi)ning holatiga qaramligi sababli passiv usul hisoblanadi.

Taqqoslash – bu eng ko'p tarqalgan va universal tadqiqot usullaridan biridir. "Hamma narsa taqqoslanganda bilinadi" degan mashhur aforizm buning eng yaxshi isbotidir.

Taqqoslash – bu ikkita butun a va b sonlari o'rtasidagi o'zaro nisbat bo'lib, u ushbu sonlarning farqi $(a-b)$, S modul deb nomlanadigan berilgan butun son t ga bo'linishini anglatadi; $a = b \pmod{t}$ [5.5] deb yoziladi.

Tadqiqotda taqqoslash deb voqelik narsalari va hodisalarining o'xshashligi va farqlanishini aniqlashga aytiladi. Taqqoslash natijasida ikki va undan ortiq ob'ektlarga tegishli umumiylik o'rnatiladi, hodisalardagi takrorlanuvchi umumiylikni aniqlash esa, ma'lumki, qonunni bilish yo'lidagi bir bosqich hisoblanadi.

Taqqoslash unumli bo'lishi uchun, u ikkita asosiy talabga javob berishi zarur.

1. Faqat, ular o'rtasida ma'lum bir ob'ektiv umumiylik mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalargina taqqoslanishi kerak. Avval

boshidan qiyoslab bo‘lmaydigan narsalarni taqqoslash mumkin emas – bu hech narsa bermaydi. Eng yaxshi holatda, bunda faqat yuzaki va shu sababli, samarasiz o‘xshatishlarga erishish mumkin.

2. Taqqoslash eng muhim alomatlar bo‘yicha amalga oshirilishi kerak. Jiddiy bo‘lmagan alomatlariga ko‘ra taqqoslash yanglishishga oson olib kelishi mumkin.

Shu tarzda, bir xil mahsulot turini ishlab chiqaruvchi korxonalar ishini rasman taqqoslash orqali ularning faoliyatida ko‘p umumiyliklarni topish mumkin. Agar bunda ishlab chiqarish darajasi, mahsulot tannarxi, taqqoslanayotgan korxonalar faoliyat yuritayotgan turli sharoitlar kabi eng muhim parametrlar bo‘yicha taqqoslash bajarilmasa, bir tomonlama xulosalarga olib keluvchi metodologik xatoga osongina yo‘l qo‘yish mumkin. Agar ushbu parametrlar hisobga olinsa esa, metodologik xatoning sababi va haqiqiy ildizlari qaerda ekanligi yaqqol ko‘rinadi.

Bunday taqqoslashning o‘ziyoq ishning haqiqiy ahvoriga mos keluvchi ko‘rib chiqilayotgan hodisalar to‘g‘risidagi tasavvurni beradi.

Tadqiqotchini qiziqtiruvchi turli ob‘ektlar bevosita yoki bilvosita – ularni birorta uchinchi ob‘ekt bilan qiyoslash orqali taqqoslanishi mumkin. Birinchi holda odatda sifat natijalari (ko‘proq-kamroq; ochroq-to‘qroq; yuqoriroq-pastroq va hokazo) olinadi. Biroq shunday taqqoslashning o‘zidayoq eng oddiy miqdoriy tavsiflarni olish mumkinki, ular ob‘ektlar o‘rtasidagi miqdoriy farqlarni son shaklida ifodalaydi (2 marta ko‘p, 3 marta yuqori va hokazo).

Ob‘ektlar namuna sifatidagi qandaydir uchinchi ob‘ekt bilan taqqoslanayotganda esa miqdoriy tavsiflar alohida qiymatga ega bo‘ladi, chunki ular ob‘ektni bir-biridan qat’i nazar tavsiflaydi, ular to‘g‘risida yanada chuqurroq va batafsil bilimlar beradi (masalan, bir avtomobilning vazni 1 tonna, boshqasining esa – 5 tonna ekanligini bilish – bu «birinchi avtomobil ikkinchisidan 5 marta engil» degan gapga nisbatan ular to‘g‘risida ancha ko‘p axborot bilish hisoblanadi). Bunday taqqoslash o‘lchash deyiladi. Taqqoslash yordamida ob‘ekt to‘g‘risidagi axborotni ikkita har xil yo‘l bilan olish mumkin. Birinchidan, u juda ko‘p hollarda taqqoslashning bevosita natijasi sifatida yuzaga chiqadi. Masalan, ob‘ektlar orasida biron-bir o‘zaro nisbatlarni o‘rnatish, ular orasidagi farqlanishlar yoki o‘xshashliklarni topish taqqoslashda bevosita

olinadigan axborotdir. Ushbu axborotni birlamchi deb atash mumkin.

Ikkinchidan, birlamchi axborotni olish juda ko'p hollarda taqqoslashning bosh maqsadi sifatida yuzaga chiqmaydi, birlamchi axborotni qayta ishlashning natijasi hisoblanuvchi ikkilamchi yoki hosilaviy axborotni olish shunday maqsad bo'lib hisoblanadi. Bunday qayta ishlashning eng ko'p tarqalgan va eng muhim usuli bo'lib o'xshashlik asosida xulosa chiqarish hisoblanadi. Ushbu xulosa Aristotel tomonidan («paradeyigma» nomi ostida) topilgan va o'rganilgan edi.

Uning mohiyati quyidagilardan iborat: agar taqqoslash natijasida ikki ob'ektdan bir nechta bir xil alomatlar, biroq ulardan birida qo'shimcha yana qandaydir alomat topilgan bo'lsa, ushbu alomat shuningdek, boshqa ob'ektga ham tegishli bo'lishi kerak deb taxmin qilinadi. O'xshashlik bo'yicha xulosa chiqarishning borishini quyidagicha qisqa ifodalash mumkin:

A X1, X2, X3, ..., Xp, Xp+1, alomatlarga ega.

B X1, X2, X3, ..., Xp alomatlarga ega.

Xulosa: «Ehtimol, B Xp +1 alomatga ega". O'xshashlik asosida chiqarilgan xulosa ehtimollik xarakteriga ega, u nafaqat haqiqatga, balki yanglishishga ham olib kelishi mumkin. Ob'ekt to'g'risidagi haqiqiy bilimlarni olish ehtimolini oshirish uchun quyidagilarni nazarda tutish kerak:

- taqqoslanayotgan ob'ektlarda qanchalik ko'p o'xshash alomatlarni topsak, o'xshashlik asosida xulosa chiqarish shunchalik haqiqatga yaqin qiymatni beradi;

- o'xshashlik bo'yicha xulosaning rostligi ob'ektlar o'xshash alomatlarining muhimligiga bevosita bog'liqdir, hatto birmuncha ko'p, lekin muhim bo'lmagan o'xshash alomatlar ham noto'g'ri xulosaga olib kelishi mumkin;

- ob'ektda topilgan alomatlarning o'zaro bog'liqligi qanchalik chuqur bo'lsa, xato xulosaga kelish ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi;

ikkita ob'ektning umumiy o'xshashligi, agar ulardan xulosa chiqarilayotgan qay birida tashiluvchi alomatga to'g'ri kelmaydigan alomat mavjud bo'lsa, o'xshashlik asosida xulosa chiqarish uchun asos hisoblanmaydi. Boshqacha aytganda, haqiqiy xulosani chiqarish uchun nafaqat ob'ektlar o'xshashligining xakteri, balki farqlarining

xarakterini ham hisobga olish zarur.

O'lchash tarixiy jihatdan, asos bo'lib hisoblanuvchi taqqoslash operatsiyasidan kelib chiqqan. Biroq o'lchash taqqoslashdan farqli o'laroq yanada qudratli va universal bilish vositasidir.

O'lchash – o'lchanayotgan kattalikni qabul qilingan o'lchov belgilaridagi sonli qiymatini topish maqsadida o'lchash vositalari yordamida bajariladigan amallarning yig'indisidir. To'g'ridan-to'g'ri o'lchashlar hamda izlangan kattalik va bevosita o'lchanayotgan kattaliklar o'rtasidagi tanish bog'liqlikka asoslangan bilvosita o'lchashlar farqlanadi.

O'lchashlar quyidagi asosiy elementlarning mavjud bo'lishini talab qiladi:

- o'lchash ob'ekti;
- o'lchov birliklari, ya'ni etalon ob'ekt;
- o'lchash asbobi (asboblari);
- o'lchash usuli;
- kuzatuvchi (tadqiqotchi).

To'g'ridan-to'g'ri o'lchashda natija bevosita o'lchash jarayonining o'zidan olinadi (masalan, sport musobaqalarida sakrash uzunligini o'lchov asboblari yordamida o'lchash, do'kondagi gilamli to'shamalar uzunligini o'lchash va h.k.).

Bilvosita o'lchashda izlangan kattalik matematik yo'l bilan to'g'ridan-to'g'ri o'lchash yordamida olingan boshqa kattaliklarni bilish asosida aniqlanadi. Masalan, qurilish g'ishtining razmeri va og'irligini bila turib, ko'pqavatli binolarni qurishda g'isht bardosh berishi zarur bo'lgan solishtirma bosimni (tegishli hisobkitoblar asosida) o'lchash mumkin.

O'lchashlarning qimmatbaholigi, hech bo'lmaganda ularning atrofda voqelik to'g'risida aniq, miqdor jihatdan aniqlangan ma'lumotlarni berishida ko'zga 29ko'rinadi. O'lchashlar natijasida shunday dalillar o'rnatilishi, shunday empirik kashfiyotlar bajarilishi mumkinki, ular ilm-fanda mustahkam qaror topgan tasavvurlarni tubdan o'zgartirishga olib keladi. Bu birinchi navbatda ilm-fan tarixining o'ta muhim davrlarini ifoda qiluvchi noyob, misli ko'rilmagan o'lchashlarga taalluqli. Masalan, A.Maykelson tomonidan amalga oshirilgan mashhur

yorug'lik tezligini o'lchash fizikaning rivojlanishida mana shunday muhim o'rin egallagan.

O'lchash sifatining, uning ilmiy qiymatining eng muhim ko'rsatkichi aniqlik hisoblanadi. Aynan T.Brage o'lchashlarining yuqori aniqligini I.Keplerning nihoyat darajadagi mehnatsevarligiga (u o'z o'lchashlarini 70 marta takrorlagan) ko'paytmasi sayyoralar harakatlanishining aniq qonunlarini o'rnatish imkoniyatini berdi. Amaliyot ko'rsatishicha, o'lchashlar aniqligini oshirishning asosiy yo'llariga quyidagilar kiradi:

-ayrim qaror topgan prinsiplar asosida ishlaydigan o'lchov asboblarning sifatini takomillashtirish;

-eng yangi kashfiyotlar asosida ishlaydigan asboblarni yaratish.

Masalan,

hozirgi kunda vaqt molekulyar generatorlar yordamida 11-belgigacha bo'lgan aniqlikda o'lchanadi.

Empirik tadqiqot usullari orasida o'lchash usuli, kuzatish va taqqoslash usullari bilan deyarli bir xil o'rinni egallagaydi. U eksperimentning tarkibiy qismlaridan birini, nisbatan elementar usulni – eng murakkab va muhim empirik tadqiqot usulini ifodalaydi.

Boshqaruvda shuningdek *tavsiflash usuli* keng qo'llanadi. Uning o'ziga xos belgilariga quyidagilar kiradi:

□ ob'ektiv mavjud bo'lgan, lekin hali o'rganilmagan dalillar, voqealar,

epizodlarni aniq, hujjatli tavsiflash;

□ dalillar mohiyatini ochib berish;

□ haqiqiy materiallarni umumlashtirish va xulosalarni shakllantirish.

Tavsifli tadqiqotda ob'ektiv mavjud bo'lgan, biroq amaliyot uchun hali ochilmagan, to'liq darajada o'rganilmagan birlamchi manbalar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu manbalar nihoyatda turli-tuman bo'lib, individual yondashuvni, ularning muhimligi, ishonchligi, to'g'riligini har tomonlama baholashni talab qiladi. Birlamchi manbalar bilan ishlash materiallarni har tomonlama tahlil qilishni, ularni shakli va mazmuni bo'yicha qiyosiy o'rganishni, o'rganilayotgan ob'ektning rivojlanish qonuniyatlarini umumlashtirish va aniqlashni ko'zda tutadi.

Tavsiflar amaliy vaziyatning negizini tashkil qilishi, vaziyatlarga tarkibiy qism yoki qayta ishlashdan so'ng tavsifga qo'shiluvchi dalilga asoslangan material sifatida kirishi mumkin.

Vaziyatni tuzish, vaziyat tahlili natijalari bo'yicha tadqiqotni davom ettirish va h.k. uchun zaruriy dalilga asoslangan materialni olish uchun eksperimentlar olib borilishi mumkin.

Eksperiment usuli ilmiy tadqiqot usuli sifatida 300 yildan ham avvalroq ma'lum bo'lgan. Ushbu usul uzoq rivojlanish yo'lini – dastlabki tajribalardan boshlab hozirgi yuqori rivojlangan tajriba o'tkazish texnikasigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy eksperiment o'tkazish muammolariga bag'ishlangan adabiyotlarda eksperiment turlicha ta'riflanadi: u ob'ektni tadqiq qilish bo'lib, uning jarayonida biz, bizni qiziqtiruvchi hodisalarni namoyon bo'lishi va o'lchanishi uchun zaruriy va etarli bo'lgan sharoitlarni yaratamiz (A.P. Kupriyan);

ob'ektning faoliyat ko'rsatkichlari hamda xulqining, unga ayrim boshqariluvchi va nazorat qilinuvchi omillarning ta'sir ko'rsatishi natijasida miqdor va sifat jihatdan o'zgarishi to'g'risidagi axborotni olish usuli.

Ijtimoiy-iqtisodiy eksperiment o'tkazishning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

1) xo'jalik tizimiga yoki uning bir qismiga (quyi tizimiga) aralashuv;

2) nisbatan izolyasiya qilingan eksperimental omilni rejali kiritish, uning juz'iy o'zgarishi;

3) barcha ustunlikka ega muhim omillarni rejali nazorat qilish;

4) qaram o'zgaruvchilarning o'zgarish samaralarini tobe bo'lmagan o'zgaruvchilarning (eksperimental omilning) ta'siri bilan bog'lash.

Ba'zan eksperiment deganda, boshqaruv tizimi faoliyatini yaxshilashga qaratilgan hamda maqsadga muvofiqligi ayon bo'lgan choralarning muayyan to'plami xato tushuniladi. Bunday turdagi "eksperimentlar" ko'pincha taxminan, etarli asoslarsiz, metodik savodsizlik bilan amalga oshiriladi.

Eksperiment – bu batafsil yangilik kiritish hisoblanadi. Uning

maqsadi – yangilikni joriy etish yoki ma'lum bir o'zgartishlar, cheklovlar bilan muayyan sharoitlarni hisobga olgan holda yoyish uchun qabul qilish imkoniyati to'g'risidagi qarorni qabul qilish uchun har tomonlama dalillar keltirishdir. Aynan shunday qaror eksperimentning natijasi hisoblanadi. Eksperimentni faqat uning natijasida sinalayotgan yangilikni tarqatmaslikka qaror qilinganligi sababli omadsiz deb hisoblash to'g'ri emas: salbiy natija ham ahamiyatga ega, chunki ko'zda tutilgan variantlardan birini asosli ravishda rad etadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy eksperimentlarning har xil turlari mavjud.

Tadqiqotchilik vazifasi bo'yicha ilmiy-tadqiqotchilik eksperimentini (u yoki bu hodisalar va jarayonlar haqida etarlicha tasdiqlanmagan yoki butunlay yangi ma'lumotlarni tekshirish) va **amaliy eksperimentini** (ma'lum bo'lgan umumiy dalillarni yoki ma'lumotlarni firma faoliyat yuritishining aniq sharoitlariga nisbatan tatbiq etish imkoniyatini tekshirish) ajratish mumkin.

Faoliyat sifatida sotsial eksperiment tuzilishining xarakteri bo'yicha hozirgi zamondan kelajakka yo'naltirilgan *proeksion eksperimentlar*, va o'tmishdagi vaqt nuqtasidan hozirgi vaqtga yo'naltirigan *kvazi eksperimentlar* («eks-post-fakto») ajratiladi.

Eksperimental vaziyat tavsifi bo'yicha dala va laboratoriya eksperimentlariga bo'linadi. Dala eksperimenti tabiiy (dala) sharoitlarida o'tkaziladi. Bu kabi eksperimentning kamchiligi – kerakli vaziyatni izlashning qiyinligi. Laboratoriya eksperimenti maxsus tashkil etilgan muhitda o'tkazilib, bu eksperimental o'zgaruvchilarni qat'iy nazorat va keng manipulyasiya qilish imkoniyatini ta'minlaydi.

Isbotlar mantiqiy tuzilishining xarakteri bo'yicha eksperimentlarning *parallel* va *izchil* turlari ajratiladi. Parallel tadqiqotni o'tkazishda ob'ektni kuzatish bir vaqtning o'zida ikkita– eksperimental va nazorat guruhlarida olib boriladi.

Nazorat guruhi o'zining asosiy tavsiflariga ko'ra eksperiment o'tkazilayotgan eksperimental guruh bilan bir xil. Izchil eksperimentni o'tkazishda nazorat va eksperimental guruh sifatida bitta guruhning o'zi xizmat qiladi. Mustaqil o'zgaruvchini kiritishdan avval u nazorat, kiritishdan so'ng esa eksperimental guruh hisoblanadi.

O'rganilayotgan ob'ektning xarakteri bo'yicha eksperimentlar

iqtisodiy,

sotsiologik, boshqaruv, huquqiy va hokazo eksperimentlarga bo‘linadi.

Eksperimentlarning boshqa tasniflari ham mavjud.

“Eksperiment” va “yangilik kiritish” tushunchalarini aynan bir xil deb qabul qilish maqsadga muvofiq emas. Ushbu tushunchalar o‘rtasida ko‘p umumiylik, biroq farqlar ham mavjud.

Birinchidan, ular turli vazifalarga ega va ularning natijalari mustaqil ravishda, bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan holda baholanishi kerak. Eksperiment yangilik bo‘yicha xulosani ta‘minlashi kerak. Yangilik kiritishning maqsadi esa biror-bir yangilikni kiritish va tarqatishdan iborat. Eksperimentning muvaffaqiyati yangilik kiritishning muvaffaqiyatsizligini anglatishi mumkin.

Ikkinchidan, eksperimental yangilik kiritishdan uni ko‘paytirishga o‘tishda umumiy samaraning o‘sib borishida bir martalik samaralarning zaiflashishi ko‘rinib qoladi.

Uchinchidan, eksperiment doirasida chaqirilayotgan o‘zgarishlarning prinsipial qaytariluvchanligi ta‘minlangan bo‘lishi zarur. Vaziyatli yondashuvda tadqiqotlar mumkin va zarurdir. Tadqiqotlar vaziyatni tavsiflash uchun kerakli materialni to‘plash va undan foydalanish uchun, shuningdek vaziyatni tahlil qilish natijalari bo‘yicha qo‘shimcha tadqiqotlar uchun, zaruratga qarab esa ishning istalgan bosqichida, masalan, muallif tomonidan o‘tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar kabi o‘tkazilishi mumkin.

Eksperiment – bu narsalar va hodisalarni, ularning sun‘iy, lekin haqiqatga yaqin namoyon bo‘lish sharoitlarini yaratish orqali o‘rganishdir.

Eksperiment usuli qator bosqichlardan tashkil topgan.

Birinchi bosqich – nazariy. Ushbu bosqichda tadqiqot muammosi shakllanadi, ob‘ekt va predmet, eksperimental vazifalar va tadqiqot gipotezalari aniqlanadi. Predmetni aniqlashda tadqiqotning maqsadi va vazifalarini, tadqiqot ob‘ektining asosiy tavsiflarini, tadqiqotning moddiy va vaqt imkoniyatlarini, masalaning nazariy ishlab chiqilganlik darajasini hisobga olish zarur.

Ikkinchi bosqich – eksperimentni o‘tkazish dasturini, ya‘ni unda

eksperimentning barcha – vazifaning qo‘yilishidan to uni amaliy bajarilishigacha bo‘lgan tadbirlari ishlab chiqilgan hujjatni ishlab chiqish. Dasturning eng muhim unsurlari bo‘lib tadqiqot metodikasini ishlab chiqish va eksperimental vaziyatni yaratish rejasini tuzish hisoblanadi.

Dasturda, ushbu eksperimentni o‘tkazish aynan qaysi boshqaruv yangiligini kiritish bilan bog‘langanligi– yangilik kiritishning maqsadga muvofiqligi va imkoniyatlari, uning ijobiy va salbiy oqibatlari to‘g‘risidagi gipotezalarning va hokazolarning asosnomalari yaqqol ko‘rsatilgan bo‘lishi zarur. So‘ngra eksperimental va nazorat ob‘ektlarini, ularning basavlatligi, o‘ziga xosliklari va o‘zaro qiyoslana olishligi ko‘rsatilgan holda aniqlash zarur. Albatta eksperimentning barcha mas‘ul tashkilotchilari aniq ko‘rsatilgan va ular orasida vazifalar taqsimlangan bo‘lishi zarur.

Uchinchi bosqich – eksperiment dasturini amalga oshirish. Ushbu bosqichning eng muhim bo‘g‘ini bo‘lib, eksperimental vaziyatni yaratish, bevosita eksperimentni o‘tkazish hisoblanadi. Eksperimental vaziyat o‘z tuzilishiga ko‘ra: eksperiment sharoitlari, verbal va predmetli qo‘zg‘atuvchi omillar, faoliyatni tartibga solish yo‘riqnomasi, eksperimentchilarning mavjudligi, eksperiment qilinayotganlarning reaksiyalari bilan tavsiflanadi. SHu bosqichning o‘ziga mazkur eksperiment ssenariysini (o‘tkazish muddatlari, asosiy tadbirlar tartibi, yakunlash tadbirlari va h.k.) ishlab chiqish, vaqti-vaqti bilan eksperimental va nazorat ob‘ektlaridagi muhim jarayonlarning boshlang‘ich, oraliq va yakuniy holatlarini baholab borish kiradi.

To‘rtinchi bosqich – natijalarni tahlil qilish va baholash. Olingan natijalar, ko‘zda tutilayotgan maqsadga erishilganmi, tadqiqot gipotezasi tasdiqlanganmi yo‘qmi, shuni ko‘rsatadi. Biroq, eksperimentning asosiy natijalari bilan birga, keyingi tadqiqotlarda foydalanish mumkin bo‘lgan bir qator muhim va qiziqarli natijalarni ham olish mumkinligini hisobga olish zarur. Ushbu bosqich sinovdan o‘tkazilayotgan yangilikning keyingi taqdiri: dastlabki yangilik loyhasini o‘zgartirish, qo‘llash ko‘lami, kutilayotgan samara bo‘yicha xulosalar va tavsiyalarga ega bo‘lishi zarur.

Ijtimoiy hayotning turli sohalaridagi, ayniqsa xalq xo‘jaligini boshqarishdagi zamonaviy amaliyot bugungi kundagi eng dolzarb vazifa

– eksperimentni o‘tkazish jarayonida to‘g‘ri natijalarni olish yo‘llarini ishlab chiqish ekanligini ko‘rsatadi.

To‘g‘ri natijalarni olish ko‘p jihatdan eksperimentni “toza” qo‘yilishiga bog‘liqdir. Eksperimentni o‘tkazish, tajriba ob‘ektini muhitning ta‘siridan tanish chegaralashni, xususan, korxonalar (tashkilot)ni ta‘minlash yoki moliyalashda sun‘iy imtiyozlarni olib tashlashni, shuningdek nazorat ob‘ektlarini sinchiklab tanlab olishni talab qiladi. Ular, masalan, uch turda o‘tkazilishi mumkin: 1) tajriba o‘tkazilayotgan korxonalar bilan bir turdagi korxonalar (tarmoq, mahsulot, mintaqalar, hajmi bo‘yicha) yangi ish sharoitlariga, uning iqtisodiy va tashkiliy muhitida hech qanday yaxshilanishsiz o‘tkaziladi; 2) xuddi shunday korxonalar, unda sinalayotgan yangilikni joriy etmagan holda imtiyozli eksperiment sharoitlariga qo‘yiladi; 3) bitta korxonaning o‘zida boshlang‘ich va eksperimentdan keyingi holatlar o‘lchanadi. Barcha holatlarda natijalarni solishtirish eksperiment samaradorligini baholash imkoniyatini beradi.

Ijtimoiy eksperimentni o‘tkazishda hisobga olinishi kerak bo‘lgan yana bir umumiy talab uni tashkil qilishga taalluqli. Tabiiy fanlarda tadqiqot apparatining uning ob‘ekti va muhitiga ko‘rsatadigan buzg‘unchi ta‘siri yaxshi ma‘lum. Ijtimoiy tadqiqotlarda ham shunday samaralar qayd etilgan bo‘lib, bu “toza natijalarni” olishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqador.

Muammo, ijtimoiy tadqiqot nazariyasi va metodikasida odatda, faqat psixologik to‘siqni engib o‘tishga, buning ustiga asosan kichik guruhlarda engib o‘tishga bog‘lanar edi. Masalan, eksperiment qatnashchilari u o‘tkazilayotganligini bilmasligi toza eksperimentni o‘tkazish sharti bo‘lib hisoblanar edi: eksperiment qatnashchilarining o‘z holatini “o‘ziga xos” deb anglashi nazorat qilib bo‘lmaydigan, boshqarib bo‘lmaydigan eksperimental o‘zgaruvchiga aylanishi va natijalarni buzilishiga olib kelishi mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy eksperimentni o‘tkazishda eksperimental vaziyatni yaratish, ob‘ektni uning atrofidagi muhitdan puxta “ajratib qo‘yishni” talab qiladi. Bu ko‘pincha, sinovdan o‘tkazilayotgan g‘oya namoyish bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘lishi uchun bevosita imtiyozlarni taqdim etishni anglatadi. Albatta, buning ketidan korxonalar faoliyati asosiy ko‘rsatkichlarining qo‘shimcha o‘sishi ro‘y beradi. Lekin, bu,

eksperiment yakunlanganda eksperiment metodikasiga tegishli tobe nazorat qilinuvchi o'zgaruvchini kiritish orqali haqiqiy natijani imtiyozlar ta'sirida kelib chiqqan natijadan ajratish zaruratini ham anglatadi. U masalan, eksperimental ob'ektning reaktivligi (tashqi ta'sirga javob berish qobiliyati) deb belgilanishi va ikkita parametr: *psixologik reaksiya* va *ikkinchi darajali qo'shimcha o'sish* bo'yicha o'lchanishi mumkin. SHunda natijani "tozalash" avval boshidanoq dasturlashtirilgan bo'ladi.

Intuitiv qidiruv tadqiqotda tobora ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. *Intuitsiya (ichki sezgi)* – bu insonning qarorlar, voqealar, vaziyatlarni ongsiz ravishda 36oldindan belgilash qobiliyati; bu qandaydir "aqlning ravshanlashuvi", inson ost ongi bilan belgilanadigan fikr yoki g'oya impulsi.

Tadqiqotchilik ishida doim yaqqol yoki yaqqol bo'lmagan tarzda intuitsiya qatnashadi, chunki tadqiqot, ma'lum darajada yangilikni kashf qilish, echimlarni izlash bilan bog'liq bo'lib, ular har doim ham mantiq, qayta ishlangan axborot, aniq tahlil asosida ro'y beravermaydi. Tadqiqotchilik faoliyatidagi intuitsiya turli darajada ifodalangan bo'lishi mumkin, lekin u doim ijodkorlikning zaruriy unsuri hisoblanadi.

Intuitsiya – bu tadqiqotchining individual sifati, uning tug'ma qobiliyatlari, xususiyatlari, taxmin va bashorat qilish iste'dodi deb hisoblash qabul qilingan. Bu to'g'ri, lekin faqat ma'lum darajada. Intuitsiya qobiliyatini tarbiyalash va rivojlantirish, motivatsiyalash va ongli ravishda chaqirish mumkin.

Tadqiqotchilik faoliyatida har xil turdagi muammolar mavjud. Ayrim muammolarni oldingi tadqiqotlarda ishlatilgan namunaviy sxemalardan foydalangan holda hal etish mumkin, boshqalari o'zining murakkabligi sababli intuitsiya, aniqrog'i intuitiv ravishda echimlar qidiruvining rolini oshirishni ko'zda tutadigan ijodiy yondashuvni taqozo etadi. Tadqiqotning boshlang'ich bosqichida axborot qanchalik kam bo'lsa, intuitiv qidiruvga ehtiyoj shunchalik yuqori bo'ladi. Intuitsiyadan foydalanishning turli darajasini talab qiladigan bir necha tadqiqot strategiyalarini ko'rib chiqamiz.

Tasodifiy qidiruv strategiyasi – umumlashgan mezonlar bo'yicha axborotning soddalashgan tahlili, keng hajmli axborotni, uni maxsus

tasniflashsiz, qayta ishlashga yoʻnalganlik. Bu voqealarning muayyan bir-biriga toʻgʻri kelib qolishida yangi muammoni ifodalash yoki eskisini hal qilish yoʻlini koʻrsatib berishi mumkin boʻlgan tasodifiy voqeaga moʻljall olishdir. Bu strategiya vaziyatlar bilan ishlash uchun eng past samaraga ega hisoblanadi, chunki resurslar sarflanishini talab qiladi, lekin hech narsani kafolatlamaydi.

Maqsadga yoʻnaltirilgan qidiruv strategiyasi – axborotni qayta ishlash maqsadini ifodalash, uni tadqiqotning maqsadli omillari boʻyicha saralash, tadqiqotchilik faoliyatining muayyan yoʻnalishlarida va maqsadli zonalarida qidirish. Bu usul vaziyatli tahlilda qoʻllash uchun eng maqbul hisoblanadi, chunki vaziyatni tuzish va uni tahlil qilish, odatda maqsadga yoʻnalgan tavsifga ega boʻladi.

Tizimlashtirilgan qidiruv strategiyasi – avvalgi strategiyani maʼlum darajada rivojlantirish va toʻldirishdan iborat. Uning xususiyati shundaki, u shunchaki maqsadning mavjudligini talab qilib qolmasdan, balki qidiruvni muayyan metodologiya boʻyicha tizimlashtirishni ham taqozo etadi.

Algoritmik qidiruv strategiyasi – tadqiqotning protsessual tavsiflarini ishlab chiqish asosida tuziladi hamda operatsiyalar, amallar, axborotni qayta ishlash va h.k.ning maʼlum bir ketma-ketligini oʻrnatuvchi algoritm shakliga ega boʻladi.

Intuitiv qidiruv strategiyasi – turli gʻoyalar va gipotezalarning izchil ilgari surilishi va keyingi tekshiruvi. Ularning toʻgʻriligi isbotlarsiz qabul qilinadi. Biroq, keyinchalik ular oʻrnatilgan mezonlar boʻyicha tanlab olinadi hamda tadqiqot maqsadlari, amaliy ahamiyatliligi va realligiga koʻra tahlil qilinadi. Bunday strategiyadan vaziyatning boshlangʻich bosqichida, yaʼni keyingi ishlar uchun maʼlum miqdordagi gipotezalarni ifodalash va toʻplash zarur boʻlgan vaqtda foydalanish mumkin.

Intuitiv-maqsadli qidiruv strategiyasi – tizimlashtirilgan va intuitiv qidiruv strategiyasining birikmasi. Biroq, bunda tizimli tahlilga eʼtibor kuchayadi va tadqiqot maqsadlari nihoyatda aniq shakllantiriladi.

Intuitiv qidiruv toʻliq tasodifiy aqlga kelib qolishlarga asoslangandek va oʻz mohiyatiga koʻra, tizimli tahlil, rasmiy mantiq, “aql texnologiyasi” usullariga zid boʻlib koʻrinishi mumkin. Bu unchalik

to'g'ri emas. Istalgan fikrlash, va ayniqsa ijodiy faoliyat ikkita: ongli va ongsiz tarkibiy qismlarga ega bo'lib, ularning qo'shilishi har bir insonda aniq sabablarga bog'liq ravishda turlicha namoyon bo'ladi.

Faqat vaziyat bilan muntazam ishlash, doimiy axborot to'plash va uni keyinchalik to'ldirish, o'ylab chiqish intuitsiyaning samarali ishlashiga olib kelishi mumkin. Vaziyatlarni tahlil va muhokama qilish, munozara shakliga kirishi mumkin bo'lgan fikrlar almashuvini taqozo etadi.

Munozara – bu tadqiqotchilar guruhida muammolar va ularni hal qilish usullarini dalillarga asoslangan muhokama qilishdir. Munozarasiz o'tkazilgan tadqiqotni tasavvur qilish mushkul. “Bahsda haqiqat tug'iladi” degan iborani quyidagicha ifodalash mumkin: “Haqiqatni o'rnatish uchun turli nuqtai nazarlar va ularni tashuvchilar o'rtasidagi munozara zarur”.

Munozara – tadqiqotning zaruriy elementidir, chunki u qo'shimcha dalillarni topishga, aniq ta'riflarni charxlash, nuqtai nazarlar va fikrlarni mustahkamlash, tavsiyalarni aniqlashtirish, isbotlarni kuchaytirishga yordam beradi. Munozara taxminlarni qat'iy ishonchga aylantirishga imkon beradi.

Biroq munozaraning ushbu ijobiy xossalari faqat, agar u muayyan qoidalarga muvofiq olib borilgandagina namoyon bo'lishi mumkin – axir haqiqatni o'rnatishga intilmasdan, psixologik keskinlik yaratib, faqatgina o'z nafsoniyatini qondirib, tizimsiz, tarqoq, befoyda munozarani ham olib borish mumkin.

Tadqiqot munozarasining asosiy prinsiplari:

muxolifni, uning motivlari, nuqtai nazari, dalillari, predmetni (muammoni) bilishini, fikrlash turini tushunishga intilish;

muxolif fikrlariga shubhali, tahliliy va xayrixohlik bilan qarab, ularning to'g'riligini butunlay inkor etishdan chetlanish;

munozaraning aniq maqsadiga ega bo'lish va munozara taomilini savollar, fikr-mulohazalar, dalillar va isbotlardan foydalangan holda olib borish;

aytilayotgan fikr va mulohazalarni, ularning muallifiga hurmat bildirgan holda baholash;

o'z nuqtai nazarini nihoyatda tushunarli, dalillarga asoslangan,

aniq va ravshan ifodalangan bo‘lishiga intilish;

□ fikrni ifodalashga, isbotni qurishga yordam beruvchi tushunchalarni aniqlash;

savollar yordamida muxolifning nuqtai nazarini aniqlashtirish, uning isbotlar tizimidagi zaif joylarni topish, qo‘shimcha dalillarni keltirish;

□ obro‘li shaxslar yoki rasmiy etakchilar, mansabdor shaxslarning fikrlariga tayanishdan qochish;

□ haqiqatni, ko‘pchilikning fikriga tayanib, ovoz berish asosida o‘rnatish mumkin emasligini yodda tutish;

□ munozaraning asosida kasbiy mahorat asosida ifodalanadigan natijalar yoki metodologik yondashuvlar turishi kerak, – axir juda ko‘p hollarda muammolarni muhokama qilish sog‘lom fikrlash prinsiplariga asoslangan bahsga, ya’ni ob’ektiv emas, balki xohlanayotgan narsani isbotlashga o‘tib ketadi;

□ munozaraning unumdorligi ham vaqtning davomiyligi, ham uning munozarali fikrlar bildirish jarayonida taqsimlanishi bilan belgilanadi. Munozarada muxolifning asosiy fikrlarini oydinlashtirish va tahlil qilish:

ularning mazmunini baholash, u ishlatayotgan tushunchalarning empirik qiymati, asosiy fikrni dalillar bilan asoslash, dalillardan foydalanish mantig‘i katta ahamiyat kasb etadi.

Munozarani olib borish maqsadi haqiqatni o‘rnatish, tadqiqot natijasini samarali izlash, axborot almashuvidan emas, balki nafsoniyatlarni, soxta liderlik va hokazoni amalga oshirishdan iborat bo‘lganda, u “bir-birini eshitmaydiganlar suhbatiga” aylanadi. Munozarani tashkil qilishning tegishli shakllarini tanlash, tadqiqotchilarning o‘zaro munosabatlarini ahloqiy me’yorlariga amal qilish bunday imkoniyatni bartaraf qiladi yoki minimumga keltiradi. Munozara vaziyatlarni tahlil qilishda, agar uning ishtirokchilari vaziyatni tushunishsa, uni ijobiy hal qilishni istab turishsa, umumiy maqsad, qiziqishlar, ish bilan bog‘langan bo‘lishsa, yanada ko‘proq amaliy xarakterga ega bo‘ladi.

Samarali tadqiqot usullaridan yana biri modellashtirish – muqobilliklarni oddiy sabab-oqibatli baholash uchun nihoyatda

murakkab bo'lgan vaziyatlarda ob'ektiv qarorlarni qabul qilish imkonini beradigan modellarni ishlab chiqish usulidir. Tadqiq etilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning ko'plab modellari shunchalik murakkabligiga, ya'ni ko'pincha kompyutersiz uddalab bo'lmazligiga qaramay, modellashtirish konsepsiyasi oddiy hisoblanadi. Shennon ta'rifiga ko'ra, «model – bu ob'ekt, tizim yoki g'oyani, butunlikning o'zidan farq qiluvchi birorta shaklda tasvirlashdir». Tashkilotning sxemasi, masalan, uning tuzilishini ifodalovchi modelning o'zi. Haqiqiy hayotiy vaziyatni soddalashtirish, unga nisbatan qo'llanayotgan modelning asosiy tavsifi deb hisoblanishi mumkin. Model uning shakli kamroq darajada murakkab bo'lgani, unda ishga taalluqli bo'lmagan ma'lumotlar yo'q qilinishi sababli rahbarning, uning oldida vujudga kelayotgan muammolarni bartaraf qilish qobiliyatini oshiradi. Yozilgan vaziyat, ushbu ma'noda olinganda, o'zida haqiqiy hayotiy vaziyatning modelini ifodalaydi.

Haqiqiy olam bilan to'g'ridan-to'g'ri o'zaro harakatlanishga urinishlar o'rniga modeldan foydalanish qator sabablar bilan tushuntiriladi:

□ ko'plab tashkiliy vaziyatlarning murakkabligi: tashkilotning haqiqiy olami nihoyatda murakkab va aniq muammoga taalluqli o'zgaruvchilarning haqiqiy soni har qanday insonning imkoniyatlaridan ancha ko'p ekanligi sababli, uni faqat, haqiqiy hayotni modellashtirish yordamida soddalashtirish orqali tushunish mumkin;

□ haqiqiy hayotda eksperimentlar olib borish bilan bog'langan qiyinchiliklar, xususan, katta xarajatlar, shu jumladan moddiy xarajatlarning zarurligi;

□ boshqaruvning kelajakka mo'ljal olganligi: hali mavjud bo'lmagan, balki hech qachon paydo bo'lmaydigan hodisani kuzatish imkoni yo'q; modellashtirish – hozirgi vaqtda kelajak variantlarini ko'rish va muqobil qarorlarning potensial oqibatlarini aniqlashning yagona tizimlashtirilgan usulidir.

Modellarning turlari va ularni qurish jarayoni. Model – bu tadqiqotchi va uning tadqiqot predmeti o'rtasida joylashgan tizimdir. Modellarning quyidagi turlari mavjud:

Fizik (moddiy) model (bino, uskuna, mashina modeli), matematik

(biror-bir jarayon, predmetni tavsiflovchi formulalar, ayniyatlar va tengsizliklar tizimi), mantiqiy (hodisa, jarayon, predmetni tavsiflovchi tushunchalar tizimi), ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar modellari, tuzilmalar, usullar modellari va hokazolar.

Ularning asosiylarini ko‘rib chiqamiz.

Fizik model ob‘ekt yoki tizimning u yoki bu masshtabda kattalashtirilgan yoki kichraytirilgan tavsifi yordamida tadqiq etiladigan narsani ifodalaydi. SHennon ta‘kidlashicha, fizik modelning ajralib turuvchi xususiyati shundaki, u “modellashtiriluvchi butunlik” ko‘rinishiga ega.

Fizik modelga misol – muayyan masshtabda bajarilgan zavod chizmasi.

Bunday fizik model ko‘z bilan idrok qilishni osonlashtiradi va muayyan uskuna unga ajratilgan maydon chegarasida jismonan joylasha olishi mumkinligini o‘rnatishga yordam beradi. Avtomobilsozlik va aviasozlik korxonalari doim yangi harakatlanish vositalarining ma‘lum bir tavsiflarini tekshirish uchun ularning fizik kichraytirilgan nusxalarini tayyorlaydilar.

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni tavsiflaydigan vaziyatlar, odatda fizik modellar ko‘rinishida tasvirlanmaydi.

Analogli model tadqiq etilayotgan ob‘ektning – o‘zini haqiqiy ob‘ekt kabi tutuvchi, lekin bunday ko‘rinmaydigan analogni ifodalaydi.

Analogli modelga misol – korxonada tashkiliy tuzilmasining sxemasi. Uni tuzish asnosida, rahbariyat, buyruqlarning o‘tish zanjirlarini hamda alohida shaxslar va ularning faoliyati o‘rtasidagi tobelikni tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Analogli model, barcha xodimlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar ro‘yxatini tuzishga qaraganda, yirik tashkilot tuzilishining murakkab o‘zaro aloqalarini ko‘rsatishning birmuncha sodda va samarali usuli bo‘lib hisoblanadi. Shundayqilib, analogli model vaziyatni yoki uning biror-bir elementlarini tasvirlashi mumkin.

Matematik modelda (shuningdek simvollar deb ataladigan) ob‘ektlar yoki voqealarning xossalari yoki xususiyatlarini tavsiflash uchun simvollaridan foydalaniladi. Nihoyatda murakkab muammolarni hal qilishga yordam beruvchi vosita sifatida matematik modelga misol –

bu A. Eynshteynning mashxur $E = mc^2$ formulasidir. Agar A. Eynshteyn ushbu, unda simvollar haqiqiy voqelikni almashtiradigan matematik modelni tuza olmaganida edi, fizik olimlarda materiya va energiyaning o‘zaro bog‘liqligi to‘g‘risidagi hatto yiroqlashgan g‘oyaning paydo bo‘lishi ham dargumon bo‘lar edi. Matematik modellar, ko‘pincha tashkiliy qarorlarni qabul qilishda ishlatiladigan modellar turiga kiradi. Masalan, statistik formulalar kabi matematik modellar boshqaruv vaziyatlarini tavsiflashda va tahlil qilishda keng qo‘llanadi.

Modellar tuzish jarayonining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

- vazifani qo‘yish;
- modelni tuzish;
- modelni ishonchliligini tekshirish;
- modelni qo‘llash.

Vazifani qo‘yish – model tuzishning eng muhim bosqichi bo‘lib, u boshqaruv muammosining to‘g‘ri hal etilishini ta‘minlashga qodir. Agar muammoning o‘ziga aniq tashxis qo‘yilmasa, matematikadan yoki kompyuterdan foydalanish befoйда.

A. Eynshteyn, vazifani to‘g‘ri qo‘yish, uni hal etishdan ham muhimroqdir deb ta‘kidlagan edi. Har yili noto‘g‘ri qo‘yilgan savollarga chiroyli va chuqur ma‘noli javoblarni topishga ulkan mablag‘lar sarflanadi. Shu jihatdan qaraganda, vaziyatni bayon qilish jarayonigacha tadqiqot natijasida nimaga erishish maqsadga muvofiqligini tasavvur qilish juda muhim.

Modelni tuzishda menejer, modelning bosh maqsadi, chiqish me‘yorlarini yoki rahbariyatga muayyan muammoni hal qilishga yordam berish uchun olinishi ko‘zlanayotgan axborotni aniqlashi kerak. Bosh maqsadlarni o‘rnatishga qo‘shimcha ravishda, ishlab chiquvchi modelni tuzish uchun qanday axborot talab qilinishini aniqlab olishi zarur. Xarajatlar modelni tuzishda hisobga olishni talab qiluvchi yana bir muhim omil hisoblanadi. Uning yordamida hal etiladigan vazifaga qaraganda qimmat turadigan model, albatta, tashkilot maqsadlariga erishishga hech qanday hissa qo‘shmaydi.

Modelni ishonchliligini tekshirish jihatlaridan biri – modelning haqiqiy olamga mos kelish darajasini aniqlash. Ishlab chiquvchi, hayotiy

vaziyatni muhim komponentlarining barchasi ham modelga kiritilganligini oʻrnatishi zarur. Model haqiqiy hayotni qanchalik toʻliq aks ettirsa, uning rahbarga samarali boshqaruv qarorini qabul qilishda yordam beruvchi vosita sifatidagi salohiyati shunchalik yuqori boʻladi.

Modelni ishonchliligini tekshirish jihatlaridan yana biri – uning yordamida olinadigan axborot, qay darajada rahbarga muammoni hal etishga yordam berishini oʻrnatishdir. Modelni tekshirishning yaxshi usuli – uni oʻtmishdagi vaziyatlarda sinab koʻrish. Ishonchlilikka tekshirilgandan soʻng model foydalanish uchun yaroqli hisoblanadi. Shennon taʼkidlashicha, hech bir modelni “u qabul qilingunga, tushunilgunga va amaliyotda qoʻllanilgunga qadar muvaffaqiyatli tuzilgan deb hisoblash mumkin emas”. Bu shubhasiz toʻgʻri, lekin koʻpincha model tuzishning bu bosqichi eng qiyin bosqichlardan biri boʻladi. Tadqiqot natijalariga koʻra rahbarlarning xavfsirashi yoki tushunmasligi sababli boshqaruv fani modellarining atigi 60%ga yaqini toʻliq yoki deyarli toʻliq darajada qoʻllanilgan.

Modellashtirishning bir turi boʻlib imitatsiya (oʻxshatib ishlash) hisoblanadi.

Imitatsiya boshqaruv tizimini tadqiq etish usuli sifatida – bu modelni yaratish jarayoni va uni real vaziyat oʻzgarishlarini aniqlash uchun eksperimental qoʻllanishidir. Imitatsiyaning bosh maqsadi – real tizimni, uning xususiyatlarini, qanday tutishini va tavsiflarini tadqiq etish va tushunish maqsadida, imitatsiya qilish uchun qandaydir qurilmadan foydalanishdan iborat. Aerodinamik quvur – ishlab chiqilayotgan samolyotlar va avtomobillarning tavsiflarini tekshirish uchun qoʻllanadigan, jismonan his qilinadigan imitatsion modelga misol boʻladi. Shunday qilib, imitatsiya – bu koʻpincha real tizim oʻrnini model bilan almashtirishning eng qulay usulidir. Modelda tizimlarni tajribadan oʻtkazib, maʼlum bir oʻzgarishlar yoki voqealarga boʻlgan reaksiyalarni oʻrnatish mumkin. Agar imitatsion modeldan foydalangan holda eksperiment oʻtkazish natijalari modifikatsiya yaxshilashga koʻmaklashishini koʻrsatsa, rahbar real tizimda oʻzgartishlarni amalga oshirish toʻgʻrisidagi qarorlarni yanada yuqori ishonch bilan qabul qilishi mumkin.

Shunday qilib, imitatsion model, tizimning faoliyat koʻrsatish

yoki rivojlanish jarayonini xuddi o'zidek takrorlovchi eksperimentni o'tkazish yo'li bilan tadqiq etiladigan tizim modelini ifodalaydi. Bunday eksperiment imitatsion eksperiment deb nomlanadi. Imitatsion modellar yordamida modellashtirish jarayoni va shakli imitatsion modellashtirish deb ataladi.

Tadqiq etilayotgan tizim va modellashtiruvchi algoritmi tuzish usulining rasmiylashuv darajasiga qarab:

sonli usullarni qo'llash yordamida modellashtirish;

modellashtirishning maxsus algoritimli tillarini qo'llash yordamida ehtimolli yoki statistik modellashtirish ajratiladi.

Imitatsion modellashtirish, mohiyatan, modellashtirilayotgan tizimlar tavsifini oddiy, mashinalar tiliga o'tkazish bo'lib hisoblanadi.

Modelga xizmat qiluvchi maxsus dasturlar, modellashtirilayotgan tizimning kirish signalini turli aniq amalga oshirishlarini hosil qiladi va kompyuter qurilmalariga kiritilgan tizim tavsifiga muvofiq chiqish signalini quradi. So'ngra, olingan natijalar oddiy eksperimentda bo'lganidek, o'rganilayotgan tizimning xulqini tavsiflovchi, turli sifat ko'rsatkichlarini va hokazolarni aniqlovchi maxsus dasturlar yordamida qayta ishlanadi.

Tadqiqot usuli sifatida imitatsion modellashtirish o'zida matematik mantiq dasturiy apparatdan foydalanib, kerakli qoida va qonunlarni tavsiflash orqali haqiqiy voqelikni virtual dunyoga ko'chirish usulini ifodalaydi. Hozirgi vaqtda u yoki bu sohada bosharuv qarorlarini qabul qilishni pishitish imkoniyatini beradigan ko'plab modellar mavjud. Masalan, «FIAT» konserni o'z ixtiyorida avtomobilsozlik tarmog'i modeliga ega bo'lib, u turli boshqaruv vaziyatlarini imitatsiya qilish hamda o'rta bo'g'in menejerlari mutaxassislarini testdan o'tkazish imkoniyati beradi. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda ko'pchilik firmalar o'z tarmoq, shaxsiy ishlab chiqarish modeliga ega bo'lib, ular yordamida eksperimentlar o'tkazish turli boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va qabul qilish imkonini beradi. Odatda, bunday dasturlarga sarflangan mablag'lar bir-ikki yil ichida o'zini oqlaydi.

Imitatsion o'yinlar usuli imitatsion modellashtirish turi hisoblanadi. Hozirgi vaqtda imitatsion o'yinlar bir tomondan, o'qitish

usuli, boshqa tomondan – murakkab tashkiliy-xo‘jalik mexanizmlarning faoliyat yuritishini o‘rganishga qaratilgan tizimli tahlil vositasi sifatida keng tarqalgan. Zamonaviy imitatsion o‘yinlarning o‘tmishdoshi shaxmat o‘yini hisoblanadi.

Imitatsion o‘yinlarga masalan, rolli o‘yinlarni kiritish mumkinki, bunda ma‘lum bir boshqaruv funksiyalarini bajaruvchi tashkilot xodimlarining faoliyati o‘yin elementi sifatida, topshiriq turi sifatida vaziyatlardan foydalangan holda imitatsiya qilinadi.

Umumilmiy usullarda shuningdek ekstrapolyasiya usuli qo‘llanadi.

Ekstrapolyasiya (lot. *extra* – ustiga va *polire* – silliqlash, ishlov berish) – xossalar, munosabatlar yoki qonuniyatlarni bir sohadan boshqa sohaga o‘tkazish va tarqatish uchun xizmat qiluvchi taomildir. U ko‘rib chiqilayotgan jarayonning borishini belgilovchi omillarning o‘zgarishligi to‘g‘risidagi taxminga asoslangan.

Boshqaruv vaziyatlari tadqiqotlarida ekstrapolyasiya bashorat qilish usuli sifatida qo‘llanadi. Usuldan foydalanishdagi cheklovlardan biri shuki,

ekstrapolyasion bashorat asosiy davrning $\frac{1}{3}$ qismidan ko‘p bo‘lmagan davomiylikka teng davr uchun olinishi mumkin. Usulning oddiyligi va qo‘llash imkoniyati undan o‘rganilayotgan jarayonga ta‘sir ko‘rsatuvchi boshqa (bashorat qilish parametrlari bo‘lmagan) omillarga tuzatish kiritgan holda yaqin istiqbol uchun bashorat qilishda keng foydalanish imkonini beradi. Usulning kamchiliklari – o‘tmishdagi salbiy tendensiyalarni kelajakka o‘tkazish mumkinligidan, shuningdek bashoratlash ob‘ekti rivojlanishidagi zamonaviy tendensiyalarni hisobga olish imkoniyatining yo‘qligidan iboratdir.

Vaziyatni tahlil qilishda ekstrapolyasiya samaradorligini oshirish uchun vaziyatning qaysi parametrlari, qaysi sifat ko‘rsatkichlari bashorat qilinishini va ular istiqbolda qay darajada o‘zgarishi mumkinligini aniq aydinlashtirish zarur.

Tadqiqotlar jarayonida ko‘rib chiqilgan vaziyatlardan tashqari quyidagi usullar ishlatilishi mumkin:

□ *O‘lchash usuli* muayyan o‘lchov birliklarida ob‘ektning o‘rganilayotgan xossasini sonli baholash imkonini beradi.

Qiyoslash usuli o'rganilayotgan ob'ektning analog (tadqiqot maqsadiga qarab etalon, namuna va hokazolar) bilan farqlari yoki umumiylikni aniqlashga imkon beradi.

□ *Abstraksiyalash (mavhumlashtirish) usuli* o'rganilayotgan ob'ektning ahamiyatsiz xossalardan xayoliy chetlanish va kelgusida uning eng muhim tomonlarini modelda o'rganishga asoslangan.

□ *Tahlil va sintez qilish usuli* o'rganilayotgan ob'ektning elementlar, munosabatlarga bo'laklash (tahlil qilish) hamda uning alohida elementlarini yagona butunga birlashtirish (sintez qilish)ning turli usullaridan foydalanishga asoslangan.

Vaziyatni tadqiq qilish usullarini tanlash va asoslash uchun maxsus metodologik tadqiqotlar olib borish mumkin.

Metodologik tadqiqotlarni maqsadga yo'nalgan usulardan birini tanlash va qo'llash, mavjud metodikaning prinsiplar jihatdan yangi xususiyatlarini ishlab chiqish yoki muhim xususiyatlarini aniqlash deb tushunish kerak. Ularning xarakterli belgilari quyidagilardan iborat: □ aniqlik usulining ob'ektiv bahosi;

□ uning algoritmining yangi muhim xususiyatlarini aniqlash va ularni asoslash;

□ vaziyatlarni tahlil qilishda salmoqli afzalliklarni beruvchi yangi usulni ishlab chiqish;

□ taklif etilayotgan prinsiplar jihatdan yangi metodik echimning tarixiy meros bo'lib o'tishi;

□ takomillashtirilgan usulning iqtisodiy asosnomasi. Hisob-tahliliy usullar nafaqat aniq va ishonchli ilmiy dalillarni, balki matematik hisob-kitoblarni ham olishni talab qiladi.

Boshqaruv vaziyatlari bilan tahliliy ishlash amaliyotida o'zaro ta'sir ko'rsatuvchi omillarni guruhlash, solishtirish, o'zaro bog'langan tahliliy ko'rsatkichlar tizimini ishlab chiqish, tadqiqot ob'ektiga ayrim omillarning ta'sirini eliminatsiya qilish (istisno qilish) keng qo'llanadi. Ayrim omillarning umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarga ta'sirini miqdoriy baholash uchun turli hisoblash formulalarini tuzishga, balans usulini qo'llashga va hokazolar harakat qilinadi. Shuningdek ishlab chiqarish va sotsial eksperimentlar o'tkazish (siyosiy, boshqaruv, iqtisodiyot fanlari, psixologiya, sotsiologiya uchun) ham keng tarqalgan. Iqtisodiyot

tadqiqotlarida eksperimentning ikki asosiy shaklidan foydalaniladi:

1. To‘g‘ridan-to‘g‘ri eksperiment – yo‘llar, usullar va boshqalar guruhini sinab ko‘rish shaklida.

2. Sotsiologik tadqiqotlar va shuningdek:

□ *abstraksiyalash (mavhumlashtirish) usuli* o‘rganilayotgan ob‘ektning ahamiyatsiz xossalariidan xayoliy chetlanish va kelgusida uning eng muhim tomonlarini modelda o‘rganishga asoslangan.

□ *tahlil va sintez qilish usuli* o‘rganilayotgan ob‘ektni elementlar, munosabatlarga bo‘laklash (tahlil qilish) hamda uning alohida elementlarini yagona butunga birlashtirish (sintez qilish)ning turli usullaridan foydalanishga asoslangan.

4 - mavzu: Rasmiy-mantiqiy tadqiqot usullari

Reja:

1. Mantiqiy tadqiqot usullari.

2. Argumentatsiya tadqiqotning bosqichi sifatida.

3. Tasniflash va turkumlash usullari.

Mantiqiy tadqiqot usullari.

Asosiy rasmiy-mantiqiy tadqiqot usullariga: tasniflash, umumlashtirish va

turkumlash usullari, induktiv va deduktiv tadqiqot usullari, tushunchalarni tuzish, dalillar, mantiq va boshqalar kiradi. Mantiqiy usullar negizini rasmiy mantiq talablari va prinsiplari tashkil etadi. Rasmiy mantiqiy fikrlash shakllarini – tushunchalar, mulohazalar, xulosalar, isbotlar, argumentatsiya, asoslash va hokazolarni – ularning aniq mazmunidan chetlanib, ularning mantiqiy tuzilishi nuqtai nazardan o‘rganadi. Mantiq fikrlash shakllarini ularning tuzilishi tomonidan o‘rganadi, eng to‘g‘ri fikrash yo‘llarini tavsiflaydi. Rasmiy mantiq, masalan, tushunchalar bilan bajariladigan mantiqiy amallar to‘g‘risidagi masalani hal qiladi, bir mulohazadan boshqasini chiqarish qoidalarini shakllantiradi, isbotlarda yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatolarni ko‘rib chiqadi va hokazo.

Tushuncha – bu shunday fikrki, unda predmetlar muayyan ko‘plik ichidan faqat ular uchun umumiy bo‘lgan belgilar tizimi bo‘yicha ajratib

olingan va sinf sifatida umumlashtirilgan bo‘ladi. Shu tarzda, tushuncha sifatida vaziyat quyidagi belgilarga ega: «jihatlarning yig‘indisi», «vaqtincha birlik», «o‘zaro bog‘liqlik», «boshqaruv sub’ekti uchun muhimlik», «boshqaruv predmeti sifatida tasavvur etilish» va h.k. Umumlashtirilgan predmetlar turiga ko‘ra tushunchalar *umumlashma* va *noumumlashma*, shuningdek *konkret* va *mavhum* tushunchalarga bo‘linadi.

O‘z mazmuniga ko‘ra bir-biridan yiroq, umumiy belgilarga ega bo‘lmagan tushunchalar *solishtirilmaydigan* tushunchalar deb ataladi (masalan, “vakolatlash” va “gul”). Qolgan tushunchalar *solishtiriladigan* deb ataladi va hajmiga ko‘ra *o‘zaro mos* (ushbu tushunchalarning hajmi to‘liq yoki qisman bir-biriga to‘g‘ri keladi) va *o‘zaro mos bo‘lmagan* (hajmi hech bir elementda bir-biriga to‘g‘ri kelmaydigan) tushunchalarga bo‘linadi. *O‘zaro mos* tushunchalar teng (yoki aynan bir xil) ma’noli bo‘lishi mumkin. *O‘zaro mos bo‘lmagan* tushunchalar teng ergashish, qarama-qarshilik (issiq – sovuq, kun – tun) hamda ziddiyat (tun – quyosh) munosabatlariga ega bo‘lishi mumkin.

Mulohaza – bu, unda biror-bir vaziyatlarning yoki vaziyatlar o‘rtasidagi aloqalarning mavjud emasligi ta’kidlanadigan fikrdir. Mulohazalarga misollar: “Oy aks etgan yorug‘lik bilan nur sochadi”, “O‘qish achchiq, lekin uning mevasi shirin”.

An’anaviy mantiq ikki ma’noli hisoblanadi, chunki unda mulohaza chinlikning ikki ma’nosidan biriga ega bo‘ladi: u yoki chin, yoki yolg‘on. Uch ma’noli mantiqlarda mulohaza yoki chin, yoki yolg‘on, yoki noaniq bo‘lishi mumkin. Masalan, “Marsda hayot mavjud” degan mulohaza hozirgi vaqtda na chin, na yolg‘on emas – u noaniqdir. Ko‘pchilik boshqaruv vaziyatlarini tahlil qilishda dastlab, odatda, uch ma’noli mantiqdan foydalaniladi, va faqat keyingina, axborot to‘planishiga qarab, ikki ma’noli mantiqqa o‘tish mumkin.

Mulohazalar, biror-bir xabar, axborotni o‘z ichiga olgan darak gaplar bilan ifodalanadi. Mulohazalar *sodda* va *murakkab*, ya’ni bir nechta sodda mulohazalardan tashkil topgan bo‘lishi mumkin. *Qat’iy mulohazalar tasdiqlovchi* va *inkor etuvchi* mulohazalarga bo‘linadi. Gap nima to‘g‘risida ketayotganligiga qarab – barcha predmetlar sinfi, ushbu sinfnings bir qismi yoki bitta predmet – mulohazalar *umumiy*, *xususiy* va

yagona mulohazalarga bo‘linadi.

Har bir mulohazada miqdoriy va sifat tavsiflari mavjud. Shu sababli mantiqda miqdor va sifat bo‘yicha mulohazalarning birlashgan tasnifi qo‘llanib, uning asosida mulohazalarning quyidagi to‘rt turi ajratiladi: *umumtasdiqlovchi*, *xususiy tasdiqlovchi*, *umuminkor etuvchi*, *xususiy inkor etuvchi*.

Mulohazalar tushunchalar singari *solishtiriladigan* va *solishtirilmaydigan* mulohazalarga bo‘linadi. Solishtiriladigan mulohazalar *o‘zaro mos* va *o‘zaro mos bo‘lmagan* mulohazalarga bo‘linadi.

Ikkita mulohaza o‘zaro mos bo‘lmagan deb ataladi, agar birining chinligidan ikkinchisining yolg‘onligi zaruriy kelib chiqsa (ya‘ni ularning ikkisi bir vaqtda chin bo‘la olmasa). O‘zaro mos mulohazalar bitta fikrning o‘zini to‘liq yoki qisman ifodalaydi.

Xulosa – bu mulohaza bilan ifodalangan bilimni, yana mulohazalar bilan ifodalangan boshqa bilimlardan olish jarayonidir. Xulosalar *deduktiv* (umumiydan xususiya); *induktiv* (xususiya dan umumiyga) va *o‘xshashlik (analogiya) asosidagi* xulosaga bo‘linadi. Deduktiv xulosa orqali ma‘lum bir fikr boshqa fikrlardan “chiqariladi”, induktiv xulosalar esa faqatgina boshqa fikrga “boshlab boradi”.

Analogiya – boshqa predmet bilan o‘xshashlik asosida predmetda muayyan belgining mavjudligi to‘g‘risidagi xulosa. *Qat‘iy analogiya* ishonchli, *qat‘iy bo‘lmagan analogiya* esa – faqatgina ehtimoliy xulosani beradi. Xulosa chiqarish qoidalari buzilganda bunday analogiya *yolg‘on xulosa* deb ataladi.

Rasmiy-mantiqiy tadqiqot usullaridan samarali foydalanish uchun ishlatilayotgan tushunchalarni to‘g‘ri ifodalash zarur. Tushunchalar haqiqiy narsalar, voqealar, hodisalarni to‘g‘ri aks ettirishi uchun, ularni ta‘riflashda ma‘lum qoidalarga amal qilish zarur.

1. *Tushunchalarni to‘g‘ri taqqoslash qoidasi*. Ular orasida umumiylikka qaraganda farqli tomonlarning ko‘pligi yaqqol ko‘rinib turgan tushunchalarni taqqoslash mumkin emas. Masalan: “Boshqaruv – bu qonning organizm bo‘ylab harakatlanishidir”. Bunday ta‘rif obrazli, lekin ilmiy nuqtai nazardan maqbul emas.

2. *Aniqlovchi va aniqlanuvchi tushunchalar mutanosibligini*

o'rnatish qoidasi. Masalan, samaradorlik – bu nafaqat boshqaruvning, balki istalgan boshqa faoliyat turining xossasidir deb tasdiqlash mumkin emas. Bunday tasdiqlash ta'riflash hisoblanmaydi.

3. *O'zi isbot talab qiladigan narsa bilan boshqa narsani isbotlashga urinishni taqiqlash qoidasi*. Tushunchani o'z-o'zi yoki birinchi tushuncha bilan aniqlanadigan boshqa tushuncha orqali ta'riflash mumkin emas. Misollar: “Boshqaruv sub'ekti – bu boshqaruvchi tizim, boshqaruvchi tizim – bu boshqaruv sub'ektidir”; “Boshqaruv prinsiplari – bu boshqaruvda qo'llanadigan prinsiplar”.

4. *Ta'riflovchi qismda ishlatiladigan barcha tushunchalarning ravshan va aniq bo'lish qoidasi*. Tadqiqotda ta'riflash paytida metaforalar, noma'lum tushunchalar va atamalardan foydalanish maqsadga muvofiq emas. Axir ta'rif noaniqlikni bartaraf qilish, mantiq o'rnatish, fikrlashning aniqligini ta'minlash uchun zarur.

Asoslash – eng muhim ketma-ketlikda bajariladigan tadqiqotchilik ishlaridan biri, biroq asoslash jarayonida hosil qilinuvchi matnlarning ulkan xilma-xilligi bilan bir qatorda, ularning mantiqiy tuzilishining umumiylikni, ya'ni ulardan har birida ikki elementni: “asos”ni (bu komponent faol, ishchan ibtido, tuzish, shakllantirish, o'zgartirish vositasi vazifasini bajaradi) hamda “asoslangan ob'ekt”ni, ya'ni passiv, majhul ibtido sifatida xizmat qiladigan tuzish, shakllantirish, o'zgartirish ob'ektini ajratish mumkinligini ta'kidlamaslik mumkin emas.

Shunday qilib, quyidagicha ta'riflash mumkin: asoslash ongning shunday jarayoniki, uning asnosida ikkita ideal ob'ektlar – asos va asoslanuvchi ob'ektlar o'rtasida u yoki bu aloqani o'rnatish yo'li bilan – birinchisining biror-bir tavsiflari ikkinchisiga ma'lum qilinadi. Ko'pincha asoslash bilan birga boshqa anglash protseduralari, masalan oldindan ko'rish va oldindan aytib berish ham tilga olinadi.

Bashorat – bu ham tushuntirishga, ham ilmiy oldindan aytib berishga nisbatan qo'llanadigan shakliy tahlilning o'zginasi. «*Bashorat*» atamasi retrorivoyatni ham qamrab oladi. Ularning tuzilmaviy va funksional jihatlari shak-shubhasiz o'xshashlikka ega. Agar bashorat qilishda ma'lum bir bilimlar to'plami asosida kelajak to'g'risidagi bilimlar olinsa, retrorivoyatda – o'tmish to'g'risidagi bilimlar olinadi.

Qandaydir tashuvchiga (disk, disketaga) yozilgan muayyan vaqt uchun boshqaruv vaziyati, o'tmish to'g'risidagi bilimlar olishga imkon beruvchi retro hikoyalar, oldindan aytib berish esa – bu kelajakning bashorati, ular orasida hozirgi zamon turadi va uni haqiqatan ham boshqarish mumkin.

Asoslashga aniq misol – qolgan keltirilgan mulohazalarga qaraganda inson ongiga, uning qarashlari va xulqiga ta'sir ko'rsatishning yanada qudratli quroli hisoblanadigan argumentatsiya bo'lib, hanuzgacha tadqiqotning birmuncha bahsli usuli bo'lib qolmoqda.

Argumentatsiya (dalillar bilan isbotlash) – murakkab hodisadir. G. Djonston uni “insonlar, ularning xatti-harakatlari va qarashlarini boshqarishning maxsus ko'inishi” sifatida tavsiflaydi.

Istalgan faoliyat sxemasida ikki element qatnashadi: a) faoliyat maqsadi; b) retsipient yoki dalillar bilan asoslanuvchi deb ataladigan ob'ektning xulqi to'g'risida dalil keltiruvchining tasavvurlari.

Maqsadiga ko'ra argumentatsiya ko'pincha jismoniy ta'sir ko'rsatish usullari, ya'ni dalil keltiruvchi retsipientni qandaydir harakatlarni sodir etishga yoki, aksincha harakatsizlikka undashi bilan bog'lanadi. SHunday qilib, argumentatsiyaning maqsadlari quyidagilardan iborat:

1) qandaydir fikrni, tadqiqot natijasini retsipient tomonidan bevosita qabul qilinishi;

2) retsipient tomonidan harakatlar bajarilishi yoki harakatsizlikni kutish;

3) retsipientda muayyan hissiyotlarni tug'dirish;

4) haqiqatni retsipientning yutug'iga aylantirish imkoniyati.

Argumentatsiyaning maqsadi – klassik talqindagi haqiqatga erishish emas,

balki muhokama uchun tanlangan takliflarni tushunishdan iborat.

Argumentatsiya doim ham insonparvar maqsadlarga xizmat qilavermaydi; u aldov, xushomad, yo'ldan urish va hokazolar sifatida ham qo'llanishi mumkin. Bu masala dalil keltiruvchining retsipient haqida iroda erkinligiga ega bo'lgan sub'ekt haqida singari o'ylashi bilan chambarchas bog'liq. Retcipient argumentatsiyani qabul qilish yoki qabul qilmaslik huquqiga ega. Retcipient qarashlariga ta'sir ko'rsatish

muammosi muhim hisoblanadi, chunki dalil keltiruvchining bosh vazifalaridan biri – ham o‘zini, ham argumentatsiya ob’ektini mantiqiylik, ishonchlilik va ob’ektivlikka ishontirishdir.

Dalillarning ajralmas tavsifi – uning retsipientga ishontiruvchi ta’sir ko‘rsatishi. Vaziyatli yondashuvda argumentatsiya, uning o‘zidan, o‘zi uchun joriy voqealarni faqat shaxsan o‘ziga tegishli va unga kirib borish zarur bo‘lgan vaziyat sifatida aniqlashtirish zaruratini anglashdan boshlanadi. Bu erda dalil keltirish motivatsiya bilan chambarchas bog‘liq. So‘ngra argumentatsiya vaziyatni bayon qilishda, axborot manbalarini, material turini saralashda, ularni birlashtirishda va hokazolarda kerak bo‘ladi. Keyinchalik argumentatsiya vaziyatni tahlil qilishda, masalalarni saralashda, muammolarni aniqlashda zarur bo‘ladi. Va faqat shundan so‘nggina argumentatsiya retsipientga nisbatan qo‘llanadi.

Bunday ta’sir ko‘rsatishning natijasi Platon fikricha, retsipient tomonidan bilimni (fikir, ishonch) egallash bo‘lishi mumkin: “ishontirish – bu fikrni uqtirish demakdir”. Biroq, ishontirishni oddiy ishonishdan farqlash zarur. I.Kantning fikriga ko‘ra, «aynan etarlicha ob’ektiv asoslarning mavjudligi oddiy ishonishni ishontirishdan farqlantiradi».

Shuni yodda tutish kerakki, ko‘p hollarda argumentatsiya asosan ishontirishga emas, balki faqatgina retsipientni o‘z tomoniga “og‘dirish”ga qaratilgan. Bunda “qabul qilinish” atamasi qo‘llanishi mumkin.

Shartli va shartsiz dalillar. Tadqiqotning dalillar bilan asoslangan natijasi to‘liq qabul qilinadi degan ishonch odatda yuqori emas. Qoidaga ko‘ra, dalil keltiruvchi vaziyatni o‘zi his qilishining kuchli va kuchsiz jihatlarini aniqlashga, uni baholashga, rozilik olishga urinadi. Bu yerda biz, qandaydir mavhum auditoriyaga nisbatan keltiriladigan shartli dalillarni ko‘ramiz. Haqiqiy, shuningdek ushbu vaziyatda turgan retsipientga qaratilgan, himoya va ishontirishga yo‘nalgan dalillarni shartsiz dalillar deb nomlaymiz. Shak-shubhasiz, bahs davomida ikkala turdagi dalillar o‘zaro bir-biriga aylanishi mumkin.

Shartsiz dalillarning maxsus holati bo‘lib bilvosita dalillar hisoblanishi mumkin, bunda dalil keltiruvchi o‘z muxolifiga murojaat qilar ekan, o‘z tomoniga uning o‘zini emas, balki bahsga kirishgan

auditoriyani og‘dirishni mo‘ljallaydi. Ushbu holda biz dalil keltiruvchining “halolligi” muammosiga duch kelamiz va tabiiyki, dalil keltiruvchiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi masala paydo bo‘ladi.

Dalillar bilan asoslash san‘ati Qadimgi Gretsiyadayoq yaxshi rivojlanib bo‘lgan edi. Suqrot shunday ta‘kidlagan: «... so‘zamollik tegishlicha qo‘llanishi zarur, toki u adolatga xizmat qilsin». Birinchilar qatori “ideal dalil keltiruvchi” atamasini qo‘llagan Platon ham xuddi shunday nuqtai nazarga ega bo‘lgan. Uning fikriga ko‘ra, bu inson:

- 1) doim haqiqatni izlaydi va unga beg‘araz sodiq;
- 2) argumentatsiya davomida ularning semantik jihatini afzal ko‘radi, ya‘ni u tinglovchilarda qanday taassurot uyg‘otish emas, balki nutq predmeti to‘g‘risida qayg‘uradi;
- 3) faqat halol usullar yordamida ishontiradi;
- 4) dalillar retsipient tomonidan tushunilgan va baholanishi kerak bo‘lishiga intiladi.

Ideal dalil keltiruvchi haqiqatga intiladi. Ideal dalil keltiruvchining zamonaviy konsepsiyalariga to‘xtalamiz. S.I.Povarnin “Bahs: bahs nazariyati va amaliyoti to‘g‘risida” nomli kitobda bahsni dalilli monologlar to‘plami sifatida ko‘rib chiqadiki, unda har bir ishtirokchi dalil keltiruvchi bo‘lib qatnashadi. V. Brokridi shunday ta‘kidlaydi: “Ideal dalil keltiruvchi o‘z shaxsiy dalillariga va hamdalil keltiruvchilarning dalillariga nisbatan tanqidiy munosabatda bo‘ladi”. Keltirilgan Platon, Aristotel, Povarnin, Brokridi konsepsiyalari bir-birini inkor etuvchilar emas, balki to‘ldiruvchilar sifatida ko‘rib chiqiladi.

Shuni ham hisobga olish zarurki, inson istalgan sohadagi masalalarni va istalgan auditoriyada muhokama qilishda bir xil kuchli bo‘lishi mumkin emas. Shunday qilib, dalillar keltirish madaniyati ko‘rsatkichlaridan biri – dalillar predmeti va auditoriyani to‘g‘ri tanlash qobiliyati hisoblanadi.

Argumentatsiya tadqiqotning bosqichi sifatida.

Argumentatsiya tadqiqotning bosqichi sifatida qaralib, unda sub‘ekt bo‘lib dalil keltiruvchi, ob‘ekt – retsipient, vosita – dalilli tuzilish hisoblanadi. Aynan retsipient vazifasining ahamiyatliligi tadqiqotchilarni, argumentatsiyani dalil keltiruvchi va retsipientning

birgalikdagi faoliyati sifatida ko‘rib chiqishga undaydi. Shu sababli tabiiyki, retsipientning funksiyalari nimadan iborat? degan savol tug‘iladi. Eng avvalo, bu:

1. Argumentatsiyaning u tomondan idrok qilinishi. Retsipient argumentatsiyani tushunishi yoki tushunmasligi, uni mutlaqo haqiqiy yoki yolg‘on fikrlardan iborat deb hisoblashi mumkin; retsipient argumentatsiyani ko‘pincha shaxssiz, uning muallifidan qat‘iy nazar qabul qiladi. Boshqa hollarda, aksincha, retsipient dalil keltiruvchining shaxsini hisobga oladi va bu holda o‘zining unga munosabati argumentatsiyaning o‘zini idrok qilish va uni baholashga ta’sir ko‘rsatadi.

2. Argumentatsiyaning bahosini – mimika, imo-ishora, jismoniy harakat bilan, verbal ravishda (xitoblar, savollar, qisqa fikrlar bilan) yoki kengaytirilgan dalillar bilan ifodalash. Argumentatsiyaning ichki va tashqi bahosi har doim ham biri-biriga mos kelavermaydi. Retsipient argumentatsiyani qabul qilishi, biroq ochiqchasiga o‘z noroziligini ham bildirishi mumkin.

Ideal retsipient halol bo‘lishi kerak. Faqat dalil keltiruvchi retsipient tavsiflarini hisobga olmasdan, balki retsipient ham dalillarni baholar ekan, ularni keltiruvchining tavsiflarini hisobga olishi zarur.

Argumentatsiyani tushunish uchun dalil keltiruvchini tushunish lozim.

Gnoseologik baholash muallifning bahosiga, dalillarga bog‘liq emas va quyidagilardan tashkil topgan: 1) asosiy fikrlarning xususiyatlari va tadqiqotning dalil bo‘la oladigan hukmlari; 2) ularni yashirin (implitsit) to‘ldirilishi; 3) oqilonalik talabiga muvofiqligini aniqlash. Bundan tashqari, argumentatsiyani *pragmatik baholash*, ya’ni retsipient, dalil keltiruvchi yoki uchinchi shaxslarning manfaatini aniqlash ham mumkin.

Evolusion baholashga retsipientning fikr yuritishlari natijasida erishiladiki, ularni argumentatsiya uning o‘zida yoki boshqa shaxslarda keltirib chiqaradi.

Ahloqiy baholash – bu argumentatsiyani yaxlit yoki uning komponentini ahloqiy jihatdan maqbul yoki maqbul emas sifatida baholash, xususan ushbu argumentatsiyaning ma’naviy oqibatlarini

baholash.

Estetik baholash – nutqning go‘zalligini va matnning mantiqiy izchilligini baholash ham mavjud.

Argumentatsiyani barcha keltirilgan nuqtai nazarlardan baholash mumkin emas. Tadqiqotchilik faoliyatining bosqichi sifatida argumentatsiyaning tuzilishi to‘g‘risida gapirar ekanmiz, ob‘ekt va sub‘ektdan tashqari unda dalilli tuzilish – muayyan sxema va uni amalga oshirish vositalari bilan tavsiflanadigan bog‘lovchi bo‘g‘in mavjudligini yodda tutish zarur.

Argumentatsiya matni uchun ikkita mantiqiy konglomeratning: asosiy fikr (tezis) va asoslarning mavjudligi xosdir. Tezis mantiqan dalil bo‘la oladigan hukmlardan kelib chiqadi. Retsipient tomonidan dalil bo‘la oladigan hukmlarning qabul qilinishi tezisni faqat birorta ehtimollik bilan qabul qilinishiga umid bildirishga sabab bo‘ladi.

Tezis ham, asoslar ham yolg‘on bo‘lib chiqishi mumkin, demak, halol va nohalol, ta‘sirli va ta‘sirsiz argumentatsiyani farqlash zarur.

Tezis va dalil bo‘la oladigan hukmlardan tashqari argumentatsiya matnida tavsiflar, tushuntirishlar, masala tarixiga kirish, chekinishlar bo‘lishi mumkin. Shu sababli, argumentatsiyaning jamlanma mantiqiy-lingvistik tuzilishini belgilash uchun, dalil keltiruvchi tomonidan yozilgan va retsipient uchun mo‘ljallangan ko‘p gaplarni ifodalovchi «dalilli tuzilish» atamasi qo‘llanadi. Aniq va to‘liq argumentatsiya samarali qarorlar qabul qilish uchun hali etarli emas, lekin buning uchun ko‘proq imkoniyatlar beradi. Eng umumiy ma‘noda argumentatsiyaning muvaffaqiyati, retsipient ushbu qoidalarni qabul qiladimi, u ham vaziyatni sizdek ko‘radimi, undan o‘xshash xulosalarni chiqaradimi yoki yo‘qmi degan savollar bilan aniqlanadi. Biroq, ko‘pincha mazkur qoidalarni qisman qabul qilmaslik muammosi vujudga keladi.

Argumentatsiyaning samaradorligi to‘g‘risida gapirar ekanmiz, tezisni qabul qilishning dalil keltiruvchi istagiga mos darajasini haqiqatda erishilgan uni qabul qilish darajasiga mutanosibligini hisobga olish zarur. Argumentatsiya muvaffaqiyati quyidagilarga bog‘liq: birinchidan, retsipientning uni qabul qilishga moyilligiga;

ikkinchidan, X.Perelman ko‘rsatganidek, “har qanday argumentatsiya auditoriyaga yo‘llangan, auditoriya tomonidan qabul

qilinayotgan qarashlarga asoslanishi kerak”;

uchinchidan, argumentatsiyaning muvaffaqiyati uning ichki qabul qilinishi bilan belgilanadi.

Sanab o‘tilgan omillar – samarali argumentatsiyaga erishish uchun zaruriy shart-sharoitlar.

Mantiq (grekcha logike so‘zidan olingan) – tafakkur to‘g‘risidagi fan, fikr yuritish qonunlari, shakllari va vositalari to‘g‘risidagi ta’limot. Mantiqiy tadqiqotlarning asosiy maqsadi – fikr yuritish to‘g‘riligini tahlil qilish, qonunlar va prinsiplarni ta’riflash bo‘lib, ularga amal qilish – xulosalash jarayonida haqiqiy xulosalarni olishning zaruriy shartidir. Boshqaruv tizimlarini tadqiq etishda o‘rganilayotgan tizimlar, ular komponentlarining mantiqiy tuzilishi o‘rganiladi, ushbu komponentlar o‘rtasidagi mantiqiy aloqalar o‘rnatiladi.

Turli tushunchalarni aynan bir xil deb qarash – tadqiq qilishda eng ko‘p tarqalgan mantiqiy xatolardan biri. Fikrlashning zid bo‘lmaslik talabi *zidlik qonunini* ifodalaydi. Ushbu qonunga muvofiq ikki fikr bir vaqtning o‘zida haqiqiy bo‘lishi mumkin emas, agar ulardan biri biror narsani tasdiqlasa, boshqasi esa ushbu “biror narsani” inkor qilsa: «A va A emasning bir vaqtda haqiqiy bo‘lishi noto‘g‘ri».

Zidlik qonuni negizini narsalar va hodisalarning sifat jihatdan muayyanligi, ular xossalarining nisbiy barqarorligi tashkil etadi. Haqiqatning ushbu tomonini aks ettirar ekan, zidlik qonuni, tadqiqot jarayonida zid fikrlar bildirilmasligini talab qiladi.

Agar, masalan, A predmet ma’lum xossaga ega bo‘lsa, biz ushbu predmet to‘g‘risida fikr yuritishda ushbu xossani inkor qilmasdan va ushbu predmetga unda yo‘q bo‘lgan narsani qo‘shmasdan ushbu xossani tasdiqlashimiz shart.

Zidlik qonuni ilmiy tadqiqot uchun katta ahamiyat kasb etadi. Unan foydalanish omillar va hodisalarni tushuntirishda ziddiyatlarni topish va bartaraf qilishga, axborotni ma’lum qilishda turli noaniqliklarga va noizchilikka tanqidiy munosabatni shakllantirishga yordam beradi.

Biroq, agar biz biror predmetning xuddi o‘ziga nisbatan, lekin: 1) turli vaqtda va 2) boshqa predmetlarga bo‘lgan turli munosabatda ko‘rib chiqilayotgan biror narsani tasdiqlab va xuddi shu narsani inkor qilsak, zidlik qonuni amal qilmaydi.

Tadqiqotda *istisno qilingan uchinchi qonunining* talabini ham inkor etib bo‘lmaydiki, unga muvofiq ikki bir-biriga zid fikrlardan biri yolg‘on, ikkinchisi haqiqiydir: “A bu V dir, yoki V emasdir”. Bunday qonun zid fikrlarga nisbatan, ya‘ni ulardan biri nafaqat boshqasini inkor qiluvchi, balki qo‘shimcha axborotni ma‘lum qiluvchi fikrlarga nisbatan amal qilmaydi.

Tadqiqotlar o‘tkazish uchun istisno qilingan uchinchi qonunining muhimligi shundaki, u dalillarni yoritishda izchillikka amal qilishni talab qiladi va ziddiyatlarga yo‘l qo‘ymaydi. Bunday qonun tadqiqotchiga qo‘yiladigan muhim talabni ifodalaydi:

ikkita bir-biriga zid fikrlardan birini haqiqiy deb tan olishdan chetlanish va birorta uchinchi fikrni qidirish mumkin emas. Agar fikrlardan biri haqiqiy deb tan olingan bo‘lsa, uchinchi, mavjud bo‘lmagan fikrni qidirmasdan, boshqasini yolg‘on deb tan olish zarur.

Yetarli asos qonuni quyidagi tarzda ta‘riflanadi: har qanday haqiqiy fikr etarli asosga ega. Qandaydir fikrning etarli asosi bo‘lib, istalgan boshqa fikr bo‘lishi mumkinki, undan zarurat bilan mazkur fikrning haqiqiyliги kelib chiqadi.

Shunchaki asoslar emas, balki etarli asoslar zarurati bitta fikrning o‘ziga bepoyon ko‘p asoslar bilan asoslash mumkinligi bilan bog‘langan. Biroq ulardan faqat ayrimlarigina etarli sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin, agar ushbu fikr haqiqiy bo‘lsa. Va hech biri etarli bo‘lmaydi, agar ushbu fikr yolg‘on bo‘lsa.

Shunday qilib, etarli asos qonuni, tadqiqotda ishlatilayotgan istalgan fikr haqiqiy deb qabul qilingunga qadar asoslangan bo‘lishini talab qiladi. Biz biror narsani tasdiqlagan yoki biror narsaga ishontirgan barcha hollarda, biz o‘z fikrlarimizni isbotlashimiz, ilgari surayotgan qoidalarni tasdiqlovchi, asoslovchi etarli asoslarni keltirishimiz zarur; ushbu qonun, diqqat-e‘tiborni fikrlarga jamlagan holda fikrlarning haqiqiyliyini ajratib ko‘rsatishga, haqiqiyisini yolg‘on fikrdan ajratib olishga hamda to‘g‘ri xulosaga kelishga yordam beradi. Amaliy vaziyatlarni tahlil qilishda insonlarning xulqi doim ham mantiqiy va asoslangan bo‘lib ko‘rinavermaydi, biroq bu uning motivlarga asoslanmaganligini anglatmaydi, shunchaki biz bu motivlarni bilmaymiz, xolos. Juda ko‘p hollarda buning ortida hali aniqlanmagan muammolar

turadi. Vaziyatni tahlil qilish jarayonida muammoni turli usullar bilan qo'yish va ta'riflash mumkin:

□ tadqiqotlar ob'ektini atamalar, uning nomi yoki o'ziga xos xususiyatlari bilan (boshqaruv xodimlari, unumdorlik faoliyatini motivatsiyalash va h.k.) tasdiqlash – biroq muammoni bunday qo'yish diqqat-e'tiborni uning xususiyati va mohiyatini aks ettiruvchi ziddiyatda to'plashga doim ham yordamlashavermaydi;

□ savol orqali, bu muammoning mazmuni to'g'risida yanada aniq tasavvur hosil qilishga ko'maklashadi, chunki savol – bu mulohaza ko'rinishidagi aniq javobni olishga yo'nalgan fikrlash shaklidir. Istalgan mulohazani biror savolga olingan javob sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Har qanday savol ikkita funksiyani: kommunikativ va tadqiqotchilik funksiyasini bajaradi. Savol esa tadqiqotchilik faoliyatida axborot qidiruv vositasi bo'lib ham hisoblanadi.

Tadqiqotchilik savolini to'g'ri qo'yish prinsipiga muvofiq savolning asosiy qismi haqiqiy, shak-shubhasiz asoslarga tayanishi zarur.

Noto'g'ri savollarning paydo bo'lish sabablari turlicha. Bunga ham fikrlash tarzlari, ham muammoni ta'riflashga yuzaki munosabat, ham tadqiqotga vijdonan yondoshmaslik, va boshqalar kiradi. Savollarni ifodalash ko'p darajada: vaziyatning mazmuni, yozish shakli, vaziyatni yozayotgan kishining psixologik maqsadlari va hatto shaxsiy ishtiyoqlari bilan belgilanadi. Agar savollar muammolarning ko'rinishlari bilan bog'lanmagan, tashkilot faoliyatining qandaydir ikkinchi darajali jihatlariga taalluqli bo'lsa, bu kelgusida tadqiqotning yolg'on yo'nalish olishiga, oqibatlarini sabablar deb tan olinishiga, noto'g'ri xulosalar va samarasiz echimlarga olib kelishi mumkin. Tasniflash va turkumlash usullarini ko'rib chiqamiz.

Tasniflash va turkumlash usullari.

Tasniflash – bu hodisalarni, va demak, ularni tavsiflovchi tushunchalarni ham muayyan sinflarga ajratish bo'lib, u hodisalarning o'ziga xosligini, ularning turli tumanligi, xossalari, aloqalari va tobekliklarini, umumiylik va xususiylikni ko'rish hamda shu orqali ularning mohiyatini tushunish imkonini beradi. Tasniflashning ikkita turi mavjud: umumiy bo'lish va butunni taqsimlash.

Umumiy bo'lish ayrim umumiy alomatlariga va ayni vaqtda

farqlarga ega hodisalar to'plamini bo'lishni nazarda tutadi. Ularning umumiylikni mezonda, ularning farqlarini – mansublik guruhlarida aks ettirish mumkin, masalan, insonning jins tavsifi umumiylikni tavsiflaydi, jinsiy farqlanishi esa mansublik guruhini belgilaydi.

Shu tarzda, ta'sir ko'rsatish – insonga, ma'lum maqsadni ko'zlab, ongli ta'sir etishdir. Ta'sir ko'rsatishlarning butun turli-tumanligini kuchli va kuchsiz, doimiy va davriy, bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatish va hokazolarga ajratish mumkin. Ushbu guruhlarning har birini ajratish ancha muayyan mezonga ega.

Butunni taqsimlashning bosh belgisi shundan iboratki, bu erda tasniflash mezoni bo'lib butunning bir qismi hisoblanadi. Tasniflash qanchalik batafsil o'tkazilmasin, u doim butun ko'rinishda namoyon bo'luvchi birorta hodisaning mazmunini aks ettiradi. Masalan, ta'sir ko'rsatish maqsadni qo'yish, vaziyatni aniqlash, muammoni izlash, echimni ishlab chiqish va amalga oshirishdan iborat.

To'g'ri va samarali tasniflashning quyidagi prinsiplari mavjudki, ularni hisobga olmay turib, tadqiqot ishi muvaffaqiyatli bo'la olmaydi:

1. *Bir xil guruhlarini ajratish uchun umumiy mezon prinsipi:* bitta tasniflash amali doirasida mezonni o'zgartirgan holda tasniflashni amalga oshirish mumkin emas. Masalan, matematik va iqtisodiy boshqarish usullari mavjud, chunki birinchisi modellashtirish usuliga ko'ra, ikkinchisi esa – insonning ob'ektiv qiziqishlariga ko'ra ajratiladi deb tasdiqlash mumkin emas. Har bir inson iqtisodiy manfaatlarga ega, lekin har bir inson uning mehnat faolligini belgilovchi matematik qiziqishlarga ega deb bo'lmaydi.

2. *Hodisalar va tushunchalarni bo'lishning mutanosiblik prinsipi:* tushunchalar hajmi yoki hodisalar soni yig'indisi bo'linayotgan tushunchaning hajmi yoki o'rganilayotgan hodisaning mazmuniga teng bo'lishi kerak. Quyidagi fikr ushbu prinsipga amal qilmaslikka misol bo'lishi mumkin: «Menejerlar ta'lim tavsifiga ko'ra ikki guruhga: texnik va iqtisodiy ma'lumotli menejerlarga bo'linadi». Bunday bo'lish to'la-to'kis hisoblanmaydi: ayrim menejerlar ma'lumotning boshqa – ijtimoiy, tabiiy ilmiy va h.k. turlariga ham ega. Menejer ma'lumotini tahlil qilish, agar u to'la-to'kis tasniflashga tayanmagan bo'lsa, muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin emas.

3. *Ajratilayotgan guruhlarning muqobillik yoki bir-birini istisno qilish prinsipi*: tushunchalar yoki hodisalarning har bir guruhi faqat bitta turdagi tushunchaga mansub bo‘lishi kerak. Ajratilgan hodisalar yoki tushunchalar bir vaqtning o‘zida ikkita tasniflash guruhiga tegishli bo‘lmasligi zarur. Agar ijtimoiy-psixologik va iqtisodiy boshqaruv usullari guruhlar ajratilayotgan bo‘lsa, keyinchalik u yoki bunisini bo‘lishda bir vaqtning o‘zida ham ijtimoiy-psixologik, ham iqtisodiy usullar mavjud bo‘lishi mumkin emas. Bu boshqaruv amaliyotida unisi va bunisining aloqalari, tobeliklari va ularning kombinatsion qo‘llanishini inkor etmaydi.

4. *Tasniflashning ko‘p bosqichlilik prinsipi*, bu ketma-ket bosqichli tasniflashni bajarish imkoniyatini aks ettiradi.

U hodisalarning xossalarini aniqlashtirish, uning asosiy alomatlari va xususiyatlarini tafsilotlashga ko‘maklashadi. Bu holda tarmoqlangan tasniflash sxemasi, maqsadlar, vaziyatlar, xossalar daraxti va h.k. vujudga keladi. Shuni yodda tutish kerakki, bunda doim tasnifli bo‘lishning chegarasi mavjud bo‘ladi. U faqat hodisaning yagona mohiyati doirasida amalga oshirilishi mumkin.

Kelgusi bo‘lish mohiyatning o‘zgarishiga olib kelishi mumkin. Bunday chegara bo‘lib, ijtimoiy-psixologik tizimlarni tadqiq qilishda ijtimoiy jonzot sifatidagi inson, biologiya sohasida – xujayra, fiziologiya sohasida – a‘zo, texnika sohasida – detal, klassik fizika sohasida – jism va hokazolar hisoblanadi.

5. *Tasniflashning har bir bosqichi uchun uning to‘liqlik prinsipi*: ob‘ektning faqat bir qismini turlarga, boshqa qismini esa turosti ko‘rinishlarga yoki tasniflashning keyingi bosqich guruhlariga bo‘lish mumkin emas. Masalan, boshqaruv xodimlarini ayollar, o‘rta yoshdagi erkaklar va katta yoshdagi erkaklarga bo‘lish xato hisoblanadi. Tadqiqotda mazmundor va sun‘iy tasniflashlar mavjud.

Birinchilari – hodisalarning mohiyat va mazmun alomatlarini aks ettiruvchi mezonlarga ko‘ra tuziladi. Ular, albatta, tadqiqotchining bilim darajasi, uning aniq maqsadlar va olib borish sharoitlariga bog‘liq. Ikkinchilari – uncha ahamiyatli bo‘lmagan alomatlarga ko‘ra tuzilgan, lekin birorta tashkiliy tadbirlarni o‘tkazishda juda foydali bo‘lishi mumkin – masalan, mebelni rangiga qarab ajratish va hokazo.

Tasniflash ob'ektlari ko'pincha ikkita yoki bir nechta teng ahamiyatli alomatlar, mezonlarga ega bo'lib, ularning birgalikdagi harakati hodisalar xossalari va ajralib turuvchi alomatlarining turli-tumanligini aniqlaydi. Bu holda kombinativ tasnif tuziladi. U o'zida ko'po'lovli matritsani ifodaladi. Misol – boshqaruv uslublari matritsasi, u menejer faoliyatida uning insonlar va ishlab chiqarishga bo'lgan munosabatlari alomatlarini taqqoslash, bir alomatning boshqasidan ustunligini baholash asosida tuzilgan.

Tasniflashning ko'rinishlariga dekompozitsiya va stratifikatsiya kiradi.

Dekompozitsiya – bu tasniflashning alohida turi bo'lib, u birorta ob'ektiv butunlikning o'zaro bir-biri bilan bog'langan mazmundor elementlarini aniqlash uchun mo'ljallangan va mantiqsiz mezonga yo'l qo'ymaydi.

Stratifikatsiya – bu ko'pqatlamli hodisada qatlam (strat)larni, ya'ni alohida turdagi tobeliklarni aniqlashdan iborat. Vaziyatlarni bu kabi stratlar bilan tadqiq qilishda tashqi va ichki muhit, texnik vositalar va inson resurslari, boshqaruv strategiyasi va taktikasi va h.k. bo'lishi mumkin. Tadqiqotda tasniflashdan foydalanish muvaffaqiyati quyidagi qoidalar bilan aniqlanadi.

1. Adekvatlik (moslik) qoidasi. Tasniflash, agar bo'lish a'zolari yig'indisi bo'linayotgan ko'plikka teng bo'lsa, mutanosib hisoblanadi. Ko'plikka tegishli bo'lgan har bir predmet hosil qilingan sinflardan biriga kirishi zarur. Ushbu qoidaning buzilishi to'la-to'kis tasniflashni bermaydi, va demak tadqiqot predmeti haqida xato tasavvur paydo bo'ladi.

2. Bo'lish a'zolarining ayirilganlik qoidasi. Bo'lish natijasida olingan sinflar ayirilgan tushunchalar bilan taqdim etilgan bo'lishi, ya'ni bo'linayotgan ko'plikning birorta ham ob'ekti bir vaqtning o'zida, bir nechta bo'lingan a'zolarga mansub bo'lmasligi kerak. Bitta tasniflash operatsiyasida bo'lish mezonlarini, turli asoslarni aralashtirish natijasida xatolar paydo bo'ladi.

3. Muayyan tasniflash operatsiyasi davomida bo'lish asosini, uning mezonini o'zgartirish mumkin emas. Bitta tasniflash protsedurasining o'zida mezonni almashtirishga, shuningdek mezonning

mujmal bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

4. Bo'lish asoslari, yoki mezonlari, nafaqat sodda, balki, bir vaqtda o'rganilayotgan ob'ektning bir nechta parametrlarini o'z ichiga oladigan murakkab ham bo'lishi mumkin. Ba'zan bitta alomatning o'zi ko'p ob'ektlarda uchraydi, lekin ularning har birida turli darajada yoki shakllarda tuslanadi.

Boshqaruv tadqiqotida kombinativ tasniflash katta ahamiyat kasb etadi.

Tasniflashni o'tkazishda ko'pincha tasniflash ob'ektlari, tasniflashning asosini tashkil etuvchi bir nechta teng ahamiyatli alomatlariga ega bo'lishi mumkin. Bu holda matritsa tuzish yo'li bilan ikkita ierarxik tasniflashni birlashtirish mumkin. Bu endi kombinator tasniflash bo'ladi.

Bunday tasnif turi boshqaruv tadqiqotida ko'p ishlatiladi va u ancha foydali bo'lishi mumkin, chunki muammoni turli tarafdin, turli rakurslarda ko'rib chiqish, kompleks echimni topish imkoniyatini beradi.

Ko'rinishi o'zgartirilgan alomatga ko'ra bo'lish dixotomiya deb ataladi.

64Dixotomiyaning tadqiqotlar amaliyotida qo'llanadigan eng sodda ko'rinishi – bu ikki qismga ajratish: rasmiy va norasmiy boshqaruv, boshqaruvni tabaqalashtirish va birlashtirish va bosh.

Tasniflashning alohida ko'rinishi – turkumlash, ya'ni ob'ektlarni, ularning turkum, etalon yoki ideal namuna deb ataluvchi birorta namunaga o'xshashligi asosida guruhlash.

Turkumlash, tasniflashdan farqli ravishda, ajratilgan turkumlardan hech biriga mos kelmaydigan hodisalarning mavjud bo'lishiga yo'l qo'yadi.

Turkumlash, tasniflashga qaraganda ko'proq universaldir. U istalgan tizimlashtirishlarning dastlabki operatsiyasi hisoblanadi.

Tadqiqotda umumlashtirish yo'llari ham muhim o'ringa ega. Birinchi qaraganda ular oddiy bo'lib ko'rinadi, lekin haqiqiqtada o'rganilayotgan hodisalarni chuqur tushunishni talab qiladi. Ayrim hollarda ular yangi tushunchalarning paydo bo'lishi va amaliyotga kiritilishi bilan bog'liq.

Umumlashtirish – bu mantiqiy operatsiya bo'lib, u biror-bir

hodisalar guruhi uchun ushbu hodisalar xossalari umumiylikni, ular haqidagi yangi bilimlar darajasida aks ettiruvchi yangi, hajmi kengroq bo‘lgan tushunchaning topilishidan iborat.

Har bir umumlashtirish asosga, hodisalarni guruhlash va ushbu guruhni birorta tushuncha bilan belgilash imkonini beradigan xossaga yoki xossalarni yig‘indisiga ega bo‘lishi kerak. Masalan, boshqaruv fani va amaliyotida yaqinda paydo bo‘lgan “inson kapitali” tushunchasi inson rusurslari, kadrlar, xodimlarning xususiyatlarini, ishchilarning shaxsiy tavsiflarini, firmaning iqtisodiy muvaffaqiyatini kafolatlash, foydani oshirish, faoliyat yuritishni barqarorlashtirish, rivojlanishni tezlashtirish qobiliyati sifatida umumlashtiradi. Boshqaruv vaziyati ham, ularning har biri mustaqil ahamiyatga ega bo‘lgan, lekin birga qo‘shilib makonda va zamonda umumiylikni hosil qiluvchi barcha sharoitlarni umumlashtirishdan iborat. Rasmiy mantiqiy tadqiqot usullariga, shuningdek induksiya va deduksiya kiradi.

«Induksiya» atamasi uchta ma’noda qo‘llanadi:

xulosa chiqarishning induktiv shakli: ayrim predmetlar haqidagi bilimdan – ushbu sinfning barcha predmetlari haqidagi bilimga;

□ bayon qilishning induktiv shakli: yagona dalillarni tavsiflashdan – umumiy bilimga;

□ tadqiqotning induktiv usuli: yagona alomatlar, yagona predmetlarni tadqiq qilishdan – umumiy ahamiyatli alomatlarni topishga, predmetlarning butun sinfi haqidagi bilimga.

Xulosa chiqarishning uchta induktiv shakli mavjud: to‘liq induksiya, ommabop induksiya, ilmiy induksiya.

To‘liq induksiya – bu, predmet, aloqalar, hodisalar, jarayonlar sinfi miqdor jihatdan cheklangan va to‘la-to‘kis tadqiq qilishga yon bosgan taqdirda xulosa chiqarish shakli (axborot sinfini to‘liq: narsalar, hodisalar, predmetlarni qamrab oladi).

Katta bo‘lmagan hudud, firma, tashkilot bo‘linmasini va hokazolarni. tadqiq etishda to‘liq induksiya to‘g‘risida gapirish mumkin. Tadqiqot ob’ekti miqdor jihatdan cheklangan va uning barcha ko‘rinishlarida ko‘rib chiqiladi. Bunday tadqiqotdan olingan xulosalar isbotlanuvchi hisoblanadi va boshqa noma’lum, lekin o‘rganilgan ob’ekt bilan ahamiyatli o‘xshash alomatlarga ega ob’ektni baholash uchun asos

bo‘la oladi.

Xulosa chiqarish ushbu shaklining kamchiligi shundaki, u sinfnning barcha predmetlari to‘g‘risida bilishni talab qiladi, bu esa ko‘pincha imkonsiz, chunki vaziyatni tavsiflash doim cheklangan xususiyatga ega.

Ommabop induksiya – bu, alomatlarni oddiy sanab o‘tishga asoslangan xususiydan umumiyga xulosa chiqarish shakli. Zid alomatning yo‘qligi va qaytariluvchanligi asosida ko‘rib chiqilayotgan alomatning ushbu sinfnning barcha predmetlariga tegishliligi haqidagi xulosa chiqariladi. Lekin, zid alomatlarning yo‘qligidan, ularning bo‘lishi mumkin emasligi yoki mavjud emasligi kelib chiqmaydi. Shu sababli xulosalar bu erda ehtimolga ega. Bu faraz, taxmin (“imkoniyat mavjud”, “bo‘lishi mumkin”) olish usuli. Amaliyotda ba‘zan ko‘p takrorlanadigan vaziyatlar shakllanadi va ular qay darajada turkumga mos, ularni alohida sinfga, masalan “Standart vaziyatlar” sinfiga ajratish mumkinmi degan masalalarni aniqlash muhim.

Ilmiy induksiya – bu tasodifiy umumlashtirishlarni istisno qiluvchi tanlab olish yo‘li bilan xulosa chiqarish shaklidir. U birorta (tabiat, texnika, ijtimoiy tizim va h.k.) tasniflashning rivojlanish qonunlarini bilishga asoslanadiki, ularga tayanib, bosh to‘plamga nisbatan eng o‘xshash tanlanma to‘plam shakllantiriladi. Ushbu induksiya shakli boshqaruv tizimlarining sotsiologik tadqiqotlarida eng keng tarqalgan.

Deduktiv usul – bu bilimni bilvosita ifodalash bo‘lib, unda katta umumiylikka ega bilimdan kamroq umumiylikka ega bo‘lgan bilimga o‘tish amalga oshiriladi.

Deduktiv usul qoidasiga muvofiq hodisalar va jarayonlarning sabablarga asoslangan qonuniy aloqalari tufayli umumiy bilimdan yagona (xususiy) bilimni olish mumkin.

Bilishning deduktiv shakli *sillogizmlar* – bilvosita xulosa chiqarishlar orqali amalga oshiriladiki, unda umumiy o‘rta atama bilan bog‘langan ikkita qat‘iy mulohazalardan uchinchi mulohaza chiqariladi.

Oddiy qat‘iy sillogizmga misol:

Birinchi mulohaza: har bir broker malakaviy imtihon topshiradi;

Ikkinchi mulohaza: ayrim talabalar – brokerlar; xulosa: ayrim

talabalar malakaviy (brokerlik) imtihonini topshirgan.

Sillogizmning bosh qoidasi, yoki aksiomasi bo‘lib quyidagi mulohaza hisoblanadi: «Har bir predmetga nisbatan tasdiqlanayotgan (inkor etilayotgan) barcha narsa predmetning istalgan qismiga nisbatan ham tasdiqlanadi».

Sillogizm ushbu bilimni berishi uchun dalil bo‘la oladigan hukmlar haqiqiy bo‘lishi zarur. Faqat quyidagi qator lokal sillogizm qoidalariga so‘zsiz amal qilinganda haqiqiy dalil bo‘la oladigan hukmlardan haqiqiy xulosani olish mumkin:

□ faqat uchta atama bo‘lishi kerak, chunki chiqarilayotgan bilim ikkita chekka atamalarning o‘rtadagiga bo‘lgan munosabatiga asoslangan;

□ dalil bo‘la oladigan hukmlardan hech bo‘lmaganda bittasi umumiy mulohaza bo‘lishi kerak (ikkita xususiy dalil bo‘la oladigan hukmlardan zarurat bilan xulosa kelib chiqmaydi);

□ dalil bo‘la oladigan hukmlardan hech bo‘lmaganda bittasi tasdiqlovchi bo‘lishi kerak;

□ agar dalil bo‘la oladigan hukmlardan bittasi xususiy bo‘lsa, xulosa ham xususiy bo‘lishi kerak;

□ agar dalil bo‘la oladigan hukmlardan bittasi inkor etuvchi bo‘lsa, xulosa ham inkor etuvchi bo‘lishi kerak.

Deduktiv usul boshqaruv vaziyatlariga nisbatan qo‘llanganda sodir bo‘layotgan voqealarning mohiyati yuzasidan asoslangan xulosalarga kelish imkonini beradi, agar haqiqiy vaziyatni qandaydir turkum vaziyatlarga kiritish mumkin bo‘lsa. Bundan o‘qitish jarayonida boshqaruv tajribasini egallash uchun foydalanish mumkin.

5 – mavzu: Tadqiqot metodologiyasi

Reja:

1. Metod va metodologiya tushunchasi.

2. Tadqiqot metodologiyasi mazmun mohiyati.

3. Tadqiqot metodologiyasida aspektli, tizimli va konseptual yondashuvlar.

Metod va metodologiya. Ilmiy tadqiqot – bu real dunyo

hodisalarini, qonuniyatini va ob`ektiv haqiqatini o`rganish (bilish) jarayonidir. Bilim – ob`ektiv mavjudot haqidagi yoki muayyan sohaga oid ma`lumotlar majmuiga ega yoki xabardor bo`lish. O`rganish (bilish) - ilmiy tadqiqot natijasida odam ongining, odam fikrining bilmaslikdan bilimga, noto`g`ri bilimdan to`laroq va aniq bilimlarga qiladigan murakkab harakatidir. Ilm – kishining o`qish, o`rganish va hayotiy tajriba asosida orttirgan bilimi, ma`lumoti. Ilmiy tadqiqot yoki ilmiy tadqiqot ishlari, har qanday ijodiy mehnat kabi uchta asosiy tashkil etuvchidan iborat: • odamning maqsadli faoliyati, ya`ni ilmiy tadqiqot mehnati; • ilmiy tadqiqot predmeti; • ilmiy tadqiqot vositalari. O`rganish va izlanishning konkret usullarini va ilmiy tadqiqot vositalarini (o`lchovchi, hisoblovchi va h.k.) ishlatgan holda tadqiqot ob`ekti (ilmiy tadqiqot predmeti) haqida yangi va aniq bilimlarni o`rganish uchun odam maqsadli ilmiy faoliyatini amalga oshiradi. Ilmiy tadqiqot predmeti – bu ilmiy tadqiqot jarayonida o`rganiladigan ob`ekt. Tadqiqot ob`ekti bo`lib moddiy dunyoning har qanday predmeti (masalan, avtomobil, jihoz, val va h.k.), hodisasi (massa almashinuv jarayoni, dvigatel silindridagi ishchi aralashmaning yonishi va h.k.) hodisalarning bir-biriga bog`liqligi (masalan, valning yeyilish darajasi va unga tushadigan yuklama orasidagi 4 bog`liqlik va h.k.), xossalar (masalan, avtomobil dinamikasi, moylovchi moddaning qovushqoqligi va h.k.) xizmat qiladi.

Metodologiya – bu inson faoliyatini mantiqiy tashkil qilish bo`lib, u tadqiqot maqsadi va predmetini, uni o`tkazishda yondashuvlar va mo`ljallarni aniqlashdan, eng maqbul natijani olishni belgilovchi vositalar va usullarni tanlashdan iboratdir. Insonning istalgan faoliyati metodologiya bilan tavsiflanadi va tadqiqotchilik faoliyatining muvaffaqiyati hal qiluvchi darajada metodologiyaga bog`liq.

Metodologiya tushunchasi– faoliyatda qo`llaniladigan ma`lum usullar tizimi (fanda, siyosatda, san`atda va h.k.) va tizim haqidagi ta`limot yoki metod nazariyasi. Metodologiya faqat metodlarni emas, balki tadqiqotni ta`minlovchi boshqa vositalarni ham o`rganadi. Ixtiyoriy fanning asosi metodologiyadir. Metodologiya termini orqali faoliyatning metodlari, strukturasi, mantiqiy shakllanishi va vositalarini o`rgatuvchi ta`limot tushuniladi. Metodologiya–o`rganilayotgan masalani xususiyatlarini e`tiborga olgan holda tadqiqot metodlarini tanlash va

qo'llash imkonini yaratib beruvchi fandır. Maxsus-ilmiy va falsafiy metodologiyalar mavjud bo'lib, maxsus –ilmiy metodologiya o'z navbatida bir necha pog'onaga bo'linadi: • umumiy va ilmiy metodologik kontsepsiyalar; • alohida maxsus fanlar metodologiyasi; • tadqiqotlar metodikasi. Kimki metodologiyani yahshi bilsa, u muammolarni yechish uchun eng maqbul tadqiqot metodlarini tanlay oladi, avvalgi tadqiqotlarning` natijalari asosida yangi ilmiy nazariyani yaratish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bilish jarayoni bevosita aniq va konkret metodlarni talab qiladi, ularning yig'indisi esa ushbu fanning tadqiqot metodikasini tashkil qilib, maxsus-ilmiy metodologiya ning` ma`lum bir pog'onasi hisoblanadi. Metod (yunon. *metodos* – usul)– keng ma`noda yo'l, ijodiy faoliyatning har qanday shakli kabi ma`nolarni anglatadi. Metod u yoki bu shaklda ma`lum qoida, tartib, usul, harakat va bilim mezonlarining yig'indisi hamdir. Metod-ilmiy tadqiqot metodikasining asosidir. Metod deganda ma`lum jarayonni nazariy jihatdan ta`riflab berish va amaliy jihatdan amalga oshirish uchun foydalaniladigan usul tushuniladi. Metodlar umumiylik darajasi va amal qilish doirasiga ko`ra bir necha guruhga bo'linadi. Ular: fan metodlari, xususiy ilmiy metodlar, umumilmiy tadqiqot metodlari, empirik tadqiqot metodlari, nazariy tadqiqot metodlari, umummantiqiy metodlar, fanlararo tadqiqot metodlari, falsafa metodlari, ijtimoiy-gumanitar fanlar metodlari kabilardir. Metod metodikada konkretlashtiradi. Tadqiqodlarni ma`lum bir ketma – ketlikda va yuqori samarada bajarish uchun qo'llaniladigan metodlarning` tizimi metodika deyiladi. Metodikalar turlicha bo'lishi mumkin: eksperimental va nazariy tadqiqodlar metodikasi, olingan natijalarni qayta ishlash va rasmiylashtirish metodikasi, tadqiqotlar samarasini baholash metodikasi va h.k. Ilmiy tadqiqot ishlariga kirishishdan avval, uning metodlarini, shakllarini, vositalarini to'g'ri tanlab olish va metodikani ilmiy jihatdan asoslash lozim. Pospulatlar va aksiomalar ilmiy bilishning` boshlang'ich holati hisoblanadi, ular tizimlashtirishning` boshlang'ich shakli bo'lib, ta`limot, nazariya va h.k.larning asosini tashkil qiladi. 5 Ta`rif ilmiy bilimni umumlashtirish va tizimlashtirishning oliy shaklidir. U mavjud ob`ektlar, jarayonlar va hodisalarni umumlashtirib idroklashga, shuningdek, yangilarini oldindan aytib berishga imkon beruvchi tadqiqotlarning ilmiy tamoyillari,

qonunlari va usullarini ifodalaydi. Ilmiy bilim tarkibida ilmiy qonunlar muhim ahamiyatga ega. Ular tabiat, jamiyat va tafakkurdagi eng ahamiyatli, barqaror va takrorlanuvchi obektiv ichki bog'liqliklarni aks ettiradi. Odatda, ilmiy qonunlar umumiy tushunchalar va kategoriyalar jumlasiga kiradi. Agarda ilmiy natijaga erishishda vosita sifatidagi dalil materiallari etarlicha bo'lmasa, unda faraz (gipoteza)dan foydalanadi.

Tadqiqot maqsadi – boshqaruv tizimini qurishning hamda uning faoliyat yuritishini va rivojlanishini tashkil qilishning eng samarali variantlarini qidirish. Lekin bu maqsad to'g'risidagi umumiy tasavvurdir. Haqiqatda tadqiqot ko'plab maqsadlarga: masalan, boshqaruv sifatini monitoring qilish; boshqaruv tizimida ijodkorlik va innovatsion muhitni shakllantirish; kelgusida ishlashni qiyinlashtirishi mumkin bo'lgan muammolarni o'z vaqtida aniqlash; boshqaruv xodimlari malakasini oshirish; strategiyalarni baholash va hokazolarga ega.

Tadqiqot maqsadlari joriy va istiqbolli, umumiy va mahalliy, doimiy va epizodli bo'lishi mumkin. Iсталgan tadqiqotning metodologiyasi uning maqsadini tanlash, qo'yish va ifodalashdan boshlanadi.

Tadqiqot ob'ekti bo'lib, aniq tashkilot, tashkilotlar guruhi, turli birlashmalarning boshqaruv vaziyati ko'rinishida ifodalangan boshqaruv tizimi hisoblanadi. Lekin, uning ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar sinfiga mansubligini tushunish va hisobga olish metodologik jihatdan juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu esa, inson uning eng muhim elementi ekanligini anglatib, uning faoliyati tizimning barcha faoliyat yuritish va rivojlanish jarayonlarining xususiyatlarini belgilaydi. Ushbu tizimning mavjud bo'lishini belgilaydigan aloqalar, kishilar orasidagi, ularning manfaatlari, qadriyatlar, motivlari va maqsadlariga asoslangan murakkab va qarama-qarshi munosabatlarni tavsiflaydi. Zamonaviy texnik vositalar qanchalik mukammal bo'lishiga qaramay, ularning roli inson manfaatlari, foydalanish va o'zlashtirish motivlariga qaramdir.

Boshqaruv vaziyati inson faoliyatini ifodalaydi. Boshqaruv tizimidagi vaziyat o'rganilar ekan, uni insondan hamda uning faoliyatida foydalanishning barcha omillaridan ajratilgan holda tadqiq qilish mumkin emas.

Tadqiqot predmeti bo‘lib boshqaruv vaziyati hisoblanadi, uni tahlil qilish natijasida muammo – o‘z echimini talab qilayotgan haqiqiy ziddiyat aniqlab olinadi. Boshqaruv tizimining faoliyat yuritishi ko‘plab har xil muammolar: boshqaruv strategiyasi va taktikasi o‘rtasidagi, bozor sharoitlari va firma imkoniyatlari o‘rtasidagi, xodimlarning malakasi va innovatsiyalarga ehtiyoj o‘rtasidagi va h.k. ziddiyatlar bilan tavsiflanadi.

Ushbu muammolarning birlari “abadiy”, boshqalari – o‘tkinchi yoki etilayotgan bo‘lib, ularni hal qilish uchun tadqiqotlar zarur.

Maqsad – tadqiqotda muammolarni aniqlab olish va tanlashning asosidir.

Tadqiqot metodologiyasi mazmunining keyingi tarkibiy qismi bo‘lib yondashuv – tadqiqot rakursi hisoblanib, u go‘yoki tadqiqot boshlanadigan va uning maqsadga qarab yo‘nalganligini belgilaydigan boshlang‘ich nuqtai nazar, dastlabki nuqtani ifodalaydi.

Yondashuv aspektli, tizimli va konseptual bo‘lishi mumkin.

Aspektli yondashuv – bu muammoning dolzarbligi yoki tadqiqotga ajratilgan resurslarni hisobga olgan holda muammoning bir qirrasini tanlashdir. SHu tarzda, xodimlarni rivojlantirish muammosi iqtisodiy aspekt, ijtimoiy-psixologik, ta’lim va boshqa aspektlarga ega bo‘lishi mumkin.

Tizimli yondashuv – bu tadqiqot metodologiyasining yanada yuqori darajasi bo‘lib, u muammoning barcha aspektlarini, ularning o‘zaro bog‘liqligida va yaxlitligida imkon qadar eng ko‘p hisobga olishni, bosh va ahamiyatlisini ajratishni, aspektlar, xossalalar va tavsiflar orasidagi aloqalar xarakterini aniqlashni talab qiladi. Tizimli yondashuvning quyidagi aspektlari bo‘lishi mumkin:

□ *elementli aspekt* – o‘rganilayotgan tizimga kiruvchi elementlarni aniqlash, tizimning umumiylik darajasini, uning quvvatini belgilash;

□ *tuzilmaviy aspekt* – tizimning tuzilmaviy tavsiflarini (aloqalarni, miqdor va sifat o‘zaro bog‘liqliklarni aniqlovchi tuzilma turkumi) aniqlash;

□ *funksional aspekt* – tizim funksiyalarini yaxlit va uning tarkibiy qismlari (kichik tizimlari)ni, ushbu funksiyalarning muvofiqligini, funksiyalarning takrorlanishini aniqlash;

□ *integrativ aspekt* – tizim maqsadlarini, uning faoliyat yuritishidagi ziddiyatlarni, ziddiyatlarni hal qilish yo‘llari va usullarini oydinlashtirish, tadqiqot ob’ektini yaxlit tizim sifatida saqlanishini ta’minlaydigan asosiy bo‘g‘inni aniqlash;

□ *Metodologiya aspektli, tizimli va konseptual elementli aspekt tuzilmaviy aspekt funksional integrativ kommunikativ aspekt* – tizimning yashash muhitini, boshqa tizimlar bilan subordinatsiyali va o‘zaro muvofiqlashgan aloqalari tavsiflarini, ushbu aloqalarning mustahkamligini aniqlash;

□ *tarixiy aspekt* – tizimning vujudga kelish tarixini, uning rivojlanish bosqichlarini, erishilgan darajasini tadqiq qilish, va shu asosda istiqbollarni bashoratlash;

Konseptual yondashuv tadqiqot konsepsiyasini, ya’ni tadqiqotning umumiy yo‘nalishi, arxitetonikasi va meros bo‘lib qolishini belgilovchi tanya qoidalar majmuasini dastlabki ishlab chiqishni ko‘zlaydi.

Yondashuvlar empirik (tajribaga tayanuvchi), pragmatik (eng yaqin natijani olish vazifasiga tayanadigan) va ilmiy bo‘lishi mumkin. Eng samarali bo‘lib, albatta, tadqiqot maqsadlarini ilmiy qo‘yishni va uni o‘tkazishda ilmiy apparatdan foydalanishni nazarda tutuvchi ilmiy yondashuv hisoblanadi. Amaliyotda esavaziyatlar bilan ishlashda va echimlarni ishlab chiqishda ko‘pincha empirik va pragmatik yondashuvlar bilan cheklaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi shuningdek, tadqiqotni yanada izchil va maqsadga yo‘nalgan holda o‘tkazish imkonini beradigan mo‘ljallar va cheklovlarni aniqlash va shakllantirishni o‘z ichiga olishi zarur.

Mo‘ljallar yumshoq va qattiq, cheklovlar esa – yaqqol yoki noaniq bo‘lishi mumkin. Metodologiyada bosh vazifani tadqiqot vositalari va usullari bajaradi, ular rasmiy-mantiqiy, umumilmiy va maxsus turlarga bo‘linadi.

Rasmiy-mantiqiy usullar – bu boshqaruv tadqiqotlari negizini tashkil etuvchi inson intellektual faoliyati usullaridir; umumilmiy usullar tadqiqotning ilmiy apparatini aks ettiradi; maxsus usullar boshqaruv tizimlarining o‘ziga xosligiga bog‘liq va boshqaruvchilik faoliyatining o‘zga xosligini aks ettiradi. Har qanday tadqiqot dalillar bilan

ta'minlangan bo'lishi zarur.

Dalilli materialning nazariy va amaliy ahamiyati tadqiqot metodologiyasi bilan aniqlanadi. Metodologiya dalillarning o'zaro aloqasini o'rnatishga yordam beradi va keyingi tadqiqotning borishini yo'naltiradi. U dalillarni, ularning ahamiyati, tahlil qilish va tartibga solishning muhimligi darajasiga qarab tanlashning asosi sifatida yuzaga chiqadi. Ayni vaqtda dalillarning o'zi ham, ularning tarkibi, ishonchliligi, shakli va turkumi tadqiqotning metodologik sxemasini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadi. SHu sababli dalilli material ikki: tadqiqotning asosini tashkil qiluvchi metodologiya bilan ta'minlangan nazariy metodologik, hamda empirik tomonlarga ega.

Gipotezaning nazariy-metodologik funksiyasi, birinchidan, aynan qo'yilgan boshqaruvchilik muammosini echish uchun kerakli dalillarni tanlab olishga yordam berishida, va ikkinchidan, ma'lum ma'noda, unga ergashgan holda ushbu dalillarni eng yaxshi tarzda tashkil qilish mumkin bo'lgan yo'nalishni qayd etishida namoyon bo'ladi. Empirik funksiya dalillarni olish imkoniyatlarida namoyon bo'ladi.

6 - mavzu: Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash bosqichlari

Reja:

- 1. Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash.**
- 2. Tadqiqot jarayonida amaliyotning o'рни.**
- 3. Tadqiqotda konsepsiyaning ahamiyati.**

Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash.

Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlashning quyidagi bosqichlarini ajratish mumkin: tavsiflash, tushuntirish va oldindan aytib berish-bashoratlash.

Ilmiy tavsiflash – bu empirik tadqiqot natijalarini dalillar yordamida qayd qilishdir.

Tavsiflashning maqsadi – empirik ma'lumotlarni, turli ilmiy umumlashtirishlar va xulosalar uchun foydalanish mumkin bo'ladigan ko'rinishga keltirishdir. Tadqiqotlar amaliyotidan kelib chiqib, bir necha

tavsiflash usullarini ajratish mumkin.

Dalillarni guruhlash usuli – bu ma'lumotlarni o'xshashlik yoki farqlanish alomatiga ko'ra tasniflash yohud tartibga keltirish. Guruhlashning maqsadi – bir nechta o'zgaruvchilar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni aniqlash (ma'lumotlarning o'zaro nazorat qilish, tuzilmaviy tavsif, aloqalarning zichligi va yo'nalishlarini aniqlash, xossalarning barqaror birikmalarini qidirish). Guruhlash dalillarni, tavsiflash gipotezasiga muvofiq yagona tizimga u yoki bu belgilovchi alomatlar asosida bog'lash imkonini beradi *Turkumlashlarni qurish usuli* – bu ijtimoiy ob'ektlar (dalillar)ga tegishli o'zgaruvchilarning yaxlit tizimida ushbu ob'ektlar (dalillar) xossalarning barqaror birikmalarini qidirishdir.

Ijtimoiy dalillar alomatlarini tavsiflash muayyan nazariy konsepsiyalar asosida ham amalga oshirilish mumkin – bu *nazariy turkumlashtirishdir*. Bu holda kuzatilayotgan dalillarni a'zolarga ajratish (ya'ni barqaror guruhlarni ajratish) tekshirmasdan (apriori) amalga oshiriladi.

Tavsiflash amali natijalari ham yakka dalillarda, ham umumlashtirishlarda ifodalanishi mumkin. Biroq boshqaruv vaziyatlarini tadqiq qilishning o'ziga xosligi shundaki, ko'po'lchovli dalillar eng ko'p uchraydi. SHunday qilib, tavsiflash protsedurasi yangi nazariy ob'ektni shakllantirishga olib keladiki, u empirik tadqiqot ob'ekti sifatida bevosita qatnasha olmaydi. Ilmiy tavsiflash protseduralari, ishlatilayotgan dalillar va tadqiqot maqsadlarining o'ziga xosliklariga qarab vaziyatlarni shakllantirish uchun material to'plash asosiga qo'yilishi mumkin.

Tushuntirish – bu tadqiq etish metodologiyasi va empirik dalillar asosida kuzatish ob'ekti (ob'ektlari)ning mohiyatini yoritish, uning muayyan ob'ektiv tendensiyalar yoki qonunlarga bo'ysunuvchanligini namoyish etish. Istalgan tushuntirishning muhim tavsiflaridan biri – uning ikki xil tarkiblig, ya'ni bir tomondan tushuntirilayotgan ob'ektni aks ettiruvchi qoidalar yoki qoidalar to'plami, boshqa tomondan esa – tushuntiruvchi qoidalarning to'plami ekanligidir.

Har qanday tushuntirishning aniq turi hech bo'lmaganda uch omil:

tushuntiruvchi qoidalarning xarakteri, tushuntiriluvchi qoidalarning xarakteri hamda tushuntiruvchi va tushuntiriluvchilarning

o‘zaro aloqasi xarakteri, ya’ni tushuntirish mexanizmi bilan aniqlanadi.

Zamonaviy ilm-fan tobora ko‘proq funksional tushuntirishdan foydalanmoqda. Bu eng avvalo, murakkab funksional tizimlar (masalan, yirik tashkilotlarni boshqarish tizimlari) tadqiqot ob’ektiga aylanganligi bilan tushuntiriladi.

Ijtimoiy ob’ektning ahamiyatli tavsiflaridan biri bo‘lib uning tuzilmasi hisoblanadi. Tuzilmani bilish – ijtimoiy-iqtisodiy tizim mohiyatining eng muhim jihatini yoritish demakdir. Ushbu vazifani hal qilish tuzilmaviy tushuntirishning mohiyatini tashkil etadi. Oxirgisi yoki ijtimoiy ob’ektning ichki elementlarini tushuntirish va ularni yagona yaxlitlikka birlashtirish usulidan yoki tushuntirilayotgan ob’ektning qandaydir yanada katta tizimdagi o‘rnini aniqlashdan iborat. Shunga muvofiq, ichki tuzilmaviy va tashqi tuzilmaviy tushuntirishlar ajratiladi.

Oldindan aytib berish – bashorat gipotezalarni tekshirish yo‘llari orqali amalga oshiriladi. Mantiqiy nuqtai nazardan gipotezani har tomonlama amaliyotda tekshirish jarayoni ushbu gipotezalardan kelib chiqayotgan oqibatlarni tajribada tasdiqlash hisoblanadi. Buning ustiga tekshiruv asosiy gipotezalar bilananiqlangan, balki o‘zaro bir-birini inkor qiluvchi, lekin albatta o‘z gipoteza oqibatlariga ega bo‘lgan mantiqiy yaxlitlikni ifodalaydigan har bir muqobil yo‘ldan o‘tishi zarur.

Ayni vaqtda asosiy gipotezaning har bir oqibatini empirik tasdiqlanishi gipotezani o‘zini isbotlash bo‘lib xizmat qila olmaydi – bu oqibatning haqiqiyligidan asoslashning haqiqiyligiga chiqarilgan g‘ayriqonuniy xulosadir. Ehtimol, ushbu natija faqat bundan, balki boshqa birorta gipotezadan ham kelib chiqadi. Lekin gipotezaning qanchalik ko‘p turli oqibatlari tajribada tasdiqlansa, ular barchasining boshqa gipoteza yoki gipotezalardan kelib chiqish ehtimoli shunchalik kam bo‘ladi.

Biroq tadqiqot natijalari haqiqiyligini tekshirishning eng samarali vositasi bo‘lib boshqaruv xodimlarining boshqaruvchilik faoliyati hisoblanadi.

Kishi hayotining asosiy namoyon bo‘lish shakli bo‘lib uning faoliyati – hissiy-predmetli, tajriba-konstruktorlik, nazariy, ma’naviy-ruhiy va hokazolar hisoblanadi. Inson uni o‘rab turgan narsalarga faol ta’sir ko‘rsatadi, ularga jamiyat va shaxsiy ehtiyojlarni qondirish uchun

kerakli bo‘lgan shakl va xossalarni qo‘shadi.

Tadqiqot jarayonida amaliyotning o‘rni.

Amaliyot – bu kishilarning maqsadga yo‘nalgan, ongli, tashkillashtirilgan faoliyati bo‘lib, uning mazmuni tabiiy va ijtimoiy ob‘ektlarni o‘zlashtirish va qayta o‘zgartirishdan iborat hamda u kishilik jamiyatini hamda bilish faoliyatini rivojlantirishning umumiy asosiy, harakatlantiruvchi kuchini tashkil etadi.

Amaliyot, kishi ijtimoiy hayotining asosiy usuli, uning o‘zini namoyon etish shakli bo‘la turib, murakkab yaxlit tizim hisoblanadi va quyidagilarni o‘z ichiga oladi: ehtiyoj, maqsad, motiv, ayrim amallar, harakatlar, ishlar; faoliyatning nishoni bo‘lgan predmet; maqsadga erishish vositalari va nihoyat, faoliyat natijasi.

Amaliyotning asosiy turlari – moddiy-ishlab chiqarish va ijtimoiy-qayta tuzish faoliyati (kishilarning ijtimoiy hayotning ijtimoiy, siyosiy va boshqaruv sohalaridagi faoliyati). Kishilarning tabiiy-ilmiy va tajriba-konstruktorlik faoliyat turlari amaliyotning alohida turini tashkil etadi.

Ilm-fan va amaliyot ziddiyatlarning birligini tashkil etib, unda hal qiluvchi vazifa avval boshdanoq amaliyotga tegishli. Aynan amaliyotda bilish jarayonining o‘z ehtiyojlari va xususiyatlari ham empirik, ham mantiqiy darajada shakllanadi.

Lekin ilm-fan o‘z vazifasini amaliyotni shunchaki umumlashtirish bilan cheklab qolmaydi, balki empirik materialni ijodiy qayta ishlaydi, va shu orqali amaliyot rivojlanishi uchun yangi istiqbollarni ochib beradi. Nazariya unga nisbatan dasturlovchi vazifani bajaradi, amaliyotga “o‘ta uzoq masofali” oldindan bilish imkoniyatini yaratadi.

Boshqaruv vaziyatlarini tadqiq etishda amaliyot uch xil vazifani bajaradi.

Birinchidan, umumlashtirish zarur bo‘lgan kerakli, dalillarga asoslangan materiallarni taqdim etar, va shu orqali tadqiqotning haqiqiy hayotdan uzilib qolishini oldini olar ekan, muammolarni aniqlash manbai, negizi, tadqiqotni harakatlantiruvchi kuch bo‘lib xizmat qiladi. Ikkinchidan, amaliyot, vaziyatni tahlil qilish natijasida olingan bilimlarni qo‘llash usuli bo‘lib xizmat qiladi va shu ma’noda u tadqiqotning

maqsadini belgilaydi. Ilmiy bilimlar, faqat, agar ular eng mukammal boshqaruvning tashkiliy tuzilmalarini yaratishga joriy etilganda, boshqaruv qarorlarini tayyorlashda, sifatni boshqarish tizimlarini yaratishda va hokazolardan foydalanilgandagina amaliy mazmunga ega bo‘ladi. Bilishning pirovard maqsadi bo‘lib, bilimlarning o‘zi emas, balki ijtimoiy guruhlar va alohida shaxslarning moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarini qondirish uchun haqiqatni amaliy o‘zgartirish hisoblanadi. Uchinchidan, amaliyot bilish natijalarining haqiqiylik mezonini, o‘lchovi bo‘lib xizmat qiladi.

Boshqaruv organlarida amalga oshirilgan tashkiliy-tuzilmaviy modellarning o‘zgarishlari, agar ular amaliyotda tekshirilib, o‘z natijadorligini va ta‘sirchanligini isbotlagan bo‘lsagina, maqsadga muvofiq va haqiqiy deb tan olinishi mumkin. Aynan amaliyot vaziyatlar tahlili natijalari bo‘yicha chiqarilgan xulosalar va tavsiyalarning asoslanganligini tasdiqlaydi va ayni vaqtda vaziyatning keyingi tavsiflanishiga kiritiladigan yangi dalillarni shakllantiradi.

Shunday qilib, amaliyot – bu bilishni, uning barcha darajalarida shakllantirish va rivojlantirish asosi, boshqaruvchilik bilimi manbai, boshqaruv vaziyatlarini tadqiq etish natijalarining haqiqiylik mezonidir.

Tadqiqotda konsepsiyaning ahamiyati.

Istalgan tadqiqot konsepsiyaning mavjud bo‘lishini talab qiladi.

Tadqiqotchi faoliyatini, loyihalashning tegishli prinsiplariga amal qilgan holda yangi qurilmani loyihalayotgan loyihachining faoliyati bilan taqqoslash mumkin.

Tadqiqotchi ham loyihalaydi, lekin uning loyihalash predmeti, nafaqat alohida muammoning yoki tadqiqotchilik vazifasining echimidan, balki yangi rivojlanish konsepsiyasini yoki kompleks muammoni o‘rganish konsepsiyasini yaratishdan ham iborat bo‘lishi mumkin.

Konsepsiya – bu kishi faoliyatini (tadqiqotchilik, boshqaruvchilik, loyihalash, funksional va h.k.) belgilovchi umumiy boshlang‘ich maqsad bilan bog‘langan va muayyan maqsadga erishiga yo‘naltirilgan qoidalarning to‘plamidir.

Ilm-fan sohasida konsepsiya hodisalarni tushuntirishga hamda asos soluvchi g‘oyalar va yondashuvlar to‘plami sifatida tadqiqotlarni

tashkillashtirishga yordam beradi.

Amaliy kishi faoliyatida u boshlang'ich dalil bo'la oladigan hukmlar va ko'rsatmalarni, ularga erishish maqsadi va vositalarini aks ettiradi. Masalan, boshqaruv sohasida konsepsiya boshqaruvga yondashuvlar, qadriyatlar tizimini aks ettiradiki, ular bo'yicha echimlar variantlari, boshqaruv vaziyatlarini amaliy tahlil qilish omillari tanlanadi va hokazolar. Bir nechta turli boshqaruv konsepsiyalarini aytib o'tish mumkin: boshqaruv madaniyati konsepsiyasi, norasmiy boshqarish konsepsiyasi va boshqalar.

Boshqaruv konsepsiyasi boshqaruv tadqiqotining hamda ilmiy asoslangan loyihalashning predmeti va natijasi bo'lishi mumkin. Boshqaruv vaziyati kabi tadqiqot ob'ektining o'ziga xosligi ko'p jihatdan uni tadqiq etish prinsiplarini ham aniqlaydi. Integratsiya, divergensiya, transformatsiya

va konvergensiya pritsiplaridan ketma-ket foydalanish asosida samaradorlikka erishish mumkin.

Divergensiya – bu tadqiqot predmeti chegaralarini kengaytirish bo'lib, u etarli darajadagi samarali echimni qidirish makonini ta'minlash uchun zarurdir.

Tadqiqot maqsadlari barqarorsiz yoki noaniq bo'lganda divergensiya foydalanish eng ko'p samara beradi. Ehtimoliy echimlarning istalgan variantlari – zid, muammoga taalluqli bo'lmagan, yiroq, noaniq variantlari ko'rib chiqish uchun qabul qilinadi – bu esa qidiruv maydonini kengaytiradi.

Divergensiya – bu g'oyalar, yondashuvlar, tadqiqot yo'nalishlarini tekshirish, paradigmalarda va sanoq boshlarni qidirishdir. Bu erda muammo mohiyatini aks ettiruvchi masalalarning qo'yilishi eng katta ahamiyat kasb etadi.

Divergensiyaning bevosita natijasi bo'lib, muammoning eng to'g'ri qo'yilishi, uni echish yondashuvlari va maqsadlarini, shuningdek echim variantlarini baholash shkalasini aniqlash hisoblanadi. Divergensiya foydalanish vaziyatning o'zini shakllantirish, axborotni saralash, tadqiqot maqsadlarini aniqlashtirish imkonini beradi.

Transformatsiyalash – bu muammoni o'zgartirish va uni keyingi tadqiqotlar va u bilan amaliy ishlash uchun eng maqbul, madqiqot

ehtiyojlari va maqsadlariga eng yuqori darajada javob beruvchi ko‘rinishda taqdim etish, muammoni tadqiqotchilik vazifalarining mazmuni va xususiyatlarini aks ettiruvchi ravshan sxema ko‘rinishida taqdim etishdir.

Transformatsiyalash, muammoni dekompozitsiya qilish, uni echish vositalarini aniqlash, tadqiqotni o‘tkazishda ishlatiladigan tayanch tushunchalarni ta’riflashni o‘z ichiga oladi.

Transformatsiyalash prinsiplari – tasniflash, siljitish, cheklovlar, o‘zaro ta’sir ko‘rsatish, muammo tuzilishini aniqlashtirish, morfologik tahlil, tabaqalashtirish mezonlarini tanlash.

Konvergensiya qilish – bu tadqiqot maqsadiga erishilganlikni tavsiflovchi yakuniy echim topilgunga qadar muqobil va ikkinchi darajali muammolarni ketmaket hal qilish. Konvergensiya qilishning xususiyati – qat’iy mantiqiy tanlov metodikalaridan foydalanish, noaniqlikni bartaraf qilish, o‘rnatilgan mezonlar bo‘yicha muqobilliklarni istichno qilish. Konvergensiya qilish – bu boshqaruv qarorlarini aniqlashtirish va detallashtirish, qidiruv maydonini qisqartirishdir.

7 - mavzu: Ilmiy tadqiqot turlari

Reja:

- 1. Ilmiy tadqiqot turlari.**
- 2. Amaliy tadqiqotlar.**
- 3. Tarixiy tadqiqotlar.**

Ilmiy tadqiqot turlari.

Ilmiy tadqiqot - bu ilmning mavjudligi va rivojlanishi shakli. U o‘zida ob’ekt, jarayon yoki hodisani, ularning tuzilishi va aloqadorligini har tomonlama o‘rganishga yo‘naltirilgan faoliyatni ifodalaydi. Menejmentda ilmiy tadqiqot turlari quyidagilardan iborat:

1. Fundamental ilmiy tadqiqotlar.
2. Amaliy ilmiy tadqiqotlar.

Fundamental ilmiy tadqiqotlar atrofni qurshab olgan dunyo hodisalarini bilishga, haqiqiy voqelikning ob’ektlari va hodisalari orasidagi yangi aloqalar va munosabatlarni aniqlashga, yangi fundamental qonun va prinsiplarni ochishga, metodologiya va

texnologiyalarni yaratishga yo'naltirilgan. Boshqacha qilqib aytganda, fundamental ilmiy tadqiqotlar tabiat, inson va jamiyatning yangi hodisalari va qonunlarini o'rganishga va kashf etishga yo'naltirilgan. Ular, albatta, chuqur ishlab chiqilgan nazariy qismni o'z ichiga oladi va ko'pincha ularni nazariy tadqiqotlar deb ataladi. Ushbu tadqiqotlar turkumi jiddiy tavakkalchilik bilan bog'langan va uni olish ehtimoli 10 %dan oshmaydigan aniq ijobiy natijani olish nuqtai nazardan noaniqdir. Shunga qaramay, aynan fundamental tadqiqotlar ham ilm-fanni o'zining, ham ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanish asosini tashkil etadi.

Fundamental tadqiqotlar, ilmiy sohada asosiy, asosiy va asosiy bo'lgan ma'lumotlarni o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy faoliyatdir. Ushbu tadqiqotlar, bir sohada mavjud olan asosiy prinsiplar, qonunlar, tushunchalar, modellar va konseptlarni tahlil qilish va tushunishga intilishga intilishadi. Bu tadqiqotlar, ilgari sohada rivojlanishning asosiy qoidalari va asosiyning asosiyini yaratishda yordam beradi.

Fundamental tadqiqotlar, ilgari sohaning o'ziga xos asosiy masalalarga yo'naltiriladi. Misol uchun, fizikada, fundamental tadqiqotlar kvant mexanikasi, elementar zarralar va ularga oid qonunlar, elementar bosonlar va boshqa asosiy fizikaviy konseptlarni o'rganishga yo'naltiriladi. Kimyoda fundamental tadqiqotlar kimyoviy tuzilmalar, molekulalar, reaksiyalar va kimyoviy bog'liqlarni tahlil qilishga intilishadi. Biologiyada fundamental tadqiqotlar genetika, evolyutsiya, tashkilot, ekologiya va hayotning asosiy jarayonlarini o'rganishga intilishadi.

Fundamental tadqiqotlar, ilgari sohada o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarning asosiy qismi va maydonidir. Ular, o'zining sohada o'zlashtirilgan prinsiplar va tushunchalarga asoslangan ma'lumotlarni tahlil qilish, yangi tushunchalar va qonunlar yaratish, rivojlanishning asosiy yo'llarini aniqlash va sohaning o'ziga xos bo'lgan ilmiy muammolar yechishga imkon beradi.

Bundan tashqari, fundamental tadqiqotlar, boshqa sohalarga ham ta'sir qilishi mumkin. Masalan, psixologiyada fundamental tadqiqotlar shaxsning tashkilotini, dimog' va o'zaro munosabatlarini o'rganishga intilishadi va boshqa sohalarda amalga oshirilgan tadqiqotlarning asosiy qismini tashkil etadi.

Summa qilish mumkinki, fundamental tadqiqotlar, ilgari sohaning asosiy prinsiplarini, qonunlarini, tushunchalarini va modellarini o'rganish va tahlil qilishga yo'naltirilgan ilmiy faoliyatdir. Ular, sohaning rivojlanishining asosiy qoidalari va asosiyning asosiyini yaratishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Fundamental tadqiqotlar bir nechta sohalarda amalga oshiriladi. Bu sohalar o'zlariga xos asosiy prinsiplar, qonunlar, tushunchalar va modellar bilan ajralib turadi. Quyidagi sohalarda fundamental tadqiqotlar keng qamrovli amalga oshiriladi:

Fizika: Fizika, materiya va energiya, mexanika, termodinamika, elektromagnitizm, kuantum mexanikasi kabi mamlakatlarni o'rganishga oid ilmiy fan hisoblanadi. Fundamental fizikaviy tadqiqotlar kvantlar, elementar zarralar (kvarklar, leptonlar), elementar bosonlar va boshqa fizikaviy ob'ektlarni o'rganishga yo'naltiriladi.

Kimyo: Kimyo, materiya tuzilmalarini, ularning xossalari va ularga oid o'zgarishlarni o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy fan hisoblanadi. Fundamental kimyoviy tadqiqotlar kimyoviy reaksiyalar, molekullar, elementar kimyoviy tuzilmalar va kimyoviy bog'liqlarni o'rganishga intilishadi.

Biologiya: Biologiya, hayotni o'rganishga oid ilmiy fan sifatida taniladi. Fundamental biologik tadqiqotlar hayvonlar, o'simliklar, mikroorganizmlar va oliy organizmlar hayotini o'rganishga yo'naltiriladi. Bu tadqiqotlar genetika, evolyutsiya, biokimyo, anatomiya, fiziologiya va ekologiya kabi sohalarda amalga oshiriladi.

Astronomiya: Astronomiya, yulduzlar, galaktikalar, galaktika to'plamlari va kosmosning boshqa ob'ektlarini o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy fan hisoblanadi. Astronoma, fundamental tadqiqotlar astrofizika, kosmologiya, yulduzlararasi modellar va kosmik fizika kabi sohalarda amalga oshiriladi.

Matematika: Matematika, sonlar, to'plamlar, funksiyalar, geometriya, analiz va boshqa matematikaviy strukturalar va tushunchalarni o'rganishga oid ilmiy fan bo'lib hisoblanadi. Fundamental matematikaviy tadqiqotlar matematikning asosiy tushunchalari va qonunlari bilan bog'liqdir.

Kiberfizika: Kiberfizika, axborot va kommunikatsiya

texnologiyalarini o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy fan hisoblanadi. Fundamental kiberfizikaviy tadqiqotlar kvant kompyuterlar, kvant kommunikatsiya tizimlari, kiberxavfsizlik va boshqa axborot texnologiyalarini o'rganishga qaratilgan.

Bu sohalar fundamental tadqiqotlar uchun faol amaliyot yo'nalishlardir. Bu sohalarda o'zlariga xos asosiy prinsiplar, qonunlar va tushunchalar o'rganiladi va joriy tadqiqotlar o'zlarini ushbu fundamental prinsiplar asosida rivojlantirishadi.

Tabii, "fundamental tadqiqotlar" ifodasi bir nechta ilmiy sohalar uchun o'z ma'nosi bilan ishlatiladi. Bu sohalar fizika, kimyo, biologiya va boshqa ilmiy fanlarni o'z ichiga oladi. Quyidagi bir nechta ilmiy sohalarni keng qamrovli ko'rib chiqamiz:

Fizikada fundamental tadqiqotlar: Fizika, materiya va energiya, mexanika, termodinamika, elektromagnitizm, kuantum mexanikasi kabi mamlakatlarni o'rganishga oid ilmiy fan bo'lib hisoblanadi. Fundamental tadqiqotlar fizikaning asosiy prinsiplari va qonunlari bilan bog'liqdir. Misol uchun, elementar zarralar (kvarklar, leptonlar), kvantlar, elementar bosonlar kabi fizikaviy ob'ektlar va ularga oid qonunlar, tizimlar va boshqa fundamental konseptlar bu tadqiqotlar orqali o'rganiladi.

Kimyoda fundamental tadqiqotlar: Kimyo, materiya tuzilmalarini, ularning xossalari va ularga oid o'zgarishlarni o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy fan hisoblanadi. Kimyoviy tadqiqotchilar o'zlarini kimyoviy elementlarning tarkibiy tuzilmalari, molekullar, atomlar, kimyoviy reaksiyalar va ularga oid kimyoviy qonunlar bilan bandlaydilar.

Biologiyada fundamental tadqiqotlar: Biologiya, hayotni o'rganishga oid ilmiy fan sifatida taniladi. Fundamental biologik tadqiqotlar hayvonlar, o'simliklar, mikroorganizmlar va oliy organizmlar hayotini o'rganishga yo'naltiriladi. Bu tadqiqotlar genetika, evolyutsiya, biokimyo, anatomiya, fiziologiya va ekologiya kabi sohalarni o'z ichiga oladi.

Psixologiyada fundamental tadqiqotlar: Psixologiya, insonning dimog' va o'zaro munosabatlari, o'zining o'zini tashkil etish jarayoni, ma'naviy va o'zini tuzatish jarayonlarini o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy fan hisoblanadi. Fundamental tadqiqotlar psixologik jarayonlarni, shaxsning tashkilotini, tajribalar va o'zgarishlarni o'rganishga intilishadi.

Bu sohalarda fundamental tadqiqotlar, ilgari ilmiy ma'lumotlarni to'plab, tahlil qilish, yangi tushunchalar va qonunlar yaratish, tarixiy va joriy tadqiqotlar bilan bog'liq ma'lumotlarni o'rganish va o'zlashtirish jarayonlari bilan amalga oshiriladi. Bu, ilmiy fanga oid asosiy prinsiplar va konseptlarni tushunishga imkon beradi va ilgari sohalarda rivojlanishga imkon yaratadi.

Amaliy tadqiqotlar.

Amaliy tadqiqotlar jamiyatning yangi amaliy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan yangi bilimlarni olishga yo'naltirilgan. Boshqacha qilib aytganda, amaliy tadqiqotlar asosan amaliy maqsadlarga erishishga va aniq joriy vazifalarni hal qilishga mo'ljallangan. Amaliy tadqiqotlar natijalari mavjud texnologiyalarni, materiallarni, mashinalarni takomillashtirishda yoki yangi qonuniyatlar va prinsiplarni aniqlashda, yangi usullar va vositalarni, metodologiya va modellarni ishlab chiqishda qo'llanadi.

Tadqiqot istiqbolliligini aniqlashga va ilmiy vazifalarni echish yo'llarini topishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar qidiruv tadqiqotlari deb nomalanadi. Ilmiy ishlanmalar – fundamental yoki amaliy tadqiqotlarning yakuniy qismi, u odatda, tajriba namunalari yoki dastlabki loyihalarni yaratishni o'z ichiga oladiki, ular asosida tadqiq etilayotgan ob'ekt yoki jarayonning keyingi rivojlanishi to'g'risidagi qaror shakllanadi.

Asosiy Tadqiqot: Bu tadqiqot turi, yangi bilimlar, teoriyalar yoki konseptlar yaratishga yo'naltiriladi. Ushbu tadqiqotlar, nazariy bilimlar, matematika, fizika, kimyo, biologiya, sotsiologiya, psixologiya va boshqa sohalarda olib boriladi. Asosiy tadqiqotlar, fundamental va muhim savollar ustida ishlab chiqish uchun ilmiy uslub va maslahatlar qo'llanadi.

Amaliy (Tajribaviy) Tadqiqot: Bu tadqiqot turi, nazariy bilimlardagi fikrlarni amaliyotga o'tkazishga yo'naltiriladi. Amaliy tadqiqotlar, laboratoriyalarda, tergovlarda yoki jamiyatda amalga oshiriladi. Ushbu tadqiqotlar, tez-tez ilmiy nazariya va konseptlarni sinash, qo'llanishni tekshirish, yangi usullarni ishlab chiqish va mavjud usullarni amalga oshirish bilan bog'liq bo'ladi.

Tarixiy Tadqiqot: Bu tadqiqot turi, tarixiy voqealar, hodisalar,

shaxslar, davrlar va jamiyatlar haqida ma'lumot to'plab olishga yo'naltiriladi. Tarixiy tadqiqotlar, arxivlar, manbalar, yodgorliklar va boshqa tarixiy ma'lumotlar asosida amalga oshiriladi.

Sur'atga olingan Tadqiqot: Bu tadqiqot turi, ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish, ma'lumotlarni ma'lumotlar bazasiga saqlash va ulardan tahlil olishga yo'naltiriladi. Sur'atga olingan tadqiqotlar, statistika, anketalar, fokus guruh tahlillari, anketa tahlillari va boshqa usullar orqali amalga oshiriladi.

Tehnika va Texnologiya Tadqiqoti: Bu tadqiqot turi, yangi texnologiyalar, texnik vositalar va texnik jarayonlarni ishlab chiqishga yo'naltiriladi. Ushbu tadqiqotlar, avtomatlashtirish, robototexnika, kibexavfsizlik, kommunikatsiya texnologiyalari, nanotexnologiya va boshqa sohalarda olib boriladi.

Amaliy tadqiqotlar, nazariy fikrlarni amaliyotga o'tkazish, nazorat qilish, natijalarni to'plash va tahlil qilishga yo'naltiriladi. Bu tadqiqotlar amalga oshiriladigan usullar o'zaro bog'liq bo'lgan savollar va sohalarga ko'ra o'zgaradi, ammo umumiy ravishda quyidagi bosqichlardan o'tkaziladi:

Tadqiqot mavzusini tanlash: Amaliy tadqiqotning birinchi bosqichi, tadqiqot mavzusini belgilash va uning muhimiyatini aniqlashdir. Bu bosqichda, muhim savollar va maqsadlar qo'yiladi, tadqiqotning kelajakdagi o'zgarishlarga qanday ta'sir qilishi kutiladi.

Tadqiqotning naqdiy rejalashtirilishi: Tadqiqot uchun kerakli resurslarni (moliyaviy, insoniy, vaqt, materiallar) ta'minlash uchun naqdiy rejalashtirish amalga oshiriladi. Bu qisman rejalashtirish jarayoni, tadqiqotning o'ziga xosliklariga asoslangan holda amalga oshiriladi.

Ma'lumotlarni to'plash: Amaliy tadqiqot jarayonida, ma'lumotlar to'plash uchun turli usullar ishlatiladi. Bu usullar, ma'lumotlarni o'zgartirmasiz (masalan, obyektiv ma'lumotlarni to'plash) yoki o'zgartirib (masalan, anketalar yordamida ma'lumotlarni to'plash) amalga oshirishni o'z ichiga oladi.

Tadqiqotni amalga oshirish: Amaliy jarayonning asosiy qismi, tadqiqotni o'z-o'zini amalga oshirishdir. Bu jarayon, eksperimentlar, observatsiyalar, tajribalar, tahliliy va boshqa usullar orqali amalga oshiriladi. Bu bosqichda, ma'lumotlar to'plangan, natijalar yig'ilgan va

ulardan foydalangan holda muhim ma'lumotlar olish mumkin.

Natijalarni tahlil qilish va yoritish: Tadqiqot natijalari tahlil qilinadi va statistik metodlar, model qurish, ta'til qilish, grafiklar va boshqa usullar orqali yoritiladi. Bu qadam, olingan natijalardan foydalanib, savollarga javob topish, hipotezalarini tasdiqlash yoki rad etish, muhim ma'lumotlarni aniqlash va o'zgarishlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Natijalar yoritilishi va maqolalar yozish: Tadqiqot natijalari, olingan ma'lumotlar, tahlillar va asosiy izohlar asosida yoritiladi. Bu yoritish, ilmiy maqolalar, konferensiyalar, simpoziumlar, davlatlararo haqoratlar yoki tadqiqotning asosiy mualliflari tomonidan amalga oshiriladi.

Amaliy tadqiqotlar odatda qarshi-kelmagan ma'lumotlarni yoki savollarni yechish, yangi texnikalar va usullarni sinash, nazariy fikrlarni amaliyotga o'tkazish, mahsulotlarni yoki xizmatlarni sifatini oshirish va boshqa maqsadlarga yo'naltiriladi. Bunda, tadqiqotchi metodologiyasiga, sohasiga va maqsadiga qarab, turli Amaliy tadqiqotlar, nazariy fikrlarni amaliyotga o'tkazish, nazorat qilish, natijalarni to'plash va tahlil qilishga yo'naltiriladi. Bu tadqiqotlar amalga oshiriladigan usullar o'zaro bog'liq bo'lgan savollar va sohalarga ko'ra o'zgaradi, ammo umumiy ravishda quyidagi bosqichlardan o'tkaziladi:

Tadqiqot mavzusini tanlash: Amaliy tadqiqotning birinchi bosqichi, tadqiqot mavzusini belgilash va uning muhimiyatini aniqlashdir. Bu bosqichda, muhim savollar va maqsadlar qo'yiladi, tadqiqotning kelajakdagi o'zgarishlarga qanday ta'sir qilishi kutiladi.

Tadqiqotning naqdiy rejalashtirilishi: Tadqiqot uchun kerakli resurslarni (moliyaviy, insoniy, vaqt, materiallar) ta'minlash uchun naqdiy rejalashtirish amalga oshiriladi. Bu qisman rejalashtirish jarayoni, tadqiqotning o'ziga xosliklariga asoslangan holda amalga oshiriladi.

Ma'lumotlarni to'plash: Amaliy tadqiqot jarayonida, ma'lumotlar to'plash uchun turli usullar ishlatiladi. Bu usullar, ma'lumotlarni o'zgartirmasiz (masalan, obyektiv ma'lumotlarni to'plash) yoki o'zgartirib (masalan, anketalar yordamida ma'lumotlarni to'plash) amalga oshirishni o'z ichiga oladi.

Tadqiqotni amalga oshirish: Amaliy jarayonning asosiy qismi, tadqiqotni o'z-o'zini amalga oshirishdir. Bu jarayon, eksperimentlar, observatsiyalar, tajribalar, tahliliy va boshqa usullar orqali amalga

oshiriladi. Bu bosqichda, ma'lumotlar to'plangan, natijalar yig'ilgan va ulardan foydalangan holda muhim ma'lumotlar olish mumkin.

Natijalarni tahlil qilish va yoritish: Tadqiqot natijalari tahlil qilinadi va statistik metodlar, model qurish, ta'til qilish, grafiklar va boshqa usullar orqali yoritiladi. Bu qadam, olingan natijalardan foydalanib, savollarga javob topish, hipotezalarini tasdiqlash yoki rad etish, muhim ma'lumotlarni aniqlash va o'zgarishlarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Natijalar yoritilishi va maqolalar yozish: Tadqiqot natijalari, olingan ma'lumotlar, tahlillar va asosiy izohlar asosida yoritiladi. Bu yoritish, ilmiy maqolalar, konferensiyalar, simpoziumlar, davlatlararo haqoratlar yoki tadqiqotning asosiy mualliflari tomonidan amalga oshiriladi.

Amaliy tadqiqotlar odatda qarshi-kelmagan ma'lumotlarni yoki savollarni yechish, yangi texnikalar va usullarni sinash, nazariy fikrlarni amaliyotga o'tkazish, mahsulotlarni yoki xizmatlarni sifatini oshirish va boshqa maqsadlarga yo'naltiriladi. Bunda, tadqiqotchi metodologiyasiga, sohasiga va maqsadiga qarab, turli

Tarixiy tadqiqotlar.

Tarixiy tadqiqotlar, o'tgan vaqtlarning voqealari, jamiyatlari, shaxslari va hodisalari haqida ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va tarixiy tushunchalarni tashkil etishga yo'naltirilgan ilmiy faoliyattir. Bu tadqiqotlar tarixiy voqelarni o'rganish, tarixiy ma'lumotlarni tasdiqlash, tarixiy tushunchalarni tafsilotli tahlil qilish, tarixiy davrlar va jamiyatlar orasidagi munosabatlarni o'rganish, tarixiy jarayonlarni taqqoslash va tarixiy voqelarni tarqatishga yo'naltiriladi.

Tarixiy tadqiqotlar quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

Ma'lumot to'plash: Tarixiy tadqiqotlar, tarixiy voqelarni o'rganish uchun ma'lumotlarni to'plash bilan boshlanadi. Bu ma'lumotlar arxivlar, kutubxonalar, hujjatlar, yodgorliklar, tarixiy ketmalar, arxeologik topilmalar va boshqa manbalar orqali olingan bo'lishi mumkin.

Ma'lumotlarni tahlil qilish: Tarixiy tadqiqotchilar, to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilish, tarixiy voqelarni tafsilotli o'rganish va tarixiy tushunchalarni shakllantirish uchun analiz va taqqoslash jarayonlarini amalga oshiradilar.

Tarixiy tushunchalarni tashkil etish: Tarixiy tadqiqotchilar,

o'rganilgan ma'lumotlar asosida tarixiy tushunchalar va konseptlarni tashkil etish bilan shug'ullanadilar. Ular tarixiy voqealarni tarqatish, davrlar va jamiyatlar orasidagi munosabatlarni tushunish va tarixiy tushunchalarni tafsilotli tahlil qilishga intilishadi.

Tarixiy voqealarni tasdiqlash: Tarixiy tadqiqotlar, tarixiy voqealarni tasdiqlashga yo'naltiriladi. Bu voqealar asosida tarixiy hodisalar, shaxslar yoki jamiyatlar haqida ma'lumotlarni tasdiqlash, ularga oid tarixiy hujjatlarni topish va tarixiy tushunchalarni mustahkamlashni o'z ichiga oladi.

Tarixiy hodisalar va jamiyatlar orasidagi munosabatlarni o'rganish: Tarixiy tadqiqotlar, tarixiy hodisalar va jamiyatlar orasidagi munosabatlarni o'rganishga yo'naltiriladi. Ular tarixiy voqealarni taqqoslash, tarixiy jarayonlarni tahlil qilish va tarixiy jamiyatlarning rivojlanishini tushunishga intilishadi.

Tarixiy tadqiqotchilar tarixiy voqealarni tahlil qilish uchun turli metodlardan foydalanadilar, masalan, arxeologiya, paleografiya, diplomatiya, lingvistika, antropologiya, sotsiologiya va boshqa ilmiy dissiplinalar. Bu metodlar tarixiy ma'lumotlarni tafsilotli o'rganish va tarixiy tushunchalarni shakllantirishda yordam beradi.

Tarixiy tadqiqotlar, tarixiy ma'lumotlar asosida o'tgan vaqtlardagi voqealarni o'rganish, tarixiy jarayonlarni tahlil qilish, tarixiy tushunchalarni tashkil etish va davrlar va jamiyatlar orasidagi munosabatlarni o'rganish, tarixiy jarayonlarni taqqoslash va tarixiy voqealarni tarqatishga yo'naltiriladi.

Tarixiy tadqiqotlar quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

Ma'lumot to'plash: Tarixiy tadqiqotlar, tarixiy voqealarni o'rganish uchun ma'lumotlarni to'plash bilan boshlanadi. Bu ma'lumotlar arxivlar, kutubxonalar, hujjatlar, yodgorliklar, tarixiy ketmalar, arxeologik topilmalar va boshqa manbalar orqali olingan bo'lishi mumkin.

Ma'lumotlarni tahlil qilish: Tarixiy tadqiqotchilar, to'plangan

ma'lumotlarni tahlil qilish, tarixiy voqealarni tafsilotli o'rganish va tarixiy tushunchalarni shakllantirish uchun analiz va taqqoslash jarayonlarini amalga oshiradilar.

Tarixiy tushunchalarni tashkil etish: Tarixiy tadqiqotchilar, o'rganilgan ma'lumotlar asosida tarixiy tushunchalar va konseptlarni tashkil etish bilan shug'ullanadilar. Ular tarixiy voqealarni tarqatish, davrlar va jamiyatlar orasidagi munosabatlarni tushunish va tarixiy tushunchalarni tafsilotli tahlil qilishga intilishadi.

Tarixiy voqealarni tasdiqlash: Tarixiy tadqiqotlar, tarixiy voqealarni tasdiqlashga yo'naltiriladi. Bu voqealar asosida tarixiy hodisalar, shaxslar yoki jamiyatlar haqida ma'lumotlarni tasdiqlash, ularga oid tarixiy hujjatlarni topish va tarixiy tushunchalarni mustahkamlashni o'z ichiga oladi.

Tarixiy hodisalar va jamiyatlar orasidagi munosabatlarni o'rganish: Tarixiy tadqiqotlar, tarixiy hodisalar va jamiyatlar orasidagi munosabatlarni o'rganishga yo'naltiriladi. Ular tarixiy voqealarni taqqoslash, tarixiy jarayonlarni tahlil qilish va tarixiy jamiyatlarning rivojlanishini tushunishga intilishadi.

Tarixiy tadqiqotchilar tarixiy voqealarni tahlil qilish uchun turli metodlardan foydalanadilar, masalan, arxeologiya, paleografiya, diplomatiya, lingvistika, antropologiya, sotsiologiya va boshqa ilmiy dissiplinaryalar. Bu metodlar tarixiy ma'lumotlarni tafsilotli o'rganish va tarixiy tushunchalarni shakllantirishda yordam beradi.

Tarixiy tadqiqotlar, tarixiy ma'lumotlar asosida o'tgan vaqtlarning voqealarni o'rganish, tarixiy jarayonlarni tahlil qilish, tarixiy tushunchalarni tashkil etish va davrlar va jamiyatlar orasidagi munosabatlar haqida ma'lumot berish, lekin o'zingizning so'rovda ma'lumotlarning ma'nosi va qaysi ma'lumotlarni oxor (otgan voqealar, jamiyatlar, shaxslar yoki hodisalar) deb ta'riflashganingizni tushunmadim. Agar siz qanday ma'lumotni oxoriga yetkazishni istasangiz, iltimos, so'rovni to'liqlashtirgiz va men sizga yordam berishim mumkin.

Tarixiy tadqiqotlar uchun bir nechta manbalar va asboblardan foydalaniladi. Bu manbalar va asboblardan tarixiy voqealar, yodgorliklar, arxivlar, va boshqa ma'lumotlar to'plamlarini o'z ichiga oladi. Quyidagi manbalar va asboblardan tarixiy tadqiqotlar uchun ko'plikda qo'llaniladi:

Tarixiy hujjatlar: Tarixiy hujjatlar, davlat arxivlaridan, kutubxonalar, kutubxonachiliklar, ma'muriy xujjatlar, shaxsiy xatolar, qog'ozlar, buyruqlar, va boshqa tarixiy ma'lumotlar manbalaridan olinadi. Bu hujjatlar tarixiy voqelarni va tarixiy voqelar haqida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Arxivlar: Arxivlar, tarixiy hujjatlarni saqlash va tashqariga chiqarish uchun o'rganilgan ma'lumotlarni o'z ichiga olgan joylardir. Davlat va mahalliy arxivlar, maktabgacha, universitetlar, kutubxonalar, muzeumlar va boshqa institutlar arxivlarini o'z ichiga oladi. Tarixiy tadqiqotlar uchun arxivlardan ma'lumotlarni olish keng qo'llaniladi.

Yodgorliklar: Yodgorliklar, tarixiy voqelardan, o'zining shaxsiy yoki jamiyatga oid bo'lgan xatolaridan, hatto eski rasmlardan ham olingan ma'lumotlardir. Yodgorliklar, tarixiy voqelarni tasdiqlash, tarixiy voqelarda ma'lumotlar topish va tarixiy voqelarni tafsilotli tahlil qilishga yordam beradi.

Tarixiy maqolalar va ketmalar: Tarixiy tadqiqotlar uchun yozilgan tarixiy maqolalar va ketmalar, o'zining sohada tanqidiy tahlillar, tarixiy voqelar bilan taqqoslanishlar, tarixiy hodisalar haqida tafsilotlar va boshqa tarixiy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu maqolalar akademik jurnallarda, tarixiy kitoblarda va boshqa ilmiy nashrlarda joylashishi mumkin.

Arxeologik topilmalar: Arxeologik topilmalar, tarixiy tadqiqotlar uchun muhim manbalar hisoblanadi. Bu topilmalar orqali arxeologlar tarixiy jamiyatlar, qishloqlar, qalalar va boshqa ob'ektlar haqida ma'lumotlar olishadi.

Tarixiy kartalar va rasmlar: Tarixiy kartalar va rasmlar, tarixiy tadqiqotlar uchun o'zgarish ma'lumotlar berishda foydalaniladi. Ular orqali geografik o'zgarishlarni, hududlarni, davrlarni va tarixiy voqelarni tasvirlash mumkin.

Tarixiy tadqiqotlar uchun foydalaniladigan manbalar va asboblar tadqiqotchining mavzusiga, dastlabki ma'lumotlarga va o'rganishga bog'liq bo'ladi.

8 - mavzu: Aniq (maxsus) tadqiqot usullari tadqiqot

ob'ektining o'ziga xosligi, predmeti va vazifalarini aks ettiruvchi usullar sifatida

Reja:

- 1. Aniq (maxsus) tadqiqot usullari.**
- 2. Tadqiqotda baholashning o'rni va ahamiyati.**
- 3. Tadqiqotda ekspertiza va testlash.**

Aniq (maxsus) tadqiqot usullari

Aniq (maxsus) tadqiqot usullari tadqiqot ob'ektining o'ziga xosligini, uning predmeti va vazifalarini aks ettiradi. Aniq (maxsus) tadqiqot usullarining eng muhimlariga hujjatlarni o'rganish, modeli eksperiment, sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish usullari, shuningdek, testdan o'tkazish, jamoaviy tahlil, sotsiometrik baholar, ishbilarmonlik va innovatsion o'yinlar usullari, imitatsion modellashtirish usullari va boshqalar kiradi.

Tadqiqot usullarini tanlash mezonlaridan biri – bu vaziyat yoki muammoning aniqlanganlik darajasi. Bunda muammoning aniqlanganligini uning manbalari, tuzilishi, mazmuni, turkumga mansubligi, haqiqiylik sohasi, etukligi, boshqa muammolardan nisbiy chegaralash imkoniyati (yaxlitlik alomatlari) bilan tavsiflanadi. Muammoning minimal, qisman va maksimal aniqlanganligi mavjud.

Ularning har biri o'z tadqiqot usullari yig'indisini nazarda tutadi. Boshqaruv muammolarini hujjatlarni o'rganish orqali tadqiq etish mumkin. Istalgan boshqaruv hujjatlarda qayd etiladigan axborotning harakatlanishi bilan bog'langan. Tadqiqotchi uchun – bu boy material, faqatgina uni avvaldan tuzilgan sxema bo'yicha qayta ishlash zarur.

Hujjatlar yordamida tadqiq etish samaradorligi hujjatlarning tarkibi, ularning mazmuni, shakli va axborotli tasnifiga bog'liq. Afsuski, eng qimmatli yoki hatto shunchaki ishonchli tadqiqot natijalarini olish uchun axborot etishmaydi, chunki hujjatlar tizimi undan tadqiqot maqsadlarida foydalanishni nazarda tutmaydi.

Boshqaruv tadqiqotiga jiddiy e'tibor qaratiladigan, va u muntazam o'tkaziladigan firmalarda axborotni qayd etish, uning hajmlarini tartibga solish, tuzilishi, tadqiqot o'tkazish uchun saqlashning tegishli shakllari ishlab chiqiladi.

Ijtimoiy tadqiqot usuli keng qo'llanadigan boshqaruvni tadqiq etish usullaridan biri hisoblanadi. U vaziyatni xodimlarning haqiqiy faoliyat omillari, ularning manfaatlari va qadriyatlarini, mavjud muammolarga munosabati va ushbu muammolarni tushunishi bo'yicha baholashga imkon beradi.

Ijtimoiy tadqiqotlar turlicha bo'ladi – ularga kuzatuv ham, intervyu olish ham, anketa so'rovnomalari ham kiradi. Etarlicha to'g'ri tayyorlangan va olib borilgan ijtimoiy tadqiqotlar boshqaruv tizimlari tadqiqotchisiga boy axborotlarni beradi. Vaziyatli yondashuvda ijtimoiy tadqiqotlar nihoyatda turli maqsadlarda ishlatilishi mumkin. Shu tarzda, ijtimoiy tadqiqot muallif tomonidan talabalarining, ularning shaxsiy ish tajribasiga asoslangan amaliy vaziyatlarni o'quv jarayonida qo'llash imkoniyatlarini, ish va o'qishni, mansab bo'yicha ko'tarilish istiqbollari va hokazolar samarali qo'shib olib borish imkoniyatlarini o'rganish uchun o'tkazildi. Ijtimoiy tadqiqotlar vaziyatni o'zini yozish uchun dalillarga asoslangan materiallarni berishi mumkin, buning ustiga bu vaziyatning o'ziga xos jihatlari hisobga oluvchi, maqsadga yo'naltirilgan holda foydalaniladigan material bo'ladi. Bundan tashqari, ijtimoiy tadqiqotlar vaziyatni tahlil qilish natijasida aniqlangan muammolarni tadqiq etish uchun olib borilishi mumkin.

Boshqaruv vaziyatlarini tadqiq etishda ekspert baholash usuli – ko'plab muammolarning murakkabligi, ularning "inson omili" bilan aloqalari, ishonchli eksperimental yoki me'yoriy vositalarning mavjud emasligi sababli keng tarqalgan.

Tekshiruvning eng muhim bosqichlaridan biri, uni o'tkazishning eng birinchi bosqichi bo'lib, ekspertlar guruhini – o'z tashkilotidan yoki "chetdan" tanlash hisoblanadi.

Mutaxassislarni ekspert guruhi tarkibiga ilgari surish tashkilot bo'linmalari jamoalari tomonidan ochiq yoki yopiq ovoz berish yo'li bilan amalga oshirilishi mumkin bo'lib, bu ishonch qozongan ekspertlarni tanlab olish imkonini beradi.

Mutaxassislar "chetdan" taklif qilinganda esa ularni tanlab olish jarayoni jiddiy qiyinlashadi. Ekspertlarni tanlab olishning to'rtta asosiy usuli ishlatiladi:

o'z-o'zini baholash, ekspertlikka nomzodlarning o'tmishdagi

faoliyat natijalarini baholash, ularning chuqur bilimga egaligini aniqlash asosida va nihoyat, guruh tomonidan har bir nomzodni tanlab olish.

Tadqiqotda baholashning o'ri va ahamiyati.

Iqtisodiy va ijtimoiy tadqiqotlarda «tanlov», «foydalilik», «ehtimollik» kabi tushunchalarni o'z ichiga oluvchi afzal ko'rish muhim o'ringa ega. Sanab o'tilgan tushunchalarni ta'riflash uchun turli, shu jumladan ekspertlar baholaridan ham foydalaniladi.

Barcha baho turlari to'rtta komponentga ega: sub'ekt, predmet, xarakter va asos. Yakuniy baho ikkita komponentga ega: ekspertning hislari va modelning o'zi yoki uning ayrim xossalari.

O'z xarakteriga ko'ra baholar mutloq va nisbiy bo'ladi. Ekspertli baholashda ham mutloq, ham nisbiy baholar bir xil ishlatiladi. Mutloq baholar, masalan, o'tkazilishi mumkin bo'lgan sotsiologik tadqiqot ob'ektini baholashda (yaxshi – yomon), nisbiy baholar esa – tanlash (masalan, taklif etilgan muqobilliklardan birini tanlash) uchun ishlatilishi mumkin.

“Yaxshi”, “yomon”, “yaxshiroq”, “yomonroq” kabi tushunchalardan foydalanish, baholanayotgan ob'ektlar uchun baholashni engillashtiruvchi ma'lum namunalar, standartlarning mavjud bo'lishini nazarda tutadi. Ob'ektlarni ijtimoiy tadqiqotlarda baholanishi esa aynan ular uchun ana shu aniq standartlarning yo'qligi sababli murakkablashgan bo'ladi.

Baholashning asosi deganda sub'ektning nuqta nazari yoki uni ma'lum bir narsani afzal ko'rishga undayotgan sabablar tushuniladi. Asoslar ko'pincha yaqqol namoyon bo'lmaydi, buning ustiga, sub'ekt ba'zan nima uchun u yoki bu predmetni afzal ko'rganini hatto o'ziga ham tushuntira olmaydi. Ekspertli baholashda bitta predmetga, lekin turli asoslarga ega har xil baholar olinishi mumkin. Shu tarzda, kimyo kombinati faoliyati xalq xo'jaligi uchun uning mahsulotining ahamiyati nuqtai nazardan yuqori va atrof-muhit muhofazasi nuqtai nazardan – juda past baholanishi mumkin.

Ijtimoiy tadqiqotda qo'llanadigan ekspertli baholar o'rganilayotgan ob'ektlarni bir-biri bilan yoki muayyan namuna bilan taqqoslash asosida shakllanadi. Ijtimoiy ob'ektlar tuzilishining murakkabligi o'rganilayotgan ob'ektning eng xarakterli, dastlabki

tadqiqot gipotezasiga mos keladigan xossalarni ajratib olish maqsadida dastlabki sifat tahlilini o'tkazish zaruratini asoslaydi. Sifat tahlili bosqichi muhim hisoblanadi, chunki o'rganilayotgan ob'ektning xossalari (alomatlarini) o'lchash imkoniyati ularning qanchalik muvaffaqiyatli ajratib olinganligiga bog'liq.

Ijtimoiy ob'ektlar alomatlarini taxminan ikki turkumga: ma'lum etalonlar yordamida o'lchanadigan miqdoriy alomatlariga (masalan, yangilik kiritish xarajatlari, kishilarning ish haqi so'mlarda baholanadi), va sifat alomatlariga, ya'ni ekspertli baholashda ajratish va o'lchash ma'lum qiyinchiliklarga ega bo'lgan alomatlariga ajratish mumkin. Ob'ektlarning sifat tavsiflari o'rnatilgan o'lchash etalonlariga ega emasligi tufayli, tadqiqotchilarning o'zi tomonidan ularni ob'ekt tuzilishining o'ziga va tadqiqot gipotezasiga muvofiq tuzishga to'g'ri keladi.

Ekspertli baholashni o'tkazish uchun ayrim hollarda ob'ektning ma'lum tavsiflarini ajratish va ularga sifatiy verbal bahoni berish etarli. Bu kabi ekspert bahoni "aqliy hujum" usuli yoki ekspertlar taklif etilgan bir nechta gipotezalar, rivojlanish variantlari, yuzaga kelgan ijtimoiy vaziyatni baholashlari kerak bo'lgan munozara yohud majlis vaqtida olish mumkin. Verbal sifatiy ekspert baholaridan tadqiqotning ilk bosqichida ijtimoiy ob'ektning xarakterli xususiyatlarini ajratishda foydalaniladi.

Sifat baholarni shakllantirish jarayoni xususiyatlaridan biri – so'rovnomada ishtirok etayotgan ekspertlar sonini cheklash; ikkinchi xususiyat – sifat baholarini keyingi qayta ishlashning nisbatan cheklanganligi. Guruhli tanlash nazariyasi apparati uchun kirish ma'lumotlari hisoblanmish sifat jihatdan baholar shu bilan birga statistik tahlildan foydalanishni istisno qiladi.

Sifat tavsiflarini baholash uchun ijtimoiy ob'ekt xossalarining namoyon bo'lish jadalligi darajasini aniqlash usulini topish, ya'ni sifat bahosining miqdoriy ifodasiga ega bo'lish zarur. Ushbu maqsadda maxsus o'lchash etaloni (shkala) tuziladi, u quyidagi asosiy talablarga javob berishi kerak: o'lchanishi rejalashtirilgan xossalarni va tavsiflarni boshqalari bilan aralashtirmasdan o'lchash (o'lchashni asoslash prinsipi); ob'ektni takroriy o'lchashlar oldingi natijalar bilan bir xil natija berishi

kerak (shkalaning barqaror bo'lishi talabi); xossa yoki alomatning namoyon bo'lish darajasi aniq farqlanuvchi bo'lishi zarur (shkalaning aniq bo'lishi talabi). Ijtimoiy ob'ektlarni ekspertlar tomonidan baholashda intervallar shkalasi va tartib shkalasi eng ko'p qo'llanadi.

Intervallar shkalasi ob'ektlar xossalari o'rtasidagi farq kattaligini aks ettirish uchun qo'llanadi hamda punktlar orasidagi o'lchangan intervallarning tartibga solingan raqamli qatorini ifodalaydi. Intervallar shkalasining asosiy xossasi – intervallarning tengligi. Intervalli shkala ixtiyoriy sanoq nuqtasi va masshtabga ega bo'lishi mumkin.

Tartib shkalasi ob'ektlarni bitta xossa yoki ularning to'plamiga ko'ra “yaxshiroq”; “yomonroq”; “...ga qaraganda kamroq”; “...ga qaraganda ko'proq” prinsipi bo'yicha tartibga solish uchun qo'llanadi. Tartib shkalasidagi sonlar faqat ob'ektlarning ergashish tartibini aks ettiradi va bir ob'ekt boshqasiga nisbatan qanchalik afzalligini aniqlash imkoniyatini bermaydi.

Intervallar shkalasi va tartib shkalasidan etalonlar sifatida foydalanish ijtimoiy ob'ektlarni balli baholash va tartiblash imkoniyatini yaratadi.

Muammolarni ekspertlar tomonidan baholashning ishonchliligi ekspertlarning chuqur bilimga egaligi, kreativligi, tahliliy qobiliyati va tafakkuri kengligiga bog'lidir.

Ijtimoiy tadqiqotlarda etarlicha bo'lmagan axborot salohiyatiga, ko'p variantlilik va ko'p ma'noqlik xossalarga ega muammolar ancha ko'p uchraydi. Bu kabi muammolarni tadqiq qilishda ehtimolli ekspert baholari ishlatiladiki, ularning ishonchliligi ekspertning tajribasi va aql-zakovatiga, uning iste'dodliligiga, muammoni rivojlantirishda istiqbol hissi mavjudligiga, ichki his-tuyg'usiga bog'liq bo'ladi.

Vaziyatli yondashuvda ishbilarmonlik o'yinlari katta imkoniyatlarga ega. Ishbilarmonlik o'yini – bu o'qitish, boshqaruv qarorlarini tanlash va qabul qilish ko'nikmalari va qobiliyatlarini rivojlantirish, aloqalarni rag'batlantirish, ijodiy qobiliyatlarni namon qilish va rivojlantirish, tajriba almashish, ta'lim faolligini motivatsiyalash, shaxsning nuqtai nazarini aniqlash usuli deb qabul qilingan.

Biroq ishbilarmonlik o'yinining yana bir vazifasini –

boshqaruvchilik eksperimenti orqali tadqiq etishni ko'rsatish mumkin. Haqiqatan ham, ishbilarmonlik o'yini nafaqat o'qitish usuli, balki boshqaruvni o'rganish usuli ham bo'lishi mumkin. Uning aynan shu vazifasini eng yaqqol ko'rsatuvchi ishbilarmonlik o'yinini keltirib o'tamiz.

Misol sifatida muallif tomonidan, nafaqat o'quv maqsadlarida, balki haqiqiy hayotda xodimlarga oid protsedura sifatida olib borilgan "Xodimlarni baholash va attestatsiyadan o'tkazish" ishbilarmonlik o'yinini keltirish mumkin.

Boshqaruv xodimlari guruhi to'rtta kichik guruhlariga bo'linadi, ularning har biri ma'lum vazifalarni: boshlovchi, attestatsiya komissiyasi, attestatsiyadan o'tkaziladigan guruh, xizmat ko'rsatish guruhi vazifasini bajaradi. Kichik guruhlarda ushbu vazifalarni jamiyat va individual manfaatlariga moslangan kasbiy faoliyat manfaatlarini yig'indisi sifatida anglab olish zarur. Ushbu masalalarni muhokama qilishning o'ziyiq ko'p tadqiqotchilik axborotini beradi. Savollar majmuidan foydalanish mumkin: ushbu manfaatlarini qanday amalga oshirish kerak, ularning to'qnashuvini, ziddiyatli vaziyatlarni qanday hal qilish kerak, nima uchun manfaatlar farqlanadi, qaysi hollarda ular bir-biriga yaqinlashadi va qachon uzoqlashadi?

So'ngra dolzarb muammoni o'z ichiga oluvchi tashkilot faoliyati bilan bog'langan vaziyat beriladi. Modifikatsiya sifatida sinalayotganlarning o'ziga, ularning tashkilot faoliyatini his qilishini aks ettiruvchi vaziyatni tuzishni va muammolarni echishning o'z variantlarini berishni taklif qilish mumkin. Shuningdek, barcha ishtirokchilarga boshqaruv echimlarining bir xil to'plamini (aytaylik, 30 tadan kartochka) berish mumkinki, ular yordamida vaziyatni o'zgartirish mumkin. Faqat o'z kichik guruhi manfaatlariga rioya qilib, taklif etilgan vaziyat uchun eng maqbul beshta echimni tanlash talab qilinadi.

Keyingi bosqichda ushbu echimlarni umumiy muhokamaga olib chiqish taklif etiladi. Albatta, echimlarning to'qnashuvi ro'y beradi, chunki manfaatlar birbiridan farq qiladi va bu muammoni echishning turli yo'llarini belgilaydi.

O'yin shartlari – o'zaro voz kechish, ishontirish, oqibatlarni muhokama qilish, manfaatlarini tushuntirish, ob'ektiv qaramliklarni tahlil

qilish va hokazolar yordamida kompromisslarni qidirishdan iborat. Ishbilarmonlik o'yini rahbari echimlarning qo'shimcha variantlarini taklif etishi, muhokamani va murosaga kelishni to'g'rilab turishi mumkin.

Bunday ishbilarmonlik o'yini nafaqat o'qitish vositasi, balki shuningdek eksperimental tadqiqot bo'lib hisoblanadi. Uni muntazam olib borish jarayonida yangi boshqaruv, tashkiliy xulq, kommunikatsion faoliyat, liderlikning namoyon bo'lish, boshqaruv san'atini va boshqaruv guruhini shakllantirish, ziddiyatli vaziyatlarni hal qilish va boshqa qonuniyatlarini topish mumkin.

Amaliyot bunday eksperiment olib borishning samaradorligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, nafaqat umumiyqisodiy muammolarni, balki firma muammolarini ham tadqiq etish mumkin: menejerlar, muhandis-texnik xodimlar, ishchilar guruhlarini shakllantirib, firma strategiyasi, xodimlar siyosati, raqobat, ilmiytexnik taraqqiyot va ijtimoiy rivojlanishni tadqiq qilgan holda ushbu rolli o'yinni o'tkazish mumkin.

Shunday qilib, eksperiment olib borish boshqaruv tadqiqoti uchun zid bo'lgan narsa emas va eksperiment noma'lum hamda tushunarsiz vaziyatlarni tushuntirish, yangi echimlarni qidirish, kelajakni oldindan ko'rish, ushbu sohadagi ob'ektiv rivojlanish tendensiyalarini aniqlashning ancha samarali usuli bo'lishi mumkin.

Tadqiqotda ekspertiza va testlash.

Ekspertiza – bu qimmatli mutaxassis tajribasini amalga oshirishga, tadqiqot predmetini chuqur bilishga va sifatli tahlil texnologiyalariga asoslangan fikr, g'oya, echim yoki bahodir.

Ekspertiza individual va guruhli bo'ladi. Individual ekspertiza tadqiqotchi tomonidan aniq vaziyat mavjud bo'lganda o'tkaziladi va individual echimlarni qabul qilish imkonini beradiki, ular so'ngra zaruratga qarab, muqobilliklardan biri sifatida qaralishi mumkin. Guruhli ekspertizani olib borishda ekspertlar guruhini saralash va uning ish natijalarini yakuniy qayta ishlash metodologiyasi katta ahamiyat kasb etadi.

Ekspertlar xulosasi – bu tadqiqot jarayoni va uning yakunlari qaye tiladigan hujjatdir. Bunda ekspertlarning xulosalari va fikrlari ham

qat'iy (ha, yo'q), ham ehtimoliy (taxmin, afzal ko'rish koeffitsienti va boshqa ko'rinishda) shaklga ega bo'lishi mumkin.

Ekspertlarning quyidagi ishlash prinsiplari mavjud:

□ G'oyalar, fikrlar va baholar oldindan tayyorlangan sxemaga joylashtirilishi kerak. Bu ularni umumlashtirish, taqqoslash, ahamiyatlisini ajratish va hokazoga imkon beradi. Bunday sxema fikrni va xayolni cheklamasligi kerak. Sxema uni o'zgartirish va to'ldirish imkoniyatini nazarda tutishi va unga yo'l qo'yishi mumkin. Sxema vaziyatning barcha ekspertlar uchun bir xil tavsifini va sxemaning asosiy elementlarini tuzilma ko'rinishida o'z ichiga oshishi kerak.

□ Ekspert xulosalarini nafaqat miqdoriy jihatdan, balki sifat jihatdan tahlil qilib, ahamiyatli, muhim, dolzarb, noyob, yangi va boshqalarni ajratib, umumlashtirish zarur. Ekspertlar xulosasi ikkinchi bosqich ekspertiza predmeti blishi mumkin.

Ekspertlar mustaqil, ya'ni biror-bir tashkiliy, konseptual yoki psixologik cheklovlardan ozod bo'lishi kerak – faqat shu holdagina ularning tajribasi, bilimi, ichki his-sezgilari eng yaxshi tarzda amalga oshiriladi. Ekspertlar vaziyatning barcha asosiy unsurlarini, uning mazmunini aniq idrok qilishi vatushunishi hamda ko'rib chiqilayotgan sohada etarlicha chuqur bilimlarga ega bo'lishi kerak.

□ Ekspertlar guruhining ishi maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi, ekspertlar ekspertizaning sababi va maqsadini tushunishlari zarur, ko'pgina hollarda ekspertlarning maxsus tayyorgarligi, ekspertlar vaziyat muammolarini ijobiy hal qilishdan manfaatdor bo'lishlari zarur.

□ Ekspertlar ekspertizani yakka tartibda (natijalarni to'plash va tizimga solish orqali) yoki jamoaviy tarzda, o'zaro birgalikda ishlab amalga oshirishlari mumkin.

□ Bir necha ekspert guruhlar parallel va ko'p bosqichli ish olib borib, shundan so'ng ekspertizalarni solishtirish amalga oshiriladi.

Boshqaruv tadqiqotining alohida, zamonaviy sharoitlarda eng ommabop, va ehtimol etarlicha samarali usuli bo'lib testlash usuli hisoblanadi.

Testga (ingl. test – tajriba, sinov) ko'plab ta'riflar berilgan: tadqiqot mezonlariga javob beruvchi empirik-tahliliy protsedura; kishilarning haqiqatda mavjud bo'lgan munosabatlari, ularning xislatlari,

alamatlari va miqdoriy parametrlarining ob'ektiv in'ikosini olishga imkon beruvchi fikr-mulohazalar. Bu kishi faoliyatining chuqurlashgan jarayonlarini, uning fikr-mulohazalari yoki boshqaruv tizimining faoliyat yuritish omillariga bergan baholari orqali o'rganish usuli deb sanaladi.

Testlash asosan psixologik muammolarni o'rganish uchun ishlatiladi degan tasavvur xato. Testlashdan foydalanish sohasi faqat psixologik muammolar bilan cheklanmaydi.

Testlash yordamida tadqiq etishda testning tuzilishi katta o'ringa ega. Test ma'lum muammo yoki vaziyat bo'yicha fikr-mulohazalar va baholar to'plamini o'z ichiga oladi. Vaziyat tavsifi va tadqiqot maqsadlari fikr-mulohazalar va baholar to'plamini aniqlaydi. Baholar soddalashtirilgan (rozi – norozi) yoki shkalaga solingan (mutlaqo to'g'ri; to'g'ri; noto'g'riga qaraganda ko'proq to'g'ri; aytish qiyin;

to'g'riga qaraganda ko'proq noto'g'ri; noto'g'ri; mutlaqo noto'g'ri) bo'lishi mumkin. Shkala reyting koeffitsientlar yoki rozilik darajasi tanlovi ko'rinishida raqamli baholarga ega bo'lishi mumkin.

Testning tuzilishi uning natijalarini ma'lum statistik dasturlar yordamida qayta ishlash imkoniyatini ko'zda tutishi kerak.

Har bir test olingan axborotni testlash maqsadlariga muvofiq qayta ishlashga imkon beruvchi kalitga ega.

Fikr-mulohazalarni ifodalash qoidalari mavjud:

fikr-mulohazalar qisqa bo'lishi kerak;

fikr-mulohazalar butunlay barcha o'rganilayotganlar (respondentlar) uchun tushunarli bo'lishi kerak;

fikr-mulohazalarda to'g'ri, ma'qullanadigan yoki kutilayotgan javobga

ishora bo'lmasligi kerak;

fikr-mulohazalarning har biri bo'yicha tuzilmaviy javoblar bir xil sonli – 5 tadan kam va 11 tadan ko'p bo'lmagan muqobillikka ega bo'lishi maqsadga muvofiq;

test to'liq faqat ijobiy yoki faqat salbiy fikrlar bildirilgan gaplardan tuzilishi mumkin emas;

testning har bir fikr-mulohazasida biror bitta narsani o'zini tasdiqlash zarur. Testni tuzishda uning asosiy tavsiflarini hisobga olish zarur:

□ Ishonchlilik – eng asosiy va muhim tavsiflardan biri bo‘lib, o‘lchash imkoniyatini, fikrlarni miqdoriy ko‘rsatkichlarga o‘tkazishni belgilaydi.

Ishonchlilik testli tadqiqotning maqsadi, vazifalari va tavsifi, fikrlarning sifati bilan aniqlanadi. Testlar ishonchliligini tekshirish yo‘llari – takroriy testlash, parallel testlash, bo‘linma korrelyasiyalash, dispersiyali tahlil, omilli tahlil.

□ Validlik (ishonchlilik) – asosiy mazmun bo‘yicha nimani aks ettirishi va o‘lchashi kerak bo‘lsa, shuni aks ettirish va o‘lchash qobiliyati. Testning validligini boshqa usullar bilan olingan natijalarni qiyosiy baholash, testning har bir fikrini tahlil qilish yordamida tekshirish mumkin.

Boshqaruv sohasida testlash yordamida resurslardan, xususan ulardan eng asosiysi – vaqtdan foydalanish muammolarini, xodimlar malakasi darajasini, boshqaruv funksiyalari taqsimotini, rasmiy va norasmiy boshqaruvni birlashtirishni, boshqaruv uslubini va boshqalarni tadqiq etish mumkin.

Boshqaruvchilik ko‘nikmalari, bilimlari, tajribasi, qobiliyatlari, boshqaruvga ijodiy yondashuvni baholash uchun test sifatida yozilgan boshqaruv vaziyatining o‘zidan foydalanish mumkin. Bu holda sinovdan o‘tkazilayotgan kishi vaziyat bo‘yicha test fikrlari vazifasini bajaruvchi savollar ro‘yxatini mustaqil tuzishi va baho vazifasini bajaruvchi javob variantlarini berishi kerak. Muallifning tajribasi, masalan, talabalarning menejment yoki boshqa boshqaruvchilik fanlari sohasidagi bilimini baholashda, shuningdek, kadrlarni tanlash, attestatsiyadan o‘tkazish, liderlarni aniqlash, komandalarni shakllantirishda va boshqalarda bunday testlash usulining an’anaviy savollarga nisbatan yuqori samaradorligini ko‘rsatadi.

Testlashni samarali o‘tkazish uchun qator talablarni bajarish zarur. Dastlabki talablardan biri shundaki, testlarni ishlab chiqish va testlashni o‘tkazish etarlicha malakali sotsiologlar va psixologlar tomonidan amalga oshirilishi kerak. Albatta, test toifasiga qarab turli malaka talab qilinadi. Masalan, intellekt bo‘yicha yakka tartibdagi testlarni va shaxsga yo‘naltirilgan testlarni to‘g‘ri o‘tkazish uzoq muddatli jadal o‘qitishni va testlash jarayonini kuzatishni talab qiladi,

ayni vaqtda o'quv maqsadlarida testlash uchun minimal maxsus tayyorgarlik kerak – asosiysi, eksperiment o'tkazuvchi inson xulq-atvori to'g'risidagi fanni etarli darajada o'zlashtirgan bo'lishi kerakki, bu unga test natijalarini sharhlashda oqlanmagan xulosalarning oldini olish imkonini beradi.

Agar testlar laborantlar yoki boshqa kasb kishilari tomonidan o'tkazilayotgan bo'lsa, bajarilgan test topshiriqlarini to'g'ri sharhlanishini ta'minlash uchun ularga malakali mutaxassis maslahat berishi muhim.

Testlash jarayoni tashkilotchilariga qo'yiladigan muhim talab bo'lib testlash natijalarini sir saqlash hisoblanadi. Testlarning natijalaridan alohida shaxs yoki guruhning manfaatlarida, shuningdek biror-bir muassasaning manfaatlarida foydalanish, sinovdan o'tayotgan kishi bunga o'z roziligini bermaguncha mumkin emas.

Individning o'z testlash ma'lumotlariga erisha olishga bo'lgan huquqini tushunishning o'sib borayotganligi, shuningdek u o'z javobi mazmunini izohlash va zarur bo'lganda haqiqiy axborotni tushuntirish yoki tuzatish imkoniyatiga ega bo'lishi kerakligini anglash, tadqiqotchilarni mijozni o'zini shaxsiy tekshiruvining tobora faol ishtirokchisiga aylantirishga majbur qilmoqda. Ushbu maqsadlar uchun testli vaziyat tushunarli, dolzarb bo'lishi hamda attestatsiyadan o'tkazilayotgan kishining ijodiy qobiliyatlari, tashabbuslari, ko'nikmalarini namoyon qilish uchun imkoniyat berishi zarur, test natijalari esa tushunish uchun qulay shaklda taqdim etilishi, maxsus atamalar yoki professionalizmlardan ozod bo'lishi zarur. Test ma'lumotlaridan noto'g'ri foydalanish va xato sharhlashga qarshi tegishli ehtiyotkorlik choralarini qabul qilish kerak.

Testlarga va testlashga turlicha munosabatda bo'lish mumkin, lekin testlashning tadqiqotchilik imkoniyatlarini doimiy ravishda optimallashtirish, ularning ishonchlilikini ko'p martalab tekshirish, tadqiqotchining kasb odobiga rioya qilish zarurligini ta'kidlash mumkin.

Testlash olib borilayotgan xona o'ta shovqinlikdan va diqqatni bo'ladigan barcha narsalardan himoyalangan, mos keluvchi yoritish vositalariga va qulay o'rindiqlarga ega bo'lishi kerak. Boshqacha aytganda, testlash jarayoni tashkilotchilari test yordamida tadqiqot olib

borishda qulay muhitni yaratishga e'tibor berishlari kerak.

Boshqaruv vaziyatlarini tadqiq etishda ekspert baholari usuli – ko'pgina muammolarning murakkabligi, ularning "inson omili" bilan bog'langanligi, ishonchli eksperimental yoki me'yoriy vositalarining mavjud emasligi tufayli keng tarqalgan.

9 - mavzu: SWOT-tahlili: mohiyati, qo'llash sohalari, kamchiliklari

Reja:

- 1. SWOT-tahlilining mohiyati.**
- 2. SWOT-tahlildan strategik rejalashtirishda foydalanish.**
- 3. SWOT-tahlildan foydali axborot olishga yordam beradigan qoidalar.**

Katta mashhurlikka erishgan, ekspert usulining ma'lum ko'rinishi – bu o'ziga xos SWOT-tahlil usuli bo'lib, u tarjima qilinganda kuchli va kuchsiz tomonlar, imkoniyatlar va tahdidlar ma'nosini beruvchi to'rtta inglizcha so'zning bosh harflaridan olingan. Ushbu tahlil metodologiyasi bo'yicha tadqiqot predmetini ko'rsatilgan to'rt tarkibiy qism bo'yicha tavsiflovchi omillarning taqsimlanishi, ushbu omilning tashqi yoki ichki omillar toifasiga mansubligini hisobga olgan holda bajariladi.

Vaziyatli tahlilda ushbu usuldan universal usul sifatida foydalanish mumkin. U ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy tizimdagi jarayonlarni tadqiq etishda samarali bo'lib, ularga dinamiklik, boshqarishga moyillik, faoliyat yuritish ichki va tashqi omillarining qaramligi, rivojlanishning davriyligi xosdir. Natijada kuchli va kuchsiz tomonlar, imkoniyatlar va tahdidlarning o'zaro nisbatining tasviri paydo bo'ladi va u, rivojlanish muvaffaqiyatli bo'lishi uchun vaziyatni qanday o'zgartirish kerakligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, bitta vaziyatda omillar yutuq, boshqasida – kamchilik hisoblanadi. Ba'zan ular o'z ahamiyatligi bo'yicha beqiyos bo'ladi. Ushbu holatlarni hisobga olish kerak. Aynan bir omilning o'zini bir necha kvadrantlarda joylashtirish mumkin, agar uning o'rnini aniq topib bo'lmasa. Bu tadqiqotga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi. Axir usulning

mohiyati, omillarni identifikatsiya qilishdan, ularni shunday joylashtirishdan iboratki, toki ularning majmuasi muammoni echish yo'lini ko'rsatib berishi kerak.

Har bir kvadrantdagi omillar albatta bir xil vaznga ega bo'lishi shart emas, lekin ular o'zining to'liq jamuljamligida taqdim etilgan bo'lishi kerak.

To'ldirilgan matritsa ishlarning haqiqiy ahvolini, muammo holatini va vaziyat xususiyatlarini ko'rsatadi. Bu SWOT-tahlilining birinchi bosqichidir.

Ikkinchi bosqichda kuchli tomonlar va qulay imkoniyatlarni qiyosiy tahlil qilish, va bu kuchli tomonlardan qanday foydalanish kerakligini ko'rsatishi zarur. Shu bilan birga, inqirozning ehtimollik darajasini aniqlash uchun kuchsiz tomonlarni ham mavjud xatarlar yuzasidan tahlil qilish zarur. Albatta, kuchli tomonlarni va mavjud xavf-xatarlarni taqqoslash foydali. Axir kuchli tomonlardan nafaqat rivojlanish maqsadlarida, balki xavf-xatarlarni bartaraf qilish uchun ham foydalanish mumkin.

Boshqaruv tizimlari tadqiqotida samaradorlik, xodimlar, uslub, funksiyalar taqsimoti, boshqaruv tizimi tuzilishi, boshqaruv mexanizmi, motivatsiyalash, kasbiy mahorat, axborot ta'minoti, kommunikatsiya va tashkiliy xulq va boshqalar SWOT-tahlili predmeti bo'lishi mumkin.

Maxsus tayyorgarlikdan o'tgan ekspertlar yoki ichki maslahatchilar xizmatlaridan foydalanish ushbu usul samaradorligini oshirish imkonini beradi. SWOT-tahlili usulining ko'plab ko'rinishlari, masalan, maqsadlarni ishlab chiqish va tahlil qilish usuli mavjud. SWOT-tahlili usulining universalligi, undan vaziyatlar bilan ishlashda nafaqat boshqaruv instrumenti sifatida, balki vaziyatni yozishda dastlabki tuzilma hosil qiluvchi omil sifatida ham foydalanishga imkon beradi.

SWOT-tahlildan ko'pincha strategik rejalashtirishda foydalaniladi. Kompaniyaning istalgan hatti-harakati undan boshlanishi mumkin. Masalan, yangi tashabbuslarni tadqiq etish, yangi rivojlanish strategiyalari, ehtimoliy o'zgarishlar kabilarni aytish mumkin. Bunday tahlil – biznes olib borish strategiyasini yaxshilashning a'lo usulidir. Ichki omillar:

S (kuchli tomonlar) va W (kuchsiz tomonlar) qisqartmalarda

ifodalangan dastlabki ikkita harf ichki omillarga kiradi va siz ularni oson baholashingiz mumkin. Sohalarga misol sifatida keltirayotganlarimiz odatda, quyidagilarni hisobga oladi:

□ moliyaviy resurslar. Bu moliyalashtirish, daromad olish imkoniyati;

□ moddiy resurslar. Bu sizga tegishli asbob-uskunalar, binolar, turgan joy;

□ inson resurslari. Xodimlar, ba'zan ko'ngillilar, maqsadli auditoriya;

□ tabiiy resurslarga erishish imkoniyati, mualliflik huquqlari, patentlar;

□ joriy jarayonlar. Bunga kompaniyada ro'y berayotgan barcha narsalar, barcha motivatsiya dasturlari, o'qitish dasturlari, bo'limlar ierarxiyasi tizimi va hokazolar.

Kompaniyalar, ichki omillar ob'ektiv baholanmagunga qadar, tashqi omillarni nazorat qila olmaydi va baholay olmaydi deb sanaladi.

O'z biznesingizni kuchli tomonlarini topish uchun quyidagi savollarga javob bering:

1. Sizning biznesingiz qanday ustunliklarga ega?
2. Siz nimani boshqalarga qaraganda yaxshiroq bajarasiz?
3. Mijozlaringiz sizning qaysi kuchli tomonlaringizni ko'rishadi?
4. Sizda qanday noyob savdo taklifi mavjud?
5. O'z foydangizni qanday ko'paytira olasiz?

O'z kuchli tomonlaringizni, ham ichki nuqtai nazardan, ham mijozlaringizning nuqtai nazardan ko'rib chiqing. O'z kuchli tomonlaringizni raqobatchilarga nisbatan baholang. Masalan, agar barcha raqobatchilaringiz yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarayotgan bo'lsa, "yuqori sifat" – bu kuchli tomon emas, balki zaruratdir.

Kamchiliklar:

1. Nimani yaxshilay olasiz?
2. Nimadan chetlashganingiz ma'qul?
3. Mijozlaringiz qaysi kuchsiz tomonlaringizni ko'rishadi?
4. Qaysi omillar foydangizni kamaytiradi?
5. Raqobatchilaringiz nimani sizdan ko'ra yaxshiroq bajaradilar?

Tashqi omillar.

Har bir tashkilotga va alohida insonga tashqi sharoitlarning ta'siri juda kuchli bo'ladi. Ular ko'pincha biznesga to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Ularning har birini bilish va hujjatlashtirish muhim. Tashqi omillar – bu, odatda, siz va va sizning kompaniyangiz nazorat qila olmaydigan sharoitlardir. Masalan:

Bozor oqimlari. Bu erga yangi mahsulotlar, texnologiyalar, maqsadli auditoriya ehtiyojlarining o'zgarishlari;

Iqtisodiy tendensiyalar. Bu mahalliy, milliy, xalqaro moliyaviy yo'nalishlar;

Moliyalashtirish. Xayr-ehsonlar, davlat nufuzlari, soliqlar va h.k.

Demografik ma'lumotlar. Bu maqsadli auditoriyaning yoshi, jinsi, irqi,

millati, madaniy qadriyatlari;

Mol etkazib beruvchilar va sheriklar bilan munosabatlar;

Mamlakatdagi siyosiy, ekologik, iqtisodiy vaziyat.

Quyidagi savollar sizga imkoniyatlar va kamchiliklarni topishga yordam beradi. Imkoniyatlar:

1. Qanday imkoniyatlarni ko'ryapsiz?

2. Sizning tokcha(nisha)ngizda qanday qiziqarli tendensiyalar kuzatilmoqda?

3. Siyosat, ijtimoiy hayot, texnologiyalardagi qaysi o'zgarishlar siz uchun foydali?

Tahdidlar:

1. Siz qaysi to'siqlarga duch kelyapsiz?

2. Raqobatchilaringiz siz qilmayotgan qaysi narsani qilishmoqda?

3. Sizning taklifingizga tez o'zgaradigan sifat standartlari mavjudmi?

4. Sizda qandaydir muammolar bormi?

5. Kuchsiz tomonlaringiz biznesga jiddiy tahdid qilishi mumkinmi?

Tahlil qila turib, kompaniyaning bozordagi holatini samarali baholashga yordam beradigan ayrim qoidalarga amal qilgan ma'qul.

SWOT-tahlilidan eng ko'p foydali axborot olishingizga yordam bera oladigan beshta qoida quyida keltirilgan.

1. Har bir SWOT-tahlili sohasini aniq belgilash.

SWOT-tahlilini butun biznes bo'yicha yaxlit emas, balki uning alohida segmentlari bo'yicha o'tkazing. Bu sizning ishingizga ta'sir ko'rsatuvchi barcha omillarni ko'rib chiqish va baholashga yordam beradi. Siz hatto dastlab kam ahamiyatli bo'lib ko'ringan muammolar va imkoniyatlarni ham payqashingiz va baholashingiz mumkin.

2. Tahlil elementlari orasidagi farqlarni tushunish.

Kuchli va kuchsiz tomonlar – bu ichki muhit omillari ekanligini esda tutish zarur. Boshqacha aytganda, bu kompaniyaning o'zi nazorat qiladigan omillardir.

Imkoniyatlar va tahdidlar – tashqi muhitda kompaniyani kutib turgan sharoitlardir.

3. Xaridor tomonidan kuchli va kuchsiz tomonlarning idrok qilinishi.

Agar sizning mahsulotingiz haqiqatan ham sifatli bo'lsa, va raqobatchilar orasida yutib chiqsa, bu kompaniyangizning kuchli tomoni bo'ladi.

Kompaniyangizning kuchli va kuchsiz tomonlariga xaridorlarning nuqtai nazaridan, bozor tomondan qarang.

4. Ob'ektivlik. Tahlil qilishda kompaniya holatini ob'ektiv baholash biznesingizni yanada muvaffaqiyatli qiladigan eng ko'p foydali axborot olishga ko'maklashadi. Tahlilni turli g'oyalarni bera oladigan hamda vaziyatga ob'ektiv qaray oladigan kishilar guruhi o'tkazishi zarur.

5. Tomonlarni aniq ifodalash. Muvaffaqiyatli o'tkazilgan SWOT-tahlili garovi – bu barcha omillarni aniq baholashdir. Omilning ifodasi qanchalik ko'p noaniq bo'lsa, tahlil natijalari shunchalik muvaffaqiyatsiz bo'ladi. Shuning uchun aniq bo'ling.

To'g'ri o'tkazilgan SWOT-tahlili quyidagi savollarga javob berishga yordam beradi:

Kompaniya o'zining kuchli tomonlaridan 100% foydalanmoqda deyish mumkinmi? Kompaniya qaysi ustunliklarga ega? Agar ular yo'q bo'lsa, kuchli tomonlardan qay biri ustunlikka aylanishi mumkin?

Imkoniyatlardan qay biri kompaniyaning muvaffaqiyatli bo'lishiga yordam beradi?

□ Tahdidlarning qaysilari eng “qo‘rqinchli”? Ulardan himoyalaniş uchun nima qilish kerak?

SWOT-tahlili jadvali to‘ldirilgandan so‘ng, siz natijalarga tayanuvchi bir necha tavsiyalar, strategiyalarni o‘ylab topishingiz kerak. Ular kuchsiz tomonlarni va tahdidlarni engish uchun biznesingizning kuchli tomonlaridan foydalanishi kerak. Ma’lumki, boshqaruv maqsadi – muvaffaqiyat, samaradorlik, strategiya va rivojlanishning hal qiluvchi omili. Maqsad yo‘q bo‘lganda reja yoki dasturni ishlab chiqish mumkin emas. Bu nafaqat boshqaruv maqsadiga, balki tadqiqot maqsadiga ham tegishli, axir ushbu maqsadni ba’zan to‘g‘ri ifodalash oson emas.

2.2 SWOT tahliliga misol

2015 yilda The Coca-Cola Kompaniyasining Value Line SWOT tahlilida uning dunyoga mashhur brend nomi, keng tarqatish tarmog‘i va rivojlanayotgan bozorlarda imkoniyatlar kabi kuchli tomonlar qayd etilgan. Shu bilan birga, u valyuta kursining o‘zgarishi, "sog‘lom" ichimliklarga jamoatchilikning qiziqishi va sog‘lom ichimliklar etkazib beruvchilarning raqobati kabi zaifliklar va tahdidlarni qayd etdi.

Uning SWOT tahlili Value Line kompaniyasini Coca-Cola strategiyasi bilan bog‘liq ba’zi qiyin savollarni keltirib chiqardi, ammo kompaniya "ehtimol yuqori darajadagi ichimliklar etkazib beruvchisi bo‘lib qolaveradi", bu konservativ investorlarga "ishonchli daromad manbai va o‘zgina sarmoya manbai" bo‘lib xizmat qiladi. fosh qiladi".

Besh yil o‘tgach, Value Line SWOT tahlili samarali bo‘ldi, chunki Coca-Cola dunyodagi eng kuchli oltinchi brend bo‘lib qolmoqda (o‘sha paytdagi kabi). Coca-Cola aksiyalari (KO belgisi ostida sotiladi) tahlil tugaganidan keyin besh yil davomida 60% ga oshdi.

- **Kuchli tomonlar** Tashkilot nimadan ustunligini va uni raqobatdan ajratib turadigan narsani tasvirlab bering: kuchli brend, sodiq mijozlar bazasi, kuchli balans, noyob texnologiya va boshqalar. Masalan, to‘siq fondi bozorning natijalarini qaytaradigan xususiy savdo strategiyasini ishlab chiqqan bo‘lishi mumkin. Keyin ushbu natijalarni yangi investorlarni jalb qilish uchun qanday foydalanishni hal qilishi kerak.

- **Zaifliklar** tashkilotni maqbul darajada bajarishni to‘xtatish. Ular raqobatbardosh qolish uchun biznesni yaxshilash kerak

bo'lgan sohalar: zaif tovar belgisi, o'rtacha qiymatdan yuqori tovar ayirboshlash, qarzning yuqori darajasi, ta'minot zanjirining etishmasligi yoki kapitalning etishmasligi.

- **Imkoniyatlar** Tashkilotga raqobatdosh ustunlik beradigan ijobiy tashqi omillarga murojaat qiling. Masalan, agar mamlakat tariflarni pasaytirsa, avtomobil ishlab chiqaruvchi o'z avtomobillarini sotish va bozor ulushini oshirgan holda yangi bozorga eksport qilishi mumkin.

- **Tahdidlar** tashkilotga zarar etkazishi mumkin bo'lgan omillarga murojaat qiling. Masalan, qurg'oqchilik bug'doy yetishtiruvchi korxonaga uchun xavf tug'diradi, chunki u hosilni yo'q qilishi yoki kamaytirishi mumkin. Boshqa keng tarqalgan tahdidlarga materiallar narxining oshishi, raqobatning kuchayishi, qattiq ishchi kuchi va boshqalar kiradi.

2.3 SWOT tahlilining afzalliklari

SWOT tahlili biznes-strategiya uchrashuvlarini o'tkazish uchun juda yaxshi usuldir. Xonada barchani kompaniyaning asosiy kuchli va zaif tomonlarini muhokama qilish, keyin esa imkoniyatlar va tahdidlarni belgilash uchun u erdan ko'chib o'tish va nihoyat miya hujumi g'oyalari ega bo'lish juda kuchli. Ko'pincha, sessiya oldidan siz taxmin qilgan SWOT tahlillari siz bilmagan omillarni aks ettiradi.

Kompaniya SWOT-ni umumiy biznes strategiyalari yoki marketing, ishlab chiqarish yoki sotish kabi muayyan segment uchun ishlatishi mumkin. Shunday qilib, SWOT tahlilidan kelib chiqqan holda ishlab chiqilgan umumiy strategiya unga kirishdan oldin quyida qanday segmentlarga ajratilishini ko'rishingiz mumkin. Bundan tashqari, umumiy SWOT tahliliga o'tkaziladigan segmentga xos SWOT-tahlil bilan teskari ishlashingiz mumkin.

10 - mavzu: SMART-tahlili usuli

Reja:

- 1. SMART tahlil usuli mazmun mohiyati.**
- 2. SMART tahlil usulining afzalliklari.**
- 3. Morfologik tahlilusuli.**

SMART tahlil usuli mazmun mohiyati.

SMART - tahlili usulining nomi beshta inglizcha soʻzlarning bosh arfidan olingan boʻlib, ular tarjima qilinganda erishuvchanlik, konkretlik, baholanuvchanlik, joy va vaqt hisobini anglatadi.

Smart tahlil usuli, ma'lumotlar analitikasi va tahlil sohasida yuqori darajada avtomatlashtirilgan bir yaklaqimni ifodalaydi. Bu usul, ma'lumotlarni kuchli kompyuter algoritmlari va intellektual texnologiyalar yordamida qisqa vaqt ichida tahlil qilishga imkon beradi.

Smart tahlil usuli ma'lumotlar analitikasini bir nechta bosqichlarda amalga oshiradi. Quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

Ma'lumotlar to'plami: Smart tahlil usulida ma'lumotlar bir to'plam sifatida yig'iladi. Bu ma'lumotlar, odatda, boshqaruv tizimlaridan, axborotlar bazalaridan, internetdan, sensorlardan yoki boshqa manbalar orqali yig'iladi.

Ma'lumotlar o'rganish: Tahlil jarayonida ma'lumotlar strukturli va struktursiz bo'lishi mumkin. Strukturli ma'lumotlar, jadval, ma'lumotlar o'lchami yoki boshqa tuzilmalar formatida bo'lishi mumkin. Struktursiz ma'lumotlar esa matnlar, audio- va video-fayllar, rasmlar kabi formatlarda bo'lishi mumkin. Ma'lumotlar o'rganish bosqichida ma'lumotlarni normalizatsiya qilish, filtratsiya qilish, muqobil ma'lumotlarni birlashtirish va boshqarishni o'z ichiga oladi.

Ma'lumotlar tahlili: Smart tahlil usuli ma'lumotlar ustida statistik analizni, mexanik tahlilni, ma'lumotlar miningini va mashinalarning o'rganishini qo'llaydi. Bu usul yordamida ma'lumotlar moslashtiriladi, o'zgarmas va o'zgaruvchan ma'lumotlarni aniqlab chiqish, ma'lumotlar o'lchamini qurish, ma'lumotlar orasida aloqani aniqlash va boshqa ma'lumotlarni tahlil qilish amalga oshiriladi.

Natijalar tahlili: Smart tahlil usuli natijalarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Bu natijalar, ma'lumotlardan olingan tahlil, statistik, grafiklar, model va prognozlar bo'lishi mumkin. Natijalar tahlili, ma'lumotlardan foydalanib, yo'nalishlarni aniqlash, maslahat berish va strategiyalar yaratishda qo'llaniladi.

SMART maqsadlari SMART — specific, measurable, attainable, relevant time-bounded. Keling, aniq bir misol bilan tushuntiramiz. Siz kompaniyalarga haftalik xodimlar uchrashuvlarini kiritmoqchisiz. Sizning maqsadingiz "rivojlanish muammolarini muhokama qilish uchun

butun kompaniya tomonidan haftada bir marta yig'ilish" kabi ko'rinishi mumkin. Ammo SMART yondashuvi uni qanday o'zgartirishi mumkin. S-maxsus, aniq Haftaning qaysi kuni uchrashuvlarni o'tkazishni xohlaysiz? Ular haqida aniq nima muhokama qilinishi kerak? M-o'lchovli, o'lchanadigan Har bir uchrashuv qancha davom etishi kerak? Unda kim bo'lishi kerak? A-attainable, erishish mumkin Har hafta butun kompaniya tomonidan yig'ilish qanchalik haqiqiy? Ehtimol, sizda masofaviy xodimlar bor, ular buni qanday amalga oshirishlari mumkin? R-relevant, mazmunli Nima uchun har hafta birinchi navbatda yig'ilish kerak? Ilgari buni qilmadingizmi va hamma narsa ishladimi? Buning ma'nosi nima? T-time-bounded, muddat Ushbu yangilik natija bergani qachon aniq bo'ladi? Qaysi vaqtda uning samaradorligini qayta ko'rib chiqishga arziydi? Agar siz ushbu savollarning barchasiga javob bersangiz, unda maqsad quyidagicha bo'ladi: Smart tahlil usuli, ma'lumotlar analitikasi sohasida ishlovchi tashkilotlarga ma'lumotlarini tahlil qilishda yordam beradi. Bu usul, ma'lumotlarni o'rganish, tahlil qilish va natijalarni tushuntirish jarayonlarini optimallashtiradi va avtomatlashtiradi. Shuningdek, bu usul ma'lumotlardan foydalanib, aniqlangan yo'nalishlarni tushuntirishda, maslahat berishda va rivojlanish strategiyalarini belgilashda yordam beradi.

Usul maqsadlarni matritsali shaklda joylashtirilgan mezonlar yig'indisi bo'yicha ketma-ket baholashni nazanda tutadi. Maqsad tavsiflarini aks ettiruvchi taqqoslama omillar to'plamini keltiramiz:

- qiyin erishuvchan – oson erishuvchan;
- yuqori xarajatlar – past xarajatlar;
- xodimlarning qo'llab-quvvatlashiga ega – xodimlarning qo'llabquvvatlashiga ega emas;
- ustuvorliklarga ega – ustuvorliklarga ega emas; ko'p vaqt talab qiladi – kam vaqt talab qiladi;
- keng ta'sirga ega – cheklangan ta'sirga ega;
- yuqori texnologiyalarga yo'naltirilgan – past (oddiy) texnologiyalarga yo'naltirilgan;
- boshqaruvni yangitdan tashkil qilish bilan bog'langan – boshqaruvni yangitdan tashkil qilish bilan bog'lanmagan.

Keyingi bosqichda maqsadga erishish uchun echish lozim bo'lgan muammolarni aniqlash matritsasi tuziladi. Biroq dastlab ularni aniqlash kerak. Mammolar quyidagi mezonlar bo'yicha taqsimlanadi: mavjud vaziyat, istalayotgan vaziyat, maqsadga erishish imkoniyati. Ushbu mezonlar matritsaning gorizontalar tartibida joylashadi. Vertikal tartibda muammoni aniqlash, muammoni baholash (miqdoriy parametrlar), echimni tashkillashtirish (kim, qaerda, qachon), muammoni echish xarajatlari kabi mezonlar joylashadi. Bunday matritsa tadqiqotlar rejasini tuzish imkonini beradi.

SMART texnikasi universaldir. U loyihalarni boshqarish, marketing va menejmentda qo'llaniladi, har qanday sanoat, ishlab chiqarish va biznes, sanoat va qishloq xo'jaligi uchun javob beradi. Unga maxsus bilim va ko'nikmalar kerak emas. Uning o'zi qo'shimcha moliyaviy sarmoyalarga muhtoj emas. Bu mumkin (va kerak!) nafaqat kompaniyani boshqarish jarayonida, balki shaxsiy maqsadlarni belgilashda ham foydalaning. Smart maqsadlari biznesga qanday yordam beradi: Ishchi guruhning e'tiborini muayyan vazifalarga qaratish; Real vaqtda taraqqiyotni kuzatib boring; Butun jamoaga harakat natijasi haqida aniq tasavvur bering; Maqsadlarni amalga oshirishga imkon beradi. SMART mezonlari Metodikada "to'g'ri" maqsad bajarilishi kerak bo'lgan beshta mezon mavjud.

Maxsus (O'ziga Xos Xususiyatlar) Har qanday maqsad yaxshi niyatdan maksimal aniqlik bilan farq qiladi. U ish yo'nalishini aniq belgilashi kerak, turli xil talqinlarga yo'l qo'yilmaydi. Uning so'zlari savolga javob beradi " nima qilish kerak?». Qanday natijaga erishish kerakligini va unga qanday harakat qilish kerakligini aniq tushunish kerak. "Siz vazn yo'qotishingiz kerak" kabi vazifa aniq bo'lmaydi, chunki nima qilish kerakligi aniq emas. "Ovqatlanish, suv protseduralari, sport va jismoniy faoliyatni optimallashtirish orqali vazn yo'qotish ... " juda yaxshi ko'rinadi. Siz nafaqat aniq maqsadni belgilashingiz, balki unga qanday erishish mumkinligini ham ko'rsatishingiz kerak. O'lchovli (O'lchov Qobiliyati) Siz erishish rejalashtirilgan o'lchanadigan natijalarni belgilashingiz kerak. "Ko'p vazn yo'qotish " yo'q, lekin"60 kg gacha vazn yo'qotish". Agar muddati uch oydan ortiq bo'lsa, jarayonni oraliq natijalar bilan alohida bosqichlarga bo'lish kerak. Aks holda, ish muvaffaqiyatli

bo'lganligini aniqlashning iloji yo'q. Axir, agar xohlasangiz, yiliga bir necha kilogramm vazn yo'qotish ham g'alaba deb hisoblanishi mumkin. Qaysi raqamlarda maqsadga aniq erishilganligini aniq aniqlash kerak. Achievable (Erishish Mumkin) Hayotga haqiqiy qarash kerak. Siz yozishingiz mumkin:"men 3 oy ichida 40 kilogramm vazn yo'qotishni rejalashtirmoqdaman". Bu to'g'rimi? Mutaxassislarning ta'kidlashicha, sog'liqqa zarar etkazmasdan siz haftasiga 0,5-1,0 kg yoki oyiga 2-3 kg vazn yo'qotishingiz mumkin (bu o'rtacha normalar). Bundan tashqari, kerakli resurslar mavjudligini aniqlash kerakmi? Bunday holda, qimmatroq mahsulotlar yoki sport anjomlari sotib olish uchun pul. Aks holda, yakuniy natijalarni kamaytirish yoki uzoqroq muddatga belgilash kerak. Tushunish kerak, bu juda qiyinmi? Muvaffaqiyatga nima xalaqit berishi mumkin? Kompaniyada haddan tashqari oshirilgan maqsad xodimlarni sovutadi. "Yil oxirigacha yopiq shartnomalar sonini 150% ga oshirish kerak" degan e'lon o'tgan yili taraqqiyot atigi 15% ni tashkil etgan bo'lsa-da, odamlar natijaga ahamiyat bermasdan rasmiy ravishda ishlashga olib keladi. Tegishli (Dolzarbli) Ushbu element to'rtinchi o'rinda bo'lsa-da, bu eng muhimi. U bilan boshlash kerak. Maqsad muhim va dolzarb bo'lishi kerak. Ya'ni, unga erishish jiddiy muammoni engillashtiradi yoki ish natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Aynan shu savolning bayoni o'z vaqtida, uni hal qilish uchun imkoniyatlar mavjud, uni keyinga qoldirib bo'lmaydi. Biz o'ylashimiz kerak: "bu natija nima uchun kerak?"Tegishli" so'zining ma'nolaridan biri mos keladi. Belgilangan vazifa kompaniyaning asosiy faoliyati va strategik rivojlanish yo'nalishiga mos kelishi va boshqa vazifalarga zid bo'lmasligi kerak. Vaqt chegarasi(cheklangan vaqt) Maqsadga erishish uchun vaqt jadvalini belgilash juda muhim va ular albatta haqiqiy bo'lishi kerak. Qismlarga bo'linganda, yakuniy va oraliq natijalarni sarhisob qilish uchun muddatlar aniqlanadi (agar muddat uch oydan ortiq bo'lsa, parchalanish amalga oshirilishi kerak, keyin savol doimiy ravishda nazorat qilinadi). Umumiy muddatni tanlash yaxshidir: oy, chorak, olti oy, yil. Uzoqroq muddat jamoani chalg'itishi mumkin. Maqsad endi dolzarb deb qabul qilinmaydi, unga erishish uchun ish odatiy holga aylanadi va ikkinchi darajali toifaga kiradi. Yoki ular buni umuman unutishlari mumkin va bu sodir bo'ladi.

Muhim nuqta: to'g'ri belgilangan maqsad barcha beshta mezonga javob berishi kerak. Agar siz kamida bittasiga rioya qilmasangiz, texnika ishlamaydi yoki natijaga faqat qisman erishiladi. Va yana biri. Aqlli maqsad dogma emas. Unga erishish jarayonida ko'p narsa o'zgarishi mumkin: inqiroz, raqobatchilardan yangi mahsulot, talabning o'zgarishi, valyuta kursining sakrashi va boshqalar.vaziyatni doimiy ravishda kuzatib borish va agar kerak bo'lsa, yangi sharoitlarga moslashish kerak. Va tanqidiy vaziyatda-maqsadga erishishdan butunlay voz keching (ehtimol vaqtincha). SMART texnikasining kamchiliklari bormi? Aqlli texnologiyaning kamchiliklari bormi? Ulardan biri aniq. Strategik maqsadlarni belgilashda har doim ham foydalanish mumkin emas. Uzoq muddatlar va juda ko'p noaniq omillar mavjud. Boshqa kamchiliklar texnologiyaning o'ziga emas, balki allaqachon belgilangan maqsadga erishish yo'lidagi "tuzoqlarga" tegishli. Shunday qilib, masalan, xodimlar, nima bo'lishidan qat'iy nazar, ulardan nima talab qilinishini tushunmasalar, inson omili rol o'ynashi mumkin. Shunday qilib, ularning professionalligi e'lon qilingan natijalarga mos kelishi kerak (bu, aytmoqchi, uchinchi mezonga tegishli, bo'ysunuvchilarning professionalligi maqsadga erishish uchun manbalardan biridir). Bunday holda, siz yana bir bor tushuntirishingiz yoki ko'proq malakali kadrlar guruhini to'ldirishingiz kerak.

Smart tahlil usulining afzalliklari.

Smart tahlil usulining bir nechta afzalliklari mavjuddir. Quyidagi afzalliklar smart tahlil usulining asosiy bosqichlari bilan bog'liq:

Tezlik va effektivlik: Smart tahlil usuli avtomatlashtirilgan kompyuter algoritmlaridan va intellektual texnologiyalardan foydalanadi. Bu usul ma'lumotlarni tezkor va samarali tarzda tahlil qilishga imkon beradi. Manba ma'lumotlardan ko'p sonli ma'lumotlar o'rganilib, tahlil qilinadi, natijalar tushuntiriladi va takliflar beriladi. Bu, tashkilotlarga vaqtni va resurslarni tejashga imkon beradi.

Yirik ma'lumotlar hajmi: Smart tahlil usuli ma'lumotlar to'plamini katta miqdorda qabul qilish va tahlil qilishga imkon beradi. Bu usul ma'lumotlar bazalaridan, internetdan, sensorlardan va boshqa manbalardan katta miqdorda ma'lumotlarni olish va tahlil qilish

imkoniyatiga ega. Bu, tashkilotlarga kengayuvchan ma'lumotlar asosida rivojlanish yo'nalishlarini aniqlashga yordam beradi.

Tahlilning aniq va obyektivligi: Smart tahlil usuli statistik analiz, mexanik tahlil, ma'lumotlar miningi va mashinalarning o'rganishini qo'llab-quvvatlaydi. Bu usul ma'lumotlarni aniq va obyektiv tahlil qilishga imkon beradi. Inson faktorining ta'siri minimallashtiriladi va tahlil natijalari obyektiv va ishonchli bo'ladi.

Yo'nalishlarni aniqlash va maslahat berish: Smart tahlil usuli ma'lumotlardan foydalanib, yo'nalishlarni aniqlash va maslahat berishda yordam beradi. Bu usul, ma'lumotlar analitikasi yordamida yo'nalishlarni tushuntirish, iste'dodlarni aniqlash va rivojlanish strategiyalarini belgilash imkoniyatini beradi. Bunda ma'lumotlar ustida asoslangan aniqlar va takliflar tashkilotlarga samarali bo'lishga yordam beradi.

Ishlab chiqarish sifati va kuchli jamoalar yaratish: Smart tahlil usuli, ma'lumotlarni tahlil qilish yordamida ishlab chiqarish sifatini oshirishga yordam beradi. Bu usul, tashkilotlarga xizmat ko'rsatishda va mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishda qo'llaniladi. Shuningdek, smart tahlil usuli hamkorlik va birgalikda ishlashni rag'batlantiradi va kuchli jamoalar yaratish imkonini beradi.

Smart tahlil usulining bu afzallari tashkilotlar uchun ma'lumotlar analitikasini samarali va tezkor qilishda katta o'рни bor. Ushbu usul, tashkilotlarga rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash, maqsadga muvofiqlik va samarali ishbilarmonlikni ta'minlashda yordam beradi.

Morfologik tahlil usuli

Morfologik tahlil usuli o'zida tasniflash usuli va umumlashtirish usulini birlashtirishni ifodalaydi. U vaziyatda aniqlangan muammoni uni tashkil qiluvchi elementlar bo'yicha dekompozitsiyalash va ushbu sxemada eng istiqbolli echim elementini (butun muammoga nisbatan olganda) tanlash asosiga qurilgan.

Morfologik tahlil oddiy dekompozitsiyani, ya'ni butun tarkibiy qismlarga ajratishni emas, balki elementlarni funksional ahamiyatlilik va vazifaviy prinsiplari bo'yicha ajratishni, ya'ni elementning yoki muammoning umumiy muammoga ta'sirini, shuningdek tashqi muhit

(yuqori turuvchi tizim) bilan bevosita yoki bilvosita aloqasini aniqlashni koʻzda tutadi.

Buni quyidagi misolda tushuntirish mumkin. Aytaylik, vaziyatning tavsifidan shu kelib chiqadiki, boshqaruv jarayonida qarorlar qabul qilishda yoki hujjatlarni tayyorlash yoki farmoyishlarga munosabat bildirishda toʻxtab qolishlar juda koʻp uchraydi. Bunday holat baʼzan boʻlinmalar orasida funksiyalar va vakolatlarni omadsiz taqsimlanishi, ularning notekis yuklanishi bilan tushuntiriladi, lekin buning sababi ancha chuqur boʻlishi mumkin. Uni aniqlab olish uchun funksiyalarni taqsimlash muammosini morfologik tahlil qilish zarur.

Morfologik tahlilning boshlangʻich nuqtai nazari muammoning qoʻyilishidan iborat. Soʻng u dekompozitsiya qilinadi, yaʼni tarkibiy muammolarga, masalan, boshqaruv tizimi tuzilishi, kasbiy mahorat, faoliyatni motivatsiyalash, funksiyaning mehnatsigʻimi, yuklashni hisobga olish va boshqalarga ajratiladi.

Soʻngra keltirilgan muammolarning har biri alohida dekompozitsiya qilinadi. Bunda, muammolarning bir ierarxik darajadan boshqasiga oʻtkazilishi istisno qilinmaydi.

Biroq, muammolarni nafaqat pastga, balki yuqoriga ham dekompozitsiya qilish zarur. Axir funksiyalarning taqsimoti nafaqat boshqaruv tizimining ichki holatiga, balki u faoliyat yuritishining tashqi omillariga – raqobat, iqtisodiy vaziyat, mutaxassislar bozori, oʻqitish tizimi, davlat tomonidan boshqarish va boshqalarga ham bogʻliq.

Shunday qilib, muammolarning morfologik sxemasi tuziladi hamda uning asosida asosiy muammoni topish, uni boshqalari bilan bogʻlash maqsadida har bir muammoning tahlili oʻtkaziladi.

Morfologik sxema toʻgʻri tuzilgan boʻlishi uchun shunday qator operatorlardan foydalanish zarurki, ular yordamida muammoning u yoki bu ierarxik darajaga mansubligini tekshirish yoki muammoni dekompozitsiya qilgan holda bir darajadan boshqasiga oʻtish mumkin boʻladi.

Bu operatorlar tayanch savollar koʻrinishiga ega boʻlib, ularga berilgan javoblar morfologik sxemaning yangi darajasiga oʻtish yoki muammoni oʻtkazish imkoniyatini beradi.

Istalgan muammoni boshlangʻich muammo – masalan,

funksiyalarning taqsimotini o'zgartirish ko'rinishida ifodalash mumkin. Morfologik tahlilning birinchi operatori: bu nimaga kerak?

Bu maqsadli vazifalar – innovatsion muhitni yaratish, faoliyatning kasb darajasini oshirish, ishning bir maromda ketishini ta'minlash va boshqalar.

Morfologik tahlilning ikkinchi operatori: buni qanday bajarish mumkin? Bu muammoni echish mexanizmi – umumiy farmoyishni e'lon qilish, xodimlarni qayta taqsimlash, kompyuter dasturlaridan foydalanish, boshqaruv tizimi tuzilishini o'zgartirish, xodimlarni o'qitish va hokazo.

Morfologik tahlil va dekompozitsiyalashga muammolarning vujudga kelish sabablarini, buning ustiga ularni tashqi va ichki sabablarga tabaqalashtirgan holda kiritish muhim. Nima uchun muammo yuzaga keldi? degan savolga vaziyatning tavsifidan foydalanib yoki qo'yilgan savollarga javob berishga yordam bera oluvchi qo'shimcha axborotni jalb qilib javob berishga urinish mumkin.

Bizning misolimizda bu axborot tuzilishining, rivojlanish maqsadlarining, boshqaruv uslubining o'zgarishlari, salbiy an'analarning vujudga kelishi, boshqaruv texnikasidan noratsional foydalanish, kasbiy bilimdonlik darajasining pasayishi bo'lishi mumkin. Urbanizatsiyalashgan turmushning ortiqcha ijtimoiy-psixologik yuki, kompyuter texnikasining tanqisligi yoki yuqori narxi, mehnat bozoridagi umumiy o'zgarishlar va hokazolar tashqi sabablar bo'lishi mumkin.

Morfologik tahlil nafaqat muammo mazmunini chuqurroq tushunishga, balki vosita va usullarni, sabablar va oqibatlarini hisobga olgan holda eng omadli echimni tanlashga yordam beradi.

11- mavzu: Aqliy hujum usuli.

Reja:

- 1. Aqliy hujum usuli mohiyati.**
- 2. O'xshashlik turlari.**
- 3. Aqliy hujumda sintetik usulning ahamiyati.**

Aqliy hujum usuli mohiyati.

Aqliy hujum usuli – bu muammoni yangi echim variantlarini

topish bo'yicha yoki firmani yohud uning alohida bo'linmalarini rivojlantirish muammolarini ifodalash bo'yicha o'zaro muvofiqlashtirish protsedurasi.

Aqliy hujum usuli XX asrning 30-yillarida muammoli vaziyatlarda jamoaviy tarzda echimlarni topish (g'oyalarni ilgari surish) protsedurasi sifatida vujudga keldi va hozirgi vaqtda ilmiy va tadbirkorlik tuzilmalarida yangi mahsulotni ishlab chiqishda, yangi boshqaruvning tashkiliy tuzilmalarini loyihalash va eskirganlarini takomillashtirishda, ya'ni aniq boshqaruv muammolari uchun maqsadga muvofiq echimlarni topishda keng qo'llanadi.

Usulning samaradorligi yetarlicha yuqori. D.Djon son ma'lumotlariga ko'ra olti kishidan tashkil topgan tadqiqotchilik guruhi yarim soat ichida Aqliy hujum usuli asosida 150 ga yaqin fikrlarni ilgari surishga qodir bo'lib, oddiy usullardan foydalanuvchi shuncha miqdordagi mutaxassislardan bunday natija olib bo'lmaydi.

Aqliy hujum usuli ikki bosqichda o'tkaziladi: g'oyalarni ishlab chiqish bosqichi va ilgari surilgan g'oyalarni amaliy tahlil qilish bosqichi. Har bir bosqich, uning samaradorligini belgilovchi vazifalari va mohiyatini aks ettiradigan aniq prinsiplar asosida amalga oshiriladi.

Birinchi bosqich – g'oyalarni ishlab chiqish – quyidagi prinsiplarni nazarda tutadi:

□ guruhlarini ilmiy tasavvur qilish va rivojlangan intuitsiya, aqidaparastlikka qarshi fikrlash, har xil bilimlilik qobiliyatlari bo'yicha shakllantirish;

□ har qanday tanqidni qat'iy taqiqlash, chunki guruhning barcha ishi fikrlarni tanqid qilish, tushuntirish, asoslashga emas, balki faqat izlab topishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur;

□ ilgari surilayotgan g'oyalarni taqiqlash: faqat aytilgan g'oyadan farqlanuvchi qo'shimcha g'oyalarni taklif etish mumkin;

□ turli g'oyalarni motivatsiyalash, bilim sohasi, tajriba boyligi, lavozim darajasi, yoshi, ijtimoiy ahvoli bo'yicha cheklolarni olib tashlash;

□ fikrlarni ilgari surish vaqtining cheklanganligi, chunki fikrlarning "kutilmaganda esiga tushish" vaqtida aytilgani ma'qul.

Aqliy hujum usulining ikkinchi bosqichi – tahlil bosqichi ham –

quyidagi qator prinsiplarni nazarda tutadi:

□ g'oyalarni tahlil qilish va umumlashtirishning to'liqligi: hech bir aytilgan fikr, dastlab qanchalik shubha bilan baholangan bo'lmasin, amaliy tahlildan chetlashtirilmasligi kerak;

□ tahliliy salohiyat: guruh muammoning mohiyati, muammoni echishga qaratilgan tadqiqot maqsadi va sohasini yaxshi tushunadigan tahlilchi mutaxassislardan iborat bo'lishi kerak;

□ g'oyalarni baholash va tahlil qilishda mezonli aniqlik;

□ g'oyani va uni aniqlashtirishni qo'shimcha ishlab chiqish;

□ g'oyalarni tahlil qilishdagi ijobiylik, ya'ni tahlilni istalgan ko'rinishdagi ratsional ijobiy natijani qidirishga qaratilgan yo'nalish bilan o'tkazish.

Aqliy hujum usulidan foydalanishda boshlovchining shaxsi va faoliyati katta ahamiyat kasb etadi. Birinchi va ikkinchi guruhlarning ishi tegishli tashkillashtirishga muhtoj. Tashkilotchi vazifasini boshlovchi bajaradi, u "aqliy hujum" usulining birinchi bosqichida tadqiqot maqsadini ta'riflaydi, uning predmetini (muammoni) aniqlaydi, urg'ularni qo'yib chiqadi, muammoning qirralarini ajratadi, qidiruv maydonini tartibga soladi, ijodiy muhit yaratishga intiladi, imkon qadar ko'proq g'oyalarni ilgari surishni motivatsiya qiladi.

Aqliy hujum usulining ikkinchi bosqichida boshlovchi faoliyatidagi asosiy jihatlar – g'oyani amaliyotda amalga oshirish imkoniyatini aniqlash, uning istiqbolliligini, amaliy ahamiyatini baholash, aytilgan g'oyalarni aniqlashtirish va yanada rivojlantirishdan iborat.

U munozara va tanqidni, argumentatsiyaning aniqligini, amaliy yo'naltirilganligini, qiyosiy tahlilni, hisob-kitoblardan foydalanishlikni rag'batlantirishi zarur.

Aqliy hujum usuli muammolarni tadqiq etish va ularning echimlarini izlash usuli sifatida ko'plab ko'rinishlarga ega, xususan, qayd etilgan g'oyalarni jamoaviy muhokama qilish usuli bo'lib, unda ijodiy jarayonning barcha ishtirokchilari maxsus kartochkada birorta muammoni hal qilish yuzasidan o'z fikrlarini yozadilar. So'ngra kartochkalar aralashtiriladi va tasodifiy tartibda barcha ishtirokchilarga tarqatiladiki, ularning har biri kartochkada ko'rsatilgan g'oyaga oshkora

baho berishi kerak.

Buning atrofida, g‘oyani takomillashtirishga yoki uni noreal deb chetga chiqarishga imkon beruvchi munozara paydo bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, “teskari aqliy hujum” usuli mavjud bo‘lib, unda g‘oyalarni ishlab chiquvchi guruh shunga teskari ishini bajaradi: u vaziyatni baholashdagi muammolarni, ularni echish imkoniyatlarini baholamagan holda aniqlaydi. CHunki tadqiqot amaliyotida muammoni tushunish va boshqaruvni rivojlantirishda uning vazifasini aniqlash katta ahamiyat kasb etadi.

“Ikkilangan aqliy hujum” usuli g‘oyalarni ishlab chiqishga tayyorgarlik ishlarini, so‘ngra ularni tahlilsiz va baholashsiz, lekin tanaffusda norasmiy muhokama qilgan holda qo‘yishni, keyin esa – tahliliy muhokama qilishni nazarda tutadi. Bu erda, odatda, ijodiy guruh bilan parallel ravishda munozaraning borishini kuzatuvchi va qimmatli fikrlarni qayd etib boruvchi ekspertlar guruhi ishlaydi.

Vaziyatli yondashuv “aqliy hujum” usuli bilan yaxshi birlashadi va turli ko‘rinishlarda ishlatilishi mumkin. Masalan, “aqliy hujum” usuli vaziyatdan aqliy hujum yordamida ishlab chiqish va echish zarur bo‘lgan muammoning manbasi sifatida foydalanishi mumkin; aqliy hujum protsedurasining o‘zi mustaqil qiziqish uyg‘otuvchi vaziyat sifatida ko‘rib chiqilishi mumkin; va nihoyat, vaziyatdan aqliy hujum jarayonida axborot yoki dalilning manbasi sifatida foydalanish mumkin.

Muallifga “aqliy hujum” usulidan turli auditoriyalarda, nafaqat yangi g‘oyalarni ishlab chiqish uchun, balki xodimlarni baholash, bir-biriga mosligini baholash, guruhni shakllantirish, liderlarni aniqlash va boshqa maqsadlar uchun foydalanishga to‘g‘ri kelgan.

Aqliy hujumda sintetik usulning ahamiyati.

Aqliy hujum usulidan foydalanish, faqat ushbu usulga ijodiy yondashish sharti bilan samarali bo‘lishi mumkin. Bu, xususan, sinektika usulida amalga oshirilgan.

Sinektika – bu turli, hatto bir-biriga mos kelmaydigan elementlarning qo‘shilishidir. Sinektika g‘oyasi “aqliy hujum” usulidan foydalanish amaliyotida hamda yakka tartibdagi va jamoaviy ijodkorlikni o‘rganish jarayonida vujudga keldi. Uning mohiyati – muammolarni ongli tadqiq etishda ongsiz mexanizmlarni ishga tushirish

asosida, intellektual faoliyat jarayonida ijtimoiy-psixologik o‘zaro ta’siri asosida tadqiqotchilarning ijodiy faolligini to‘plash imkoniyatlarini qidirish va amalga oshirishdir.

Sinektika g‘oyasi – “guruhli tafakkurni” shakllantirish, maxsus tashkil etilgan “sinektorlar guruhi”.

Sinektikaning “aqliy hujum” usulidan asosiy farqi – muammolarni tadqiq etish va echishga, g‘oyalarni ularning tugallangan va yakka mualliflik ko‘rinishida emas, balki jamoaviy guruhli fikrlash jarayonini “sug‘oruvchi” tugallanmagan g‘oyalar va fikrlarni taqdim etish sifatida ilgari surish nuqtai nazardan yondashishdir. Ular kishining tafakkuriga qaraganda ko‘proq uning hissiyotlariga, guruhga bo‘lgan munosabatiga, intuitsiyani faollashtirishga ta’sir ko‘rsatuvchi noratsional axborot, metaforalar, obrazlar, xira sezgilar ko‘rinishida beriladi.

Guruh tarkibiga ko‘pincha, muammo yoki uning bir qismi tegishli bo‘lgan bilim sohasidagi mutaxassis hisoblangan ekspert kiritiladi. Guruhning tadqiqotchilik faoliyatida ekspertning roli vaziyatga qarab turli xil bo‘lishi mumkin: «ensiklopediya» roli, g‘oyalar, tushunchalar, obrazlarga g‘azab sochuvchi «iblis advokat» vazifasi va hokazolar.

Guruh ishini tashkillashtirishda asosiy omil bo‘lib, ijodiy faollik impulslarini kiritgan holda o‘zgarishi kerak bo‘lgan ma’lum psixologik holatlarga erishish hisoblanadi. Birinchidan, bu befarqlik – jalb qilinganlik; ikkinchidan, orqaga surish – ehtiyotkorlik; uchinchidan, fikr yuritish – erkinlik; to‘rtinchidan, erishganlik – qoniqqanlik holati.

Sinektik guruhda, odatda, yaqqol lider bo‘lmaydi (har xolda usiz ishlagan ma’qulroq). Guruhning barcha a’zolari navbatma-navbat lider rolini bajaradi.

Vaqtincha liderning asosiy vazifasi – guruhni muammoni ijodiy qabul qilishga tayyorlashdan iborat.

Sinektika usuli uchta bosqichdan iborat:

- noma’lumni go‘yoki ma’lum narsaga aylantirish;
- ma’lumni go‘yoki noma’lumga aylantirish;
- noma’lumni ma’lumga aylantirish.

Muammo vujudga kelganda dastlab doim uni tushunishga, idrok

etishga,

ya'ni qandaydir ma'lum narsaga yaqinlashtirishga intilish paydo bo'ladi. Biroq, bu ma'lumot doim shartli, cheklangan, chunki aks holda na muammo, va na uni echish zarurati bo'lmas edi.

Keyinchalik, ushbu ma'lumot muammoni yechish uchun etarli ekanligiga shubha tug'iladi, va tadqiqotchi ma'lum narsani go'yoki noma'lumga aylantirishga, ya'ni ma'lum narsani yangi muammo nuqtai nazardan qayta anglashga, mavjud bilimlarning universalligiga shubhalanishga intiladi. Ma'lum narsani go'yoki noma'lumga aylantirishning beshta operatori mavjud:

- sub'ektiv o'xshashlik;
- to'g'ridan-to'g'ri o'xshashlik;
- ramziy o'xshashlik;
- obrazli o'xshashlik;
- fantastik o'xshashlik.

Sub'ektiv o'xshashlik – bu tadqiqotchining o'rganilayotgan jarayon yoki vaziyatning unsuriga, muammoning bir-biriga zid jihatlariga o'ziga xos “aylanishi”dir. Bunday yo'l muammoning oddiy usulda qabul qilinmaydigan jihatlar va qirralarini ko'rishga yordam beradi. Ularni ko'rish esa – bu muammoni echish ehtimolini ko'paytirish demakdir.

To'g'ridan-to'g'ri o'xshashlik – bu ikki parallel tarzda mavjud bo'lgan bilimlar yoki jarayonlar sohalari, vaziyatlar, muammolardan olingan dalillarni taqqoslashdir.

Tadqiqotchilik faoliyatida to'g'ridan-to'g'ri o'xshashlikdan foydalanishga eng mashhur misol – biologik ob'ekt xossalari ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar, tashkilotlar, texnika ob'ektlariga, umuman tabiatga yoki hatto jamiyatga o'tkazishdir. Aynan shu tarzda kibernetika g'oyasi paydo bo'lgan.

Ramziy o'xshashlik oddiy narsalarda paradokslarni, ma'lumliklarda – ziddiyatlarni, shubhasizlikda, oydinlikda – noaniqlikni qidirish va topishni nazarda tutadi. Bu sog'lom skeptitsizm usulidir.

Ramziy o'xshashlik uchun tadqiq etilayotgan ob'ektning asosiy funksiyasini ajratish va unda ushbu funksiyaga zid keluvchi sifatning mavjudligini, hamda ularning haqiqiy birikmasi qanday ko'rinishi

mumkinligini aniqlash juda muhim. Sub'ektiv va ramziy o'xshashlikning qo'shilishi obrazli o'xshashlikni beradi. Uning xususiyati – dastlabki tadqiqot ob'ektini birorta obrazga aylanishi bo'lib, bu obraz keyinchalik rivojlanishni tavsiflovchi mezon-obraz bilan taqqoslanadi. Yozilgan vaziyat ko'p darajada tadqiqotchining ongida ko'rib chiqilayotgan tashkilotning faoliyati haqidagi jonli tasavvurni shakllantiradiki, bu turli o'xshashliklarni rivojlantirishga ko'maklashadi.

Fantastik o'xshashlik ramzlar va obrazlardan foydalanishning eng yuqori erkinligi bilan ajralib turadi. Bu erda istalayotgan kelajakning ramzi yoki ideal obrazi etakchi vazifani bajaradi. Bu muammoning kutilmagan rakursini ko'rishga, fikrning oldindan o'ylanmagan burilishini his etishga ko'maklashadi. Masalan: «zamonaviy texnika kishini yo'q qiladi», «boshqaruv qanchalik mukammal bo'lsa, u ekologiyaga shunchalik yomon ta'sir ko'rsatadi» va hokazolar sinektika usulida ishtirokchilar guruhini to'g'ri shakllantirish muhim. Sinektik guruh – bu kishilar jamoasi bo'lib, ular shaxsiy sifatлари tufayli va birgalikdagi faoliyat ma'lum tarzda tashkil qilinganda ijodkorlik, intuitsiya, fantaziyani namoyon qilishga hamda murakkab, nooddiy muammolarning original echimlarini topishga qodir.

Sinektika ijodiy faoliyat jarayonini osonlashtirmaydi – u uning tarangligini oshiradi, muammolarni hal qilish ehtimolini ko'paytiradi, tadqiqotchilik ishi bilan qoniqishni motivatsiya qiladi.

Biroq bu sinektik guruhlarini shakllantirishning ma'lum qoidalariga amal qilingandagina mumkin bo'ladi. Guruh uch bosqichda shakllantirilishi kerak bo'lib, ularning har birida nomzodlarni ma'lum tanlab olish mezonlari mavjud.

Birinchi bosqich uchun ma'lumot darajasi va tavsifi mezonlari eng muhim hisoblanadi. Guruh turli bilim sohalari, shu jumladan muammo yoki tadqiqot ob'ekti tegishli bo'lgan soha mutaxassislaridan tuzilgan bo'lishi lozim. Ma'lumot darajasi, albatta, echilayotgan muammoning murakkabligiga mos kelishi kerak. Har bir kishiga ma'lum energetik salohiyat xos – bu shunchaki faol xulqqa moyillik emas, balki aqliy faoliyatning barcha vositalarini jalb qilish, ulardan ratsional foydalanish qobiliyati, matonat, iroda, kuchlarni to'plash.

Nomzodlar uchun yosh cheklovlari ham mavjud – 25 yoshdan 50 yoshgacha. Kasbiy mahorat – shaxsan amaliy faoliyat bilan tekshirilgan bilimlarga ega bo‘lish, shuningdek ijodiy faoliyatga moyillik va guruhda ishlash istagi muhim omil hisoblanadi.

Ikkinchi bosqich – kishining ijodiy faoliyat yuritish qobiliyatlarini baholash. Bu erda asosiy omillar quyidagilardan iborat:

□ obrazli idrok qilish va metaforik fikrlash qobiliyati bo‘lib, uni maxsus testlash yordamida, suhbatlashish jarayonida va boshqa usullar bilan aniqlash oson;

□ emotsional etuklik, ya’ni amaliy hatti-harakatlarga intilgan holda muammo yoki vaziyatga his-tuyg‘uli munosabat bildirish;

□ tavakkalchilik qilish qobiliyati, ya’ni guruh boshqa ishtirokchilarining g‘ayritabiiy g‘oyalarini, ularning nafratini qo‘zg‘amagan holda baholash va boshqalar;

□ umumlashtirish qobiliyati, ya’ni yaxlitlikni ko‘rish, ajralgan dalillardan bir butun suratni tuzish, asosiy narsani ajratish va ikkinchi darajali narsalarni chiqarib tashlash qobiliyati.

Uchinchi bosqich – nomzodning aloqaga kirishuvchanlik ma’lumotlarini tekshirish bo‘lib, uning sinetik guruhda ishlash samaradorligi ularning rivojlanganlik darajasi va turiga bog‘liq bo‘ladi. Baholash predmeti quyidagilardan iborat:

□ kinestetik nuqtai nazarlar, yoki o‘zaro muvofiqlashtirish hatti-harakatlarga bildirilgan munosabatlar - u susaygan, ishonchsiz, inert, guruh ishiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi bo‘lishi mumkin;

□ javobgarlik, ya’ni guruhda o‘z faoliyati va rolini baholashning majburiyligi, ob’ektivligi;

□ motivatsion qo‘llab-quvvatlash: nomzod, guruhda ishlar ekan, kuzatish hamda qulay payt poylash yo‘lini tutmasdan, fikrlar qizg‘inligini qo‘llabquvvatlashi, umumiy ijodiy faoliyat jarayonida o‘z funksiyasini, o‘rnini qidirib topishi, faollikni namoyon qilishi zarur;

□ xilma-xillik maqomi, ya’ni guruh a’zolari xulq tavsiflarining turkumli xilma-xilligi.

Guruhni shakllantirish uning unumli ishlashi uchun xali etarli emas – unga birgalikda ishlashning ayrim usullarini o‘rgatish kerak. O‘qitish davomiyligi har xil bo‘lishi mumkin – bir necha haftadan bir

necha oygacha. Asosiysi – usul haqidagi tushunchani shakllantirish, sinektik guruhni har bir a'zosining vazifasini aniqlash.

12- mavzu:Delfi usuli

Reja:

- 1. Delfi usulining mazmun mohiyati.**
- 2. Delfi usulining afzalliklari va cheklovlari.**
- 3. Tadqiqotda SMART va Delphi usullarini aniqlash.**

Delfi usulining mazmun mohiyati.

Delfi usuli - bu muayyan mavzu bo'yicha ekspert fikrlarini to'plash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan sifatli tadqiqot usuli. Bu bir qator savollar bo'yicha o'z ma'lumotlarini anonim tarzda taqdim etishlari so'raladigan mutaxassislar guruhini o'z ichiga olgan tsiklik jarayon. So'rovning har bir bosqichining natijalari ekspertlarga qaytariladi, so'ngra ular fikr-mulohazalarni hisobga olgan holda javoblarini qayta ko'rib chiqishlari so'raladi. Mutaxassislar masala bo'yicha konsensusga kelguniga qadar bu jarayon takrorlanadi.

Amaliyotda «delfi» usuli keng tarqalgan. Delfi usuli – bu o'zaro muvofiqlashtirish protsedurasi bo'lib, u har xil turdagi prognozlarni tuzish, u yoki bu hodisani amalga oshirish ehtimolini baholash, vaziyatda bayon etilgan boshqaruv tizimi alohida bo'g'inlari ish samaradorligining miqdor va sifat jihatdan baholarini aniqlashga qaratilgan. Ushbu usul XX asrning 50-yillarida – AQShdagi “aql markazlari”dan biri – Rendcorporation xodimlari tomonidan ishlab chiqilgan.

Delfi usuli, eramizdan avvalgi 880-yilda qurilgan Apollon ibodatxonasi yaqinida vujudga kelgan Delfa shahrining nomiga qo'yilgan. Ushbu ibodatxona koinlari o'ziga xos ekspertlar kengashini tuzib, u voqealarni prognoz qilib, kelajak xususida tavsiyalarni berar edi.

Delfi usuli o'zining rivojlanish jarayonida qator o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Uning zamonaviy texnologiyasi ekspertizaga etarlicha ko'p sonli chuqur bilimli mutaxassislarni jalb qilishga imkon beradi.

Usulning sifati va ishonchliligi ko'p darajada ekspertlarni tanlab olishga bog'liq bo'lib, ular quyidagi xislatlarga ega bo'lishi kerak: chuqur bilimdonlik, mustaqillik, qo'yilgan vazifani echishdan

manfaatdorlik, ob'ektivlik va boshqalar.

Ushbu usuldan foydalanish samaradorligi ko'p jihatdan ekspertiza rahbariga, ya'ni so'rovnoma qatnashchilari ishini yo'naltiruvchi, ularga oraliq natijalarni ma'lum qiluvchi va zarur bo'lganda keyingi turlarni tashkil qiluvchi koordinatorga bog'liq.

Usul ekspertlarni birma-bir yakka tartibda so'rab chiqish va ularning fikrlarini yagona fikrga umumlashtirishga asoslangan. Odatda, ekspertlarni so'rashning bir necha turlari o'tkaziladi.

Birinchi turda har bir ekspert vaziyatning tavsifini oladi, vaziyat xususiyatlari va mazmuniga muvofiq maxsus ishlab chiqilgan anketa savollariga javob beradi.

So'ngra barcha anketalar qayta ishlanadi, shundan keyin ekspertlarga natijalar e'lon qilinadi.

Anketalarni qayta ishlash ekspertlarning baholaridan har bir o'lchanayotgan kattalik uchun variatsiya qatorini tuzishdan iborat. Bunda variatsiya qatori deganda o'lchanayotgan kattalikning (X) o'sib borish tartibidagi ekspert baholari qatori tushuniladi.

Anketa-topshiriqlarni (birinchi tur natijalarini) qayta ishlash ma'lumotlari ekspertlarga qaytariladigan ushbu anketalarga, shuningdek mezonning sonli qiymatini aniqlash natijalarini hisobga olish jadvaliga kiritiladi.

Muvofiqlashtiruvchi ekspertiza qatnashchilariga birinchi tur natijalarini e'lon qiladi va ulardan ushbu natijalarni hisobga olgan holda o'lchanayotgan kattalikka bergan o'z baholarini, shuningdek, imkon bo'lsa, vaziyat to'g'risidagi qo'shimcha axborotni taqdim etish zaruratini aniqlashtirishni so'raydi.

Ikkinchi turda ekspertlar tomonidan baholarni qo'yish protsedurasi, anketatopshiriqlarni to'plash va qayta ishlash xuddi birinchi turdagi kabi amalga oshiriladi. Ekspertlar baholarining tarqoqlik diapazonining keskin torayishi ro'y bergan prognozlashtirilayotgan kattaliklar kelgusi tadqiqotlardan chiqarib yuboriladi.

Uchinchi turda, ekspertlarning kelishilgan fikrlari olinmagan har bir prognozlashtirilayotgan kattalik bo'yicha ikkinchi tur ma'lumotlari so'rovnoma ishtirokchilariga, o'zining oldingi baholarini aniqlashtirish va ekspertlar fikrining farqlanish sabablarini ko'rsatish iltimosi bilan

ma'lum qilinadi.

Uchinchi tur so'rovnomasi natijalarini qayta ishlash yangi, kelishilgan fikrlarga erishilgan prognozlashtirilayotgan kattaliklarni aniqlab beradi yoki zamonaviy bosqichda tadqiqot predmeti haqidagi tasavvurlarning shunday kelishilganlik imkoniyatini yo'qqa chiqarayotgan sabablar ro'yxatini ko'rsatadi hamda vaziyatning o'zini to'g'rilash kerakmi-yo'qmi degan savolga javob beradi.

Ekspertlarni yoyib yuborish, ya'ni turli xonalarda joylashtirish yordamida o'tkaziladigan ekspertiza ham xuddi shunday olib boriladi. So'rovnomasi natijalarini qayta ishlash yakuni – bu koordinator va uning yordamchilari tomonidan to'ldiriladigan mezonlarning sonli qiymatlarini aniqlash bo'yicha jamlanma jadval hisoblanadi.

Yakuniy bosqichda ekspert so'rovnomasi yakunlari, masalan, firma rahbariyati majlisida chiqariladi. So'rovnomani o'tkazish va ma'lumotlarni qayta ishlash texnologiyasi tuuntiriladi, tizimning alohida bo'g'inlari ishini baholash bo'yicha fikrlarning kelishilmaganlik sabablari tahlil qilinadi, natijalardan firmaning kelgusi faoliyatini rejalashtirishda foydalanish haqidagi qaror qabul qilinadi.

Delphi usuli boshqa tadqiqot usullariga nisbatan bir qator afzalliklarga ega. Birinchidan, bu shaxsan uchrasha olmaydigan turli xil odamlar guruhidan ekspert fikrlarini to'plash imkonini beradi. Bu, ayniqsa, geografik jihatdan tarqalgan yoki tabiatan sezgir bo'lgan mavzular bo'yicha tadqiqotlar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, Delphi usuli anonim bo'lib, bu noto'g'rilikni kamaytirishga va halol fikr-mulohazalarni rag'batlantirishga yordam beradi. Ishtirokchilar, shuningdek, olingan fikr-mulohazalar asosida o'z javoblarini qayta ko'rib chiqishlari mumkin, bu esa natijalar sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Uchinchidan, Delphi usuli nisbatan arzon va uni boshqarish oson. Bu mutaxassislarining shaxsan uchrashishini talab qilmaydi va ma'lumotlarni elektron shaklda to'plash va tahlil qilish mumkin.

Delfi usulining afzalliklari va cheklovlari.

Tadqiqotda Delphi usulining o'ziga xos afzalliklaridan ba'zilari:

Konsensusga erishadi: Delphi usuli ma'lum bir mavzu bo'yicha mutaxassislar o'rtasida konsensusga erishish uchun mo'ljallangan. Bu qarorlar qabul qilish, ustuvorliklarni belgilash yoki strategiyalarni ishlab chiqish uchun foydali bo'lishi mumkin.

Ekspert xulosalarini oladi: Delphi usuli texnik masalalardan tortib ijtimoiy siyosatgacha bo'lgan keng doiradagi mavzular bo'yicha ekspert xulosalarini olish uchun ishlatilishi mumkin. Bu masala bo'yicha aniq konsensus mavjud bo'lmaganda, ayniqsa foydali bo'lishi mumkin.

Halol fikr-mulohazalarni rag'batlantiradi: Delphi usulining anonimligi ishtirokchilarni, hatto ommabop fikr bo'lmasa ham, halol fikr bildirishga undashi mumkin. Bu natijalar sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Moslashuvchan: Delphi usuli turli tadqiqot savollari va sozlamalariga moslashtirilishi mumkin. Bu uni turli tadqiqot kontekstlarida foydalanish mumkin bo'lgan ko'p qirrali vositaga aylantiradi.

Tejamkorlik: Delphi usulini boshqarish nisbatan arzon. Bu cheklangan byudjetli tadqiqot loyihalari uchun uni amalga oshirish mumkin bo'lgan variantga aylantiradi.

Umuman olganda, Delphi usuli qimmatli tadqiqot vositasi bo'lib, turli mavzular bo'yicha ekspert fikrlarini to'plash uchun ishlatilishi mumkin. Bu tadqiqot natijalari sifatini yaxshilashga yordam beradigan moslashuvchan, tejamkor va anonim usul.

Delphi usulining ba'zi cheklavlari:

Ko'p vaqt talab qilishi mumkin: Delphi usuli ko'p vaqt talab qiladigan jarayon bo'lishi mumkin, ayniqsa so'roqlarning bir nechta bosqichi bo'lsa.

Konsensusga erishish qiyin bo'lishi mumkin: Mutaxassislar o'rtasida konsensusga erishish har doim ham imkoni bo'lmasligi mumkin, ayniqsa bu masala bo'yicha kelishmovchiliklar ko'p bo'lsa.

Noto'g'rilikka moyil bo'lishi mumkin: Delphi usuli tarafkashlikdan himoyalانmaydi, chunki tanlangan ekspertlar butun aholi vakillari bo'lmasligi mumkin.

Natijalarni sharhlash qiyin bo'lishi mumkin: Delphi usuli natijalarini sharhlash qiyin bo'lishi mumkin, chunki ular boshqa tadqiqot usullarining natijalari kabi aniq bo'lmasligi mumkin.

Ushbu cheklavlarga qaramay, Delphi usuli to'g'ri foydalanilganda qimmatli tadqiqot vositasi bo'lishi mumkin. Delfi usulidan ma'lum bir

tadqiqot loyihasi uchun foydalanish yoki foydalanmaslik to'g'risida qaror qabul qilishdan oldin uning afzalliklari va kamchiliklarini ko'rib chiqish zarur.

Tadqiqotda SMART va Delphi usullarini aniqlash.

SMART va Delphi usullari ma'lumot va tushunchalarni to'plash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan ikki xil tadqiqot usulidir.

SMART usuli - bu maqsadlarni belgilashga tizimli yondashuv bo'lib, ular aniq, o'lchanadigan, erishish mumkin, tegishli va vaqt chegaralanganligini ta'minlaydi. Bu biznesda maqsadlarni belgilashning mashhur usuli, ammo u tadqiqotda ham qo'llanilishi mumkin.

Delphi usuli - bu muayyan mavzu bo'yicha ekspert fikrlarini to'plash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan sifatli tadqiqot usuli. Bu bir qator savollar bo'yicha o'z ma'lumotlarini anonim tarzda taqdim etishlari so'raladigan mutaxassislar guruhini o'z ichiga olgan tsiklik jarayon. So'rovning har bir bosqichining natijalari ekspertlarga qaytariladi, so'ngra ular fikr-mulohazalarni hisobga olgan holda javoblarini qayta ko'rib chiqishlari so'raladi. Mutaxassislar masala bo'yicha konsensusga kelguniga qadar bu jarayon takrorlanadi.

SMART usuli va Delphi usuli o'rtasidagi asosiy farqlari:

Xususiyat	SMART usuli	Delphi usuli
Maqsad	Maqsadlarni belgilash	Ekspert fikrlarini to'plash
Usul turi	Miqdoriy	Sifat
Ishtirokchilar	Individual yoki guruhlar	Ekspertlar guruhi
Jarayon	Chiziqli	Siklik
Afzalliklar	Aniq, o'lchanadigan, erishish mumkin bo'lgan, tegishli va vaqt bilan chegaralangan maqsadlar; tushunish	Mutaxassislar o'rtasida konsensusga erisha oladi; anonim; moslashuvchan; samarali xarajat

	va ishlatish oson	
Kamchiliklari	ko'p vaqt talab qilishi mumkin; konsensusga erishish qiyin; tarafkashlikka moyil bo'lishi mumkin	Natijalarni izohlash qiyin bo'lishi mumkin; tarafkashlikdan immunitetga ega emas

Mutaxassislar o'rtasida konsensusga erisha oladi; anonim; moslashuvchan; samarali xarajat

Kamchiliklari ko'p vaqt talab qilishi mumkin; konsensusga erishish qiyin; tarafkashlikka moyil bo'lishi mumkin Natijalarni izohlash qiyin bo'lishi mumkin; tarafkashlikdan immunitetga ega emas

Foydalanish uchun eng yaxshi tadqiqot usuli aniq tadqiqot savoliga va mavjud resurslarga bog'liq bo'ladi. Agar siz tadqiqot loyihasi uchun maqsadlar qo'ygan bo'lsangiz, SMART usuli yaxshi tanlovdir. Agar ma'lum bir mavzu bo'yicha ekspert fikrlarini to'plashingiz kerak bo'lsa, Delphi usuli yaxshi tanlovdir.

Tadqiqotda SMART va Delphi usullaridan qanday foydalanish mumkinligiga misollar keltiramiz:

Tadqiqotchi SMART usulidan yangi o'qitish usulining samaradorligi bo'yicha tadqiqot maqsadlarini belgilash uchun foydalanishi mumkin. Maqsadlar talabalarning test natijalarini 10% ga oshirish, o'qishni tashlab ketish darajasini 5% ga kamaytirish va talabalarning metoddan qoniqishini 75% ga oshirish bo'lishi mumkin.

Sog'liqni saqlash tashkiloti Delphi usulidan bemorni parvarish qilish bo'yicha yangi protokolni amalga oshirishning eng yaxshi usuli bo'yicha ekspert xulosalarini to'plash uchun foydalanishi mumkin. Mutaxassislardan turli yondashuvlarning samaradorligini anonim tarzda baholash, har bir yondashuv bilan bog'liq qiyinchiliklar va imkoniyatlarni aniqlash va tashkilot uchun eng yaxshi yondashuvni tavsiya etish so'ralishi mumkin.

13 - mavzu: Maqsadlar daraxti usuli

Reja:

1. Maqsadlar daraxti haqida tushuncha va uni tuzish ketma ketligi.

2. Tadqiqot jarayonida maqsadlar darxti usulidan foydalanish samrasi.

3. Tadqiqot jarayonida maqsadlar daraxti usulidan foydalangan holda reja tuzish.

Tadqiqotda maqsadlar daraxti (mashhur hamda maqsadlar qo'lda turgan) usulidan foydalanish, maqsadlarni belgilab olish va ularni amalga oshirishda yordam berishi mumkin. Bu usul, maqsadlarga erishish uchun tizimli va tartiblangan yondashuvning asosiy qismini tashkil etadi.

Maqsadlar daraxti - bu maqsad va uning kichik maqsadlari o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadigan ierarxik diagramma. Bu murakkab maqsadni ifodalash va uni kichikroq, boshqariladigan bosqichlarga bo'lishning vizual usulidir.

Maqsadlar daraxtining maqsadi odamlarga aniq va aniq yo'l xaritasini taqdim etish orqali o'z maqsadlariga erishishga yordam berishdir. Bundan tashqari, u vazifalarni aniqlash va ustuvorlik qilish, taraqqiyotni kuzatish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlash uchun ishlatilishi mumkin.

Maxsus tadqiqot usullarida “maqsadlar daraxti” usulidan ham foydalaniladi. Boshqaruv maqsadlari va vazifalarining soni va turlari shunchalik ko'pki, hech bir ijtimoiy-iqtisodiy tizim ularning tarkibini kompleks yondashuvsiz tadqiq eta olmaydi. Qulay va sinalgan usul sifatida daraxt ko'rinishdagi maqsadlar modelini qurishdan – “maqsadlar daraxti”dan foydalanish mumkin.

Maqsad daraxtini yaratish uchun umumiy maqsadni aniqlashdan boshlash kerak. Keyin, umumiy maqsadga erishishni qo'llab-quvvatlaydigan kichik maqsadlar ro'yxati majmui. Kichik maqsadlar ro'yxati tuzilgandan so'ng, ularni ierarxiyaga ajratish, umumiy maqsad tepada va pastda kichik maqsadlar joylashadi.

“Maqsadlar daraxti” yordamida ularning tartibga solingan ierarxiyasi tavsiflanadiki, buning uchun asosiy maqsad quyidagi qoidalar asosida kichik maqsadlarga dekompozitsiya qilinadi:

□chizmaning cho'qqisida joylashgan umumiy maqsad pirovard

natijaning tavsifiga ega bo'lishi kerak;

□ umumiy maqsadni maqsadlarning ierarxik tuzilmasiga yoyishda shundan kelib chiqiladiki, har bir keyingi darajadagi kichik maqsadlarni amalga oshirish oldingi darajadagi maqsadga erishishning zaruriy va etarli sharti hisoblanadi.

□ turli darajalardagi maqsadlarni ifodalashda ko'ngildagi natijalarni olish

usullarini emas, balki shu natijalarni tavsiflash zarur;

□ har bir darajadagi kichik maqsadlar bir-biridan mustaqil va bir-biridan kelib chiqmaydigan bo'lishi kerak;

□ “maqsadlar daraxti” poydevori ma'lum yo'llar bilan va oldindan belgilangan muddatlarda bajarilishi mumkin bo'lgan ishlarni ifodalovchi vazifalardan iborat bo'lishi zarur.

Quyidagi qadamlar orqali maqsadlar daraxtini tuzishingiz mumkin:

Boshlang'ich maqsadni aniqlash: Tadqiqotingizning boshlang'ich maqsadini aniqlash. Bunda maqsadlardan har biri o'ziga xos, aniq va izlanayotgan bo'lishi kerak.

Boshqa maqsadlar belgilash: Boshlang'ich maqsadni o'z ichiga olgan holda, boshqa qarorlarga, yo'nalishlarga yoki natijalarga erishish uchun talab qilgan boshqa maqsadlarni belgilash.

Maqsadlar orasidagi bog'lanishlarni aniqlash: Har bir maqsadning boshqa maqsadlar bilan qanday bog'liq bo'lishi kerakligini aniqlash lozim. Ular orasidagi manfaatlarni, o'sish tartibini, bir-biriga ta'sirini o'rganish kerak.

Maqsadlarni tartiblash: Maqsadlarni tizib tashlash va ularni ulardagi bog'lanishlarga ko'ra tartiblash kerak. Bunda odatda asosiy maqsadlardan boshlanib, ularni kichik maqsadlarga bo'lish darkor.

Har bir maqsadning odatiy, o'ziga xos va aniq bo'lganligini ta'minlash: Maqsadlar daraxti orqali natijaga erishish tartibi va har bir maqsadni bajarishda kerak bo'lgan amallarni aniq qilish kerak.

Maqsadlar daraxtini o'zgartirish va yanada rivojlantirish: Hozirgi maqsadlar daraxtini ichki xulosa qilib, uni o'zgartirish va rivojlantirishga harakat qilish kerak. Bu sizga maqsadga yo'naltirishda yordam beradi.

Tadqiqotda maqsadlar daraxtini tuzish, bizga maqsadlarga erishishda yo'riqnoma bo'lib xizmat qiladi va amalga oshirish jarayonida tartibni

ta'minlaydi.

Dekompozitsiyalash darajalarining soni qo'yilgan maqsadlarning ko'lam va murakkabligiga, tashkilotda qabul qilingan tuzilmaga, tashkilot boshqaruv tizimi tuzilishining ierarxialiligiga bog'liq. Tadqiqotda nafaqat maqsadlar ierarxiasini, balki uning ma'lum vaqt oralig'idagi dinamikasini ham modellashtirish muhim jihat hisoblanadi.

Dinamik model ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy tizimning strategiyasini amalga oshiruvchi istiqbolli rejalarini ishlab chiqishda foydali. Ushbu usullarning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Ular turli, ba'zan esa zid narsalarni birlashtiradi, va bu ularni qo'llashdan olingan samaraning asosini tashkil qiladi. Ushbu usullarning farqlanishi – tadqiqot metodologiyasi va tashkil etilishini birlashtirish, yondashuvlar va eng sodda usullarning kombinatsiyasida. Ushbu usullardan har birini alohida olingan holda tavsiflash va ko'rib chiqish zarur.

Tadqiqot jarayonida maqsadlar darxti usulidan foydalanish samrasi.

Maqsad daraxtidan foydalanishning ba'zi afzalliklari:

Bu bizga murakkab maqsadni kichikroq, boshqariladigan bosqichlarga ajratishga yordam beradi. Vazifalarni va uning ustuvorligini aniqlashga yordam beradi. Taraqqiyotni kuzatish va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlashga yordam beradi. Bu g'ayratli bo'lishga va maqsadlarga diqqatni jamlashga yordam beradi.

Maqsad daraxtidan foydalanishning ba'zi kamchiliklari:

Uni yaratish va saqlash ko'p vaqt talab qilishi mumkin. Maqsadlar o'zgartiranda maqsadlar daraxtini yangilab turish qiyin bo'lishi mumkin. Yaxshi aniqlanmagan yoki bir nechta mumkin bo'lgan natijalarga ega bo'lgan maqsadlar uchun foydalanish qiyin bo'lishi mumkin. Umuman olganda, maqsadlar daraxti murakkab maqsadlarga erishish uchun foydali vositadir. Biroq, uni ishlatish yoki qilmaslik to'g'risida qaror qabul qilishdan oldin, afzalliklari va kamchiliklarini tortish kerak.

Maqsad daraxtidan samarali foydalanish bo'yicha qo'shimcha maslahatlar:

Maqsadlaringiz aniq, o'lchanadigan, erishish mumkin, tegishli va vaqt

chegaralanganligiga ishonch hosil qiling (SMART).

Maqsadlaringizni va quyi maqsadlaringizni yozayotganda aniq hamda qisqa tildan foydalaning.

Maqsadlaringiz o'zgarganda maqsadlar daraxtini yangilab turing.

Maqsad daraxtini boshqalar bilan baham ko'ring va ularning fikr-mulohazalarini va yordamini oling.

Tadqiqot jarayonida maqsadlar daraxti usulidan foydalangan holda reja tuzish.

1. Tadqiqot muammosini aniqlang. Siz javob bermoqchi bo'lgan asosiy savol nima? Tadqiqotingizning aniq maqsadlari qanday?

2. Kichik maqsadlar ro'yxatini miya hujumi. Umumiy maqsadlaringizga erishish uchun qanday kichik qadamlar qo'yishingiz kerak?

3. Quyi maqsadlarni ierarxiyaga ajrating. Yuqoridagi umumiy maqsadlardan boshlang va keyin quyida kichik maqsadlarni sanab o'ting.

4. Kichik maqsadlar aniq, o'lchanadigan, erishish mumkin, tegishli va vaqt bilan bog'liqligiga ishonch hosil qiling (SMART).

5. Tadqiqotingizni boshqarish uchun ob'ektiv daraxtdan foydalaning. Tadqiqot o'tkazayotganda, maqsad daraxtini yodda tuting va maqsadlaringizga erishish yo'lida muvaffaqiyat qozonayotganingizga ishonch hosil qiling.

6. Ob'ektiv daraxtni muntazam ravishda ko'rib chiqing. Tadqiqotingiz davom etar ekan, tadqiqot rejangizdagi o'zgarishlarni aks ettirish uchun ob'ektiv daraxtni yangilashingiz kerak bo'lishi mumkin.

7. Tadqiqotingizni etkazish uchun ob'ektiv daraxtdan foydalaning. Tadqiqotingizni yozayotganda, tadqiqot maqsadlari va usullarini tushuntirishga yordam berish uchun ob'ektiv daraxtdan foydalanishingiz mumkin.

Tadqiqot usullarida ob'ektiv daraxtdan foydalanish bo'yicha ba'zi qo'shimcha maslahatlar:

1. Maqsadlaringizni yozayotganda aniq va qisqa tildan foydalaning.

2. Tomoshabinlaringiz tushunmasligi mumkin bo'lgan jargon yoki texnik atamalarni ishlatishdan saqlaning.

3. Maqsadlaringiz haqida realist bo'ling. Haqiqiy bo'lmagan maqsadlarni qo'yib, o'zingizni muvaffaqiyatsizlikka tayyorlamang.

4. Moslashuvchan bo'ling. Ishlar har doim ham reja bo'yicha ketavermaydi, shuning uchun kerak bo'lganda maqsadlaringizni o'zgartirishga tayyor bo'ling.

2.4 MAQSAD DARAXTI MEHMONXONA MISOLIDA

Ushbu muassasaning vazifasi shahar mehmonlarini qulaylik, qulaylik va qulaylik muhitida sifatli turar joy bilan ta'minlashdir.

Barcha mehmonxonalar o'zlarining daromadlarini maksimal darajada oshirishga intilishadi.

Kichik mehmonxona daraxti daraxti quyidagicha qurilishi mumkin:

Maqsad avsif
darajas
i

sosiy umkin
maqsad bo'lga
d n
maksimal
foйда
olish

Mu R
sosiy izmatl mkin eklama
maqsad ar bo'lgan va
dlar sifatini xizmatlar marketin
oshiris doirasini gni
h kengaytiris amalga

h oshirish

	Xod	K	Ovqat	l	M
irinchi shlab imlar bilan onferentsi			lanish	eklama	ijozlarnin
darajad chiqari o'zaro ya va xizmatlarini				va	g
agi sh munosabatl ziyofat ko'rsatish				yangi	sodiqligi
subgoa jarayo arni xizmatlar				mijozla	ni
llar ni takomillash i				rni jalb	oshirish
sifatini tirish				qilish	
oshiris					
h					

	CR	O'	Kadrl	l	K
kkinch onalar Mni		qitish	arni	chrash	onferentsi ehmon
i ni yaratish -			rag'batlantiris	uv	ya na
darajad yanada tezkor			hning yangi	xonasi	xonasini hududi
agi samara bronlash va			tizimi	ni yaratish	gi kaf
subgoa li xizmat				ajratish	yoki
llar tozalas ko'rsatish				va	restora
h tizimi				ta'mirla	
uchun				sh	
yangi					
jihozla					
rni					
sotib					
olish					

Bundan tashqari, ikkinchi darajadagi har bir maqsad uchun vazifalar va ularni amalga oshirish uchun resurslar ro'yxati tuziladi.

Masalan, muzokaralar va ta'mirlash uchun xonani tanlash uchun unda vazifalar ro'yxati tuziladi:

Vaziyat - {textend} mehmonxonada bepul xona yoki xonalardan birini bo'shatish va qayta jihozlash imkoniyati bo'lishi kerak. Bundan

tashqari, bunday yangilik moliyaviy jihatdan foydali bo'lishi kerak. Shuning uchun vazifalar:

- . Uchrashuv xonasi mavjudligidan mumkin bo'lgan daromadni hisoblang.
- . Ta'mirlash narxini hisoblang.
- . Ta'mirlash guruhi bilan kelishib oling va kerakli muddatlarni belgilang.
- . Mijozlar uchun muzokaralarni tashkil eting.

Mehmonxona hududidagi restoran yoki kafening maqsadi unchalik aniq emas, uni ko'rib chiqishdan keyin uni yana bir necha darajalarga bo'lish kerak. Nega biz buni qilmadik?

Haqiqat shundaki, ovqatlanish bo'limini ochish juda qiyin vazifadir. Bu deyarli boshqa biznesni ochish bilan bog'liq. Shuning uchun dastlab ushbu maqsadni amalga oshirishning barcha mumkin bo'lgan usullari yozilgan. Odatda, u ikkita alternativaga ega:

- Restoran sherigi hamkorligiga taklif.
- Restoranni mehmonxona asoschilari ochdilar.

Foyda va xatarlar balansiga asoslanib, bitta usul tanlanadi. Uning asosida mehmonxona hududida restoran ochish uchun yangi maqsadlar daraxti tuzilmoqda.

14 - mavzu: Tadqiqot dasturini shakllantirish

Reja:

- 1. Tadqiqot dasturi haqida tushuncha.**
- 2. Tadqiqot dasturini amalga oshirish borasida normativ huquqiy hujjat.**
- 3. Fundamental va amaliy tadqiqotlar tanlovida ishtirok etish**

Qo'yilgan maqsadga qarab tadqiqotning aniq vazifalari va ob'ektlari aniqlanadi. Tadqiqot dasturi turli predmet sohaslarini ko'rib chiqishni o'z ichiga olishi mumkin. Shu tarzda, boshqaruv tizimini kompleks tadqiq etishda ishni tashkilotning umumiy tavsifidan, masalan: faoliyat sohasi, mahsulot, tarix, joylashgan joyi va boshqalardan boshlagan ma'qul. To'liq kompleks tadqiq etish uchun shuningdek tashqi muhit omillarini ko'rib chiqish zarur, biroq ular juda ko'pligi sababli

ulardan aniq muammoni echishga yordam beruvchi eng ahamiyatlilarini ko'rib chiqish zarur. Tadqiqotlarning maqsadiga qarab shuningdek, tashkilotning vaziflari va strategiyasi yaxlit tarzda, moliyani, marketingni, ishlab chiqarish faoliyatini, inson resurslarini boshqarish va hokazolar ko'rib chiqilishi mumkin.

Tadqiqot ob'ektlarining ro'yxati qo'yilgan maqsadlar va vazifalarga muvofiq tuziladi. Predmetli sohalarni ko'rib chiqish ketma-ketligi tashkilotning o'ziga xos xususiyatlarini, mavjud axborotni, rahbariyat talab-istaklarini va kutilayotgan natijalarni hisobga olgan holda belgilanadi.

Tadqiqot dasturi o'zida kelgusi faoliyatning mazmuni va batafsil rejasini ifodalaydi. Dasturni ishlab chiqish quyidagilarni nazarda tutadi:

- tekshirilishi zarur bo'lgan predmetli sohalar ro'yxatini aniqlash;
- ularni ko'rib chiqish ustuvorliklarini belgilash, tadqiqotni detallashtirish darajasini aniqlash;

- tadqiqot metodikasini, ya'ni muammoni aniqlash va echishda foydalanish zarur bo'lgan usullar va yo'llarni aniqlash;

- o'rganilayotgan muammo bo'yicha axborotni to'plash va qayta ishlash usullari va vositalarini aniqlash: anketalar, kartalar, guruhlashtirish jadvalarini va boshqa ishni olib borish uchun kerakli vositalarni aniqlash;

- hisobot hujjatlarini va ularga qo'yiladigan talablarni, shu jumladan taqdim etish, ko'rib chiqish va tasdiqlash muddatlarini aniqlash.

Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiqlashtirish qo'mitasi, Moliya vazirligi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi va Fanlar akademiyasining 2007-yil 25-apreldagi 2, 44, 81, 5-3-6/3, 2/4-sonli [qarori](#) bilan

TASDIQLANGAN

Fundamental va amaliy tadqiqotlar ilmiy-texnika dasturlarini shakllantirish va amalga oshirish tartibi to'g'risida

NIZOM

Mazkur Nizom O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 7-avgustdagi PQ-436-son “Fan va texnologiyalar rivojlanishining muvofiqlashtirish va boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi [qaroriga](#) (O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2006-y., 31-32-son, 311-modda) muvofiq fundamental va amaliy tadqiqotlar ilmiy-texnika dasturlarini shakllantirish va amalga oshirish tartibini belgilaydi.

I. Umumiy qoidalar

1. Fundamental tadqiqotlar dasturlari — tabiiy, texnikaviy va ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida yangi bilimlar olish va qonuniyatlarni ochish, shuningdek amaliy tadqiqotlar va ishlanmalarni rivojlantirishning ilmiy asosini yaratishga qaratilgan bo‘lib, besh yilgacha muddatga ishlab chiqiladi.

2. Amaliy tadqiqotlar dasturlari — mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlardagi dolzarb ilmiy-texnikaviy muammolarini yechishga qaratilgan muhim vazifalarni samarali hal etishni ta‘minlovchi, resurs imkoniyatlari, bajarilish muddatlari hamda kutiladigan natijalari belgilangan ilmiy-tadqiqot va texnologik ishlanmalar dasturlari majmuasi bo‘lib, uch yilgacha muddatga ishlab chiqiladi.

3. Fundamental va amaliy tadqiqotlar ilmiy-texnika dasturlari (keyingi o‘rinlarda “Dasturlar” deb ataladi) — davlat buyurtmasi asosida bajariladigan, mablag‘lar bilan ta‘minlangan, ilmiy-texnikaviy yo‘nalishlari, ijrochi tashkilotlari, rahbarlari belgilangan ilmiy loyihalar to‘plamidir.

Ilmiy loyiha — fundamental va amaliy tadqiqotlar mavzusi, maqsadi, vazifalari hamda tadqiqotdan kutiladigan natijalari belgilangan ilmiy ishdur.

4. Dasturlar respublikada belgilangan fan va texnologiyalar taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishlari asosida ishlab chiqiladi.

5. Dasturlarga kiritilgan loyihalarni moliyalashtirish davlat budjetining “Fan” sohasiga ajratiladigan mablag‘lari hisobidan amalga oshiriladi.

6. Budjet mablag‘larining Dasturlar bo‘yicha moliyaviy taqsimoti Moliya vazirligi tomonidan Qo‘mitaning taklifiga muvofiq belgilanadi.

Moliyaviy taqsimot 6 qismdan iborat bo'ladi, uning 5-qismi tegishli ravishda Fanlar akademiyasi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligi, Xalq ta'limi vazirliklari (bundan keyingi o'rinlarda "vazirliklar" deb yuritiladi)ga hamda bir qismi ushbu vazirliklar tasarrufiga kirmaydigan ilmiy va tajriba-konstruktorlik muassasalar, tadqiqotlar o'tkazish uchun imkoniyati va ilmiy salohiyati mavjud tashkilotlar hamda alohida faoliyat yurituvchi olimlar va mutaxassislarining Qo'mita tomonidan shakllantiriladigan Dasturlariga yo'naltiriladi.

Qo'mitaning moliyaviy taqsimot bo'yicha taklifi keyingi 3 yilda budjet mablag'larining Dasturlar va vazirliklar bo'yicha taqsimotidan, shuningdek vazirliklarda mujassamlashgan ilmiy salohiyat va mavjud moddiy-texnik bazani inobatga olib, ular bilan kelishilgan holda shakllantiriladi.

Keyingi tahrirga qarang.

II. Dasturlarni shakllantirish

1 §. Dasturlarni shakllantirish bosqichlari

7. Dasturlarni shakllantirish bosqichlari quyidagilardan iborat:
dasturlar nomlarini aniqlash (Dasturlarni shakllantirish to'g'risida qaror qabul qilingandan keyin 1 oy muddatda);

tanlovlar e'lon qilish (Dasturlar nomlari aniqlangandan keyin 10 kun muddatda);

tanlovga fundamental va amaliy tadqiqotlar loyihalarini qabul qilish (tanlov e'lon qilingandan keyin 1,5 oy muddatda);

loyihalarni ekspertizadan o'tkazish (loyihalar qabuli tugallangandan keyin 2 oy muddatda);

Dasturlarni shakllantirish (ilmiy-texnika ekspertizasi yakunlangandan so'ng 1 oy muddatda);

Dasturlarni tasdiqlash.

2 §. Fundamental va amaliy tadqiqotlar loyihalari tanlovini tashkil qilish

8. Qo'mita Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar kengashi, viloyatlar hokimliklari, Fanlar akademiyasi, vazirliklar, idoralar hamda boshqa ilmiy muassasa va tajriba konstruktorlik tashkilotlardan Dasturlar nomlarini shakllantirish uchun takliflarni qabul qiladi.

9. Vazirliklarning Dasturlarni shakllantirish bo'yicha ilmiy-texnik kengashida (keyingi o'rinlarda "Kengash" deb yuritiladi) takliflar tahlil qilinadi hamda fan va texnologiyalar taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlariga mos Dasturlar ro'yxati shakllantiriladi.

10. Dasturlarning nomlari vazirliklarning Kengashida tasdiqlanadi hamda Qo'mitaga fan va texnologiyalar taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlariga muvofiqliği ko'rib chiqish uchun taqdim etiladi.

11. Qo'mita va vazirliklar ommaviy axborot vositalari orqali fundamental va amaliy tadqiqotlar tanlovini e'lon qiladi. E'londa tanlov muddatlari, talablari va loyihalarni tanlovga topshirish tartibi keltiriladi.

12. Tanlovga loyihalarni qabul qilish:

vazirliklar tasarrufidagi oliy ta'lim, ilmiy muassasalar va tajriba-konstruktorlik tashkilotlarining tanlovga yo'llangan loyihalari ularning ilmiy tadqiqotni muvofiqlashtirish bo'limlari tomonidan qabul qilinadi;

vazirliklar tasarrufiga kirmaydigan ilmiy va tajriba-konstruktorlik muassasalar, tadqiqotlar o'tkazish uchun imkoniyati va ilmiy salohiyati mavjud tashkilotlar hamda alohida faoliyat yurituvchi olimlar va mutaxassislarning tanlovga yo'llangan loyihalari Qo'mitaning fundamental va amaliy tadqiqotlar loyihalarini muvofiqlashtirish va tahlil etish bo'limida qabul qilinadi.

13. Respublika iqtisodiyoti tarmoqlaridagi dolzarb muammolarni yechishga qaratilgan ikki va undan ortiq ijrochi tashkilotlar tomonidan shakllantirilgan hamda vazirliklararo o'zaro kelishilgan fundamental va amaliy tadqiqotlar loyihalari ushbu loyihani tuzishda tashabbus bilan chiqqan tashkilot tomonidan Qo'mitaning fundamental va amaliy tadqiqotlar loyihalarini muvofiqlashtirish va tahlil etish bo'limiga taqdim etiladi. Bunda ushbu loyihalarning har bir ijrochi tashkilotlarning hamkorlikda bajaradigan ish ulushi va zarur mablag'lari foizlarda ko'rsatiladi.

14. Qo'mita va vazirliklar tomonidan tanlovga qabul qilingan loyihalar mazkur Nizomning [1-ilovasi](#) talablari bo'yicha ko'rib chiqiladi va rasmiylashtiriladi.

15. Fundamental va amaliy ilmiy-texnika loyihalari tanlovida qatnashuvchi ilmiy jamoaning rahbari ilmiy darajaga ega bo'lishi shart.

3 §. Loyihalarni ekspertizadan o'tkazish

16. Tanlovga taqdim etilgan loyihalarni ekspertizadan o'tkazish, uning natijalariga ko'ra vazirliklarning Dasturlarini shakllantirish va tasdiqlash uchun vazirliklarda Dasturlar bo'yicha ilmiy-texnikaviy kengashlar tashkil etiladi. Kengashlar tanlovga taqdim etilgan loyihalarni ekspertizadan o'tkazuvchi — ekspertlar ro'yxatini tasdiqlaydi.

Ekspert sifatida tegishli sohada yetarli darajada bilim va malakaga ega bo'lgan, ekspertiza qilinayotgan ishga xolis yondosha oladigan, ilmiy darajaga ega bo'lgan mazkur vazirlik yoki boshqa tizimda xizmat qiladigan mutaxassislar jalb qilinadi.

17. Vazirliklar tasarrufiga kirmaydigan ilmiy va tajriba-konstruktorlik muassasalar, tadqiqotlar o'tkazish uchun imkoniyati va ilmiy salohiyati mavjud tashkilotlar hamda alohida faoliyat yurituvchi olimlar va mutaxassislarning tanlovga yo'llangan loyihalarining ekspertizasi Qo'mitaning Idoralararo ilmiy-texnikaviy kengashi tasdiqlagan ekspertlari tomonidan o'tkaziladi.

18. Har bir loyiha ikki mustaqil ekspert tomonidan ko'rib chiqiladi. Ekspertlar o'tkazilgan ekspertiza xulosalarining obyektivligi yuzasidan shaxsan javobgardirlar.

19. Ekspertiza jarayoni ochiq-oydin muhokama tarzida o'tkaziladi. Ekspertlarning har bir loyihaga bergan xulosalari vazirliklar hamda Qo'mitaning ekspert guruhlarida ochiq muhokamadan o'tkazilib, ekspertiza xulosasi shakllantiriladi. Muhokamaga loyihaning ilmiy rahbari va ijrochilari hamda sohaning yetuk olim va mutaxassislari taklif etilishi mumkin.

20. Vazirliklararo shakllantirilgan yirik majmuaviy loyihalarning ekspertizasi hamkor vazirliklar ekspert guruhlarining qo'shma majlisida ochiq muhokamada ko'rib chiqiladi. Loyiha ikki yoki undan ortiq vazirliklar ekspertizasining ijobiy xulosasi va hamkorlikda amalga oshiriladigan tadqiqotlarning ahamiyatidan kelib chiqib baholanadi.

21. Vazirliklarning Kengashlari ekspertiza xulosalariga muvofiq Dasturlarning dastlabki variantlarini shakllantiradi. Vazirliklar Dasturlarning dastlabki variantlarini Dasturlar bo'yicha Kengash qarori bilan birga ularni fan va texnologiyalar taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlariga muvofiqligini ko'rib chiqish uchun Qo'mitaning Idoralararo kengashlariga taqdim etadi.

22. Qo‘mitaning ekspert guruhlari ekspertiza xulosalariga muvofiq Dasturlarning dastlabki variantlarini shakllantiradi va ularni Qo‘mitaning Idoralararo kengashlariga taqdim etadi.

4 §. Dasturlarni shakllantirish

23. Dasturlarning dastlabki varianti Qo‘mitaning Idoralararo kengashlarida ustuvor yo‘nalishlarga muvofiqligi, ularga kiritilgan loyihalar mavzularining bir-biriga o‘xshamasligi, ularning avvalgi loyihalarda takrorlanmasligi va tor mavzulik holatlariga yo‘l qo‘yilmasligi nuqtai nazaridan muhokama qilinadi.

24. Muhokamada Qo‘mitaning Idoralararo kengashlari a‘zolari, ekspert guruhlari a‘zolari, sohaning yetakchi olim va mutaxassislari, zaruriyat tug‘ilgan hollarda ijrochi tashkilot va loyiha rahbari, vazirliklarning Dasturlar bo‘yicha ilmiy-texnikaviy kengashlari va ekspert guruhlari raislari, vazirliklar rahbarlari ishtirok etadilar.

25. Vazirliklar o‘zlarining Dasturlari va ular doirasida bajariladigan har bir loyihaga ajratiladigan mablag‘lar miqdorini aniqlab, Dasturlar bo‘yicha ilmiy-texnikaviy kengashlarda tasdiqlab, umumlashtirilgan holda Moliya vazirligiga taqdim etadi.

26. Vazirliklar tasarrufiga kirmaydigan ilmiy va tajriba-konstruktorlik muassasalar, tadqiqotlar olib borish uchun imkoniyati va ilmiy salohiyati mavjud tashkilotlar hamda alohida faoliyat yurituvchi olimlar va mutaxassislarning loyihalariga ajratiladigan mablag‘lar miqdori Idoralararo kengashlar tomonidan aniqlanib, Dasturlar shakllantirilgandan so‘ng Qo‘mita tomonidan Moliya vazirligiga taqdim etiladi.

5 §. Dasturlarni amalga oshirish va loyihalarni moliyalashtirish

27. Vazirliklar o‘zlarining Dasturlariga kiritilgan loyihalarni bajarish uchun ularning ijrochilari (loyiha va ijrochi tashkilot rahbarlari) bilan shartnomalar tuzadi. Vazirliklar tasarrufiga kirmaydigan tashkilotlarning Dasturlariga kiritilgan loyihalar bo‘yicha shartnomalar loyihalarning ijrochilari bilan Qo‘mita o‘rtasida tuziladi.

28. Loyihalarni moliyalashtirish Moliya vazirligi tomonidan vazirliklar va ular orqali ijrochi tashkilotlarga maqsadli moliyaviy mablag‘ ajratilishi asosida amalga oshiriladi. Vazirliklar tasarrufiga

kirmaydigan (mustaqil buxgalteriya hisobiga ega bo'lgan) tashkilotlarga mablag' Moliya vazirligi tomonidan to'g'ridan to'g'ri ajratiladi.

Keyingi tahrirga qarang.

Keyingi tahrirga qarang.

29. Bir yoki bir necha vazirlik tasarrufidagi ikki va undan ortiq tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan tashkilotlararo yoki vazirliklararo fundamental va amaliy tadqiqotlar loyihalarini moliyalashtirish ijrochi tashkilotlarning vazirliklariga budjetdan ajratilgan mablag' hisobidan amalga oshiriladi.

30. Qo'mita va vazirliklar tomonidan ekspertiza jarayoniga jalb qilingan ekspertlarning mehnatiga to'lanadigan xarajatlar Moliya vazirligining ekspertiza uchun maqsadli ajratiladigan moliyaviy mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi. Ekspertlarga to'lanadigan mehnat haqi shakli va miqdori amaldagi qonunchilik va ushbu Nizom bilan tartibga solinadi.

Keyingi tahrirga qarang.

III. Dasturlarning bajarilishini nazorat qilish

31. Loyiha rahbarlari ijrochi tashkilotlarning rahbarlari bilan bir qatorda bajariladigan tadqiqotlarning ilmiy-texnik saviyasi, hisobotlarni belgilangan muddatlarda topshirilishi, shuningdek moliyaviy mablag'larning samarali va maqsadli sarf qilinishi uchun shaxsan javobgardirlar.

32. Ijrochi tashkilot loyihalarni bajarilishi uchun tegishli shart-sharoitlar yaratadi, hisobotlarni Ilmiy kengashda muhokama qiladi, loyiha rahbarining taklifiga ko'ra, tadqiqotlarni sifatli bajarilishini ta'minlash uchun "vaqtinchalik ilmiy-ijodiy jamoa" tashkil etadi. Jamoaga boshqa tashkilotlarning xodimlari ham a'zo bo'lishi mumkin. Tashkilot rahbari loyiha rahbarini jamoa rahbari etib tasdiqlaydi.

33. Ijrochi tashkilot loyiha ilmiy rahbari uzoq muddatga betobligi sababli ish qobiliyatini yo'qotgan, doimiy istiqomat qilish uchun respublikadan chetga chiqib ketgan, o'z arizasiga ko'ra ilmiy rahbarlikdan voz kechgan yoki qonun hujjatlarida belgilangan boshqa

hollarda vazirlikka loyiha ilmiy rahbarini almashtirish bo'yicha taklif (vazirlik nomiga tashkilot rahbarining xati, tashkilot ilmiy-texnika kengashi qarorida ko'chirma va tavsiya etilayotgan yangi loyiha rahbari to'g'risida ma'lumot) kiritadi.

34. Loyiha ilmiy rahbari boshqa joyga ishga o'tgan hollarda ushbu loyihaning bajarilish joyi (ijrochi tashkilot) o'zgartirilmaydi.

35. Ijrochi tashkilotning faoliyati to'xtatilganda vazirliklar Qo'mita va Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda faoliyati to'xtatilgan tashkilotdagi loyihalarni o'z tasarruflaridagi ilmiy yo'nalishi mos tashkilotga o'tkazadilar.

36. Vazirliklar o'z tasarruflaridagi ilmiy tashkilotlar tomonidan bajarilayotgan ilmiy tadqiqotlarning amaliyotini nazorat qiladi. Nazoratning davriyligini ta'minlash ushbu Nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

37. Loyihalarning ilmiy rahbarlari va ijrochi tashkilotlari vazirliklarga quyidagi axborot va hisobotlarni:

qisqa axborot — har chorakda (chorak yakunlanadigan oyning 15-kunigacha);

Davlat standarti talablariga asosan tayyorlangan yillik oraliq-bosqich hisobotlar — ijrochi tashkilot Ilmiy kengashining xulosasi bilan birga 2 nusxada, tugallanadigan yilning o'n birinchi oyining 15-kunigacha;

[Keyingi tahrirga qarang.](#)

Davlat standarti talablariga asosan tayyorlangan loyiha bo'yicha yakuniy hisobotlar — ijrochi tashkilot Ilmiy kengashining xulosasi bilan birga 2 nusxada, Dastur yakunlanadigan yilning o'n birinchi oyining 15-kunigacha taqdim etadilar.

[Keyingi tahrirga qarang.](#)

38. Vazirliklar loyiha ijrochilarining oraliq-bosqich va yakuniy hisobotlarini, ijrochi tashkilot Ilmiy kengashining xulosasi bilan birga bir nusxada loyiha yakunlanadigan yil o'n birinchi oyining 20-kunigacha vazirliklarning Dasturlar bo'yicha ilmiy-texnikaviy kengashlariga topshiradi.

[Keyingi tahrirga qarang.](#)

39. Loyihalar bajarilishining barcha bosqichlarida vazirliklarning

Dasturlar bo'yicha ilmiy-texnikaviy kengashlari ekspert guruhlari hisobotlarini ilmiy-texnik ekspertizadan o'tkazadi.

40. Ekspert guruhlari bajarilgan har bir loyiha bo'yicha tadqiqotlarning oraliq-bosqich va yakuniy hisobotlariga asoslangan ekspert xulosalarini vazirliklarning Dasturlar bo'yicha ilmiy-texnikaviy kengashlariga taqdim etadilar. Ekspert xulosalari vazirliklarning Dasturlar bo'yicha ilmiy-texnikaviy kengashlari qarori bilan tasdiqlanadi.

41. Hisobotlar bo'yicha ekspertiza xulosalari vazirliklarning Dasturlar bo'yicha ilmiy-texnikaviy kengashlarida tasdiqlangandan keyin Dasturlarda belgilangan topshiriqlar bajarilganligini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi va sarflangan moliyaviy mablag'larni ajrim qilishga asos bo'ladi.

42. Qo'mita va vazirliklar oraliq-bosqich hisobotlari natijasiga ko'ra to'xtatilgan loyihalar bo'yicha ma'lumotni Moliya vazirligiga taqdim etadi. Mazkur ma'lumot asosida Moliya vazirligi ushbu loyihalarni moliyalashtirishni to'xtatadi.

Keyingi tahrirga qarang.

43. Vazirliklar tasarrufiga kirmaydigan ilmiy va tajriba-konstruktorlik muassasalar, tadqiqotlar o'tkazish uchun imkoniyati va ilmiy salohiyati mavjud tashkilotlar hamda alohida faoliyat yurituvchi olimlar, mutaxassislarning amaliy va fundamental loyihalar bo'yicha hisobotlari Qo'mitaning Idoralararo kengashida tasdiqlangandan so'ng Dasturlarda belgilangan topshiriqlar bajarilganligini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi va sarflangan moliyaviy mablag'larni ajrim qilishga asos bo'ladi.

44. Vazirliklar ijrochi tashkilotlarda loyihalarning amalga oshirilishi, tadqiqotlar natijalarining amaliyotga joriy qilinishi bo'yicha o'zining tahliliy ma'lumotini har chorak yakunining 20-sanasigacha Qo'mitaga topshiradilar.

45. Vazirliklar tasarrufiga kirmaydigan tashkilotlar loyihalarining oraliq-bosqich va yakuniy hisobotlarini qabul qilish va ekspertizasini o'tkazish tartibi mazkur Nizomning [37—44-bandlariga](#) mos holda Qo'mitaning Idoralararo ilmiy-texnikaviy kengashi tomonidan o'tkaziladi.

46. Vazirliklar Dasturlar doirasida bajarilgan barcha loyihalar hisobotlarini qabul qilish, ro'yxatdan o'tkazish va ularni saqlashni ta'minlaydi.

47. Qo'mita o'zining ish rejasiga ko'ra har chorakda bir marta o'tkaziladigan majlisida Fanlar akademiyasi, vazirliklar, idoralar va yirik ilmiy, tajriba-konstruktorlik tashkilotlarining faoliyatida Dasturlar doirasida bajarilayotgan tadqiqotlar natijalarini fan, ta'lim va ishlab chiqarish tizimiga joriy qilish bo'yicha ishlarini muhokama qiladi, muvofiqlashtiradi hamda respublikada fan va texnologiyalar taraqqiyoti samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqadi.

IV. Yosh olimlarning fundamental tadqiqotlari tanlovi

[Keyingi tahrirga qarang.](#)

48. Yosh olimlarning fundamental tadqiqotlari tanlovi Dasturlar doirasidagi tanlovga qo'shimcha tarzda ikki yilda bir marta o'tkaziladi.

[Keyingi tahrirga qarang.](#)

49. Tanlovda ilmiy darajasi, unvoni, mansabi va ish joyidan qat'i nazar, 35 yoshgacha bo'lgan yosh olimlar ishtirok etishlari mumkin. Tanlovga (ikki yil muddatda) hal etiladigan fundamental muammo aniq ko'rsatilgan va kutiladigan ilmiy natijasi Ekspert tomonidan baholanishi mumkin bo'lgan loyihalar qabul qilinadi.

[Keyingi tahrirga qarang.](#)

50. Yosh olimlarning fundamental tadqiqotlari Dasturlarini shakllantirish va amalga oshirish mazkur Nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

[Keyingi tahrirga qarang.](#)

51. Tanlovda g'olib deb topilgan loyihalarni moliyalashtirish vazirliklarga budjetdan fundamental tadqiqotlarni bajarish uchun ajratilgan mablag' hisobidan amalga oshiriladi.

[Keyingi tahrirga qarang.](#)

52. Har bir vazirlik fundamental tadqiqotlarga ajratilgan mablag'ning 5 foizgacha bo'lgan miqdorini yosh olimlar fundamental tadqiqotlarini amalga oshirish uchun yo'naltirishi mumkin.

[Keyingi tahrirga qarang.](#)

53. Mazkur Nizom Sog'liqni saqlash vazirligi, Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi va Xalq ta'limi vazirligi bilan kelishilgan.

Fundamental va amaliy tadqiqotlar tanlovida ishtirok etish uchun vazirliklarga topshiriladigan ilmiy loyihalar va ular bilan birga taqdim etiladigan hujjatlarga qo‘yiladigan

TALABLAR

Tanlovda ishtirok etish uchun vazirlikka topshiriladigan ilmiy loyihalar bo‘yicha hujjatlar bitta yig‘ma jildda taqdim etiladi.

Yig‘ma jildda quyidagi hujjatlar bo‘lishi kerak:

loyiha to‘g‘risida ma‘lumot (1-shakl);

loyiha rahbari va loyihaning asosiy ijrochilari to‘g‘risida ma‘lumot (2-shakl);

loyihani bajaradigan va moliyalashtirishni amalga oshiradigan tashkilot to‘g‘risida ma‘lumot (3-shakl);

fundamental yoki amaliy ilmiy-texnik tadqiqotlar uchun ish dasturi (4-shakl);

loyiha bo‘yicha bir yillik xarajatlar smetasi (5-shakl);

ijrochi tashkilotlar, ilmiy yoki ilmiy-texnika kengashlarining loyihaga bergan xulosasi.

I. Tadqiqot loyihasi

1-shakl. Loyiha to‘g‘risida ma‘lumot

1.1. Loyihaning nomi;

1.2. Tanlov turi (fundamental yoki amaliy ilmiy-texnik tadqiqotlar);

1.3. Dasturning nomi;

1.4. Ilm-fan sohasi;

1.5. Annotatsiya (bir betdan oshmasligi lozim) — loyihaning qisqacha mazmuni va uni amalga oshirishning asosiy bosqichlari;

1.6. Loyihada ilmiy rahbar hisobga olingan holda, ishtirok etuvchi asosiy ijrochilar soni (raqamda ko‘rsatiladi);

1.7. Loyihani bajarish muddatlari (boshlanish yili-yakunlash yili);

1.8. Loyihani bajarish uchun birinchi yilda sarflanadigan moliyaviy mablag‘ hajmi (so‘mda, raqamlar bilan nuqta va vergulsiz yoziladi).

2-shakl. Loyiha rahbari va loyihaning asosiy ijrochilari to‘g‘risida ma‘lumot

2.1. Familiyasi, ismi va otasining ismi (to‘liq). Tug‘ilgan sanasi

(raqamlar bilan kuni, oyi, yili).

2.2. Ilmiy darajasi (to‘liq) va ilmiy daraja berilgan yili. Ilmiy unvoni va berilgan yili.

2.3. Asosiy ish joyi — tashkilotning to‘lov hujjatlarida keltirilgan to‘liq nomi. Tashkilotning rasmiy qabul qilingan qisqa nomi.

2.4. Ilmiy maqolalarining umumiy soni (ma’ruza tezislari bilan birga).

2.5. Uy manzilgohi (pochta indeksi, viloyat, shahar, tuman va ko‘cha nomi, uy raqami, uy va ish telefonlari (qavs ichida shahar kodi ko‘rsatilgan holda), E-mail.

Xuddi yuqoridagi tartibda loyihaning asosiy ijrochilari to‘g‘risidagi ma’lumotlar ham keltirilishi shart.

Izoh:

Oldingi tahrirga qarang.

1. Fundamental va amaliy tadqiqotlar ilmiy-texnika loyihalarining har bir ijrochisi faqat bir loyihada to‘liq stavkada va ikki loyihada o‘rindosh sifatida ishtirok etishi mumkin, shuningdek ularning umumiy ulushi ikki to‘liq stavkadan oshmasligi lozim.

(2-shakl izoh qismining 1-bandi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiqlashtirish qo‘mitasi, Moliya vazirligi, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi va Fanlar Akademiyasining 2009-yil 19-maydagi 8, 57, 151, 75va 6/7-sonli (ro‘yxat raqami 1705-1, 20.06.2009-y.) qarori tahririda — O‘R QHT, 2009-y., 26-son, 303-modda)

2. Tanlovga qabul qilingan loyihalar qaytarilmaydi.

3. Ekspertiza jarayoni ochiq bo‘lganligi sababli tanlov natijalari apellatsiya qilinmaydi.

3-shakl. Loyihani bajaradigan va moliyalashtirishni amalga oshiradigan tashkilot to‘g‘risida ma’lumot

3.1. Tashkilotning to‘lov hujjatlarida keltirilgan to‘liq nomi; Tashkilotning rasmiy qabul qilingan qisqa nomi; qaysi vazirlik yoki idora tasarrufida ekanligi ko‘rsatiladi.

3.2. Joylashgan manzili (pochta indeksi, viloyat, shahar, tuman va ko‘cha nomi, uy raqami).

Tashkilot rahbarining telefonlari (qavs ichida shahar kodi

ko'rsatilgan holda).

Tashkilot faxsi.

E-mail.

Izoh: loyiha ikki va undan ortiq tashkilot tomonidan bajarilganda har bir ijrochi tashkilot to'g'risida ma'lumot keltirilishi shart.

4-shakl. Fundamental yoki amaliy ilmiy-texnik tadqiqotlar uchun ish dasturi (Tadqiqot loyihasining mazmuni)

4.1. Loyihaning nomi.

4.2. Loyihada hal etilishi mo'ljallangan fundamental yoki amaliy muammo.

Muammo doirasida loyihada yechiladigan aniq fundamental yoki amaliy masala.

Loyihada qo'yilgan masalaning ilgari yechilmaganligi. Agar taklif etilayotgan loyiha bo'yicha hozirda fundamental yoki amaliy ilmiy-texnik tadqiqotlar dasturlari doirasida tadqiqotlar olib borilayotgan bo'lsa, dasturning shifri, shartnoma raqami va loyihaning nomi ko'rsatilsin. Ushbu tadqiqotlarni taklif etilayotgan loyiha doirasida davom ettirish zaruriyati asoslansin.

Ijrochi tashkilotda loyihani bajarish uchun zarur bo'lgan mavjud ilmiy salohiyat, asbob-uskunalar, materiallar, qurilmalar hamda uning bajarilishi asosida erishiladigan aniq natijalar (mahsulot, texnologiya) O'zbekiston va xorijdagi o'xshash (analog)lari bilan solishtirgan holda qisqacha tavsifi va texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari bo'lishi shart. Joiz bo'lsa, mahsulotning ichki va tashqi bozorda sotilishi to'g'risida asoslangan ma'lumot hamda mazkur fan yo'nalishida O'zbekiston va xorijdagi tadqiqotlarning qisqacha tavsifi. Tadqiqotlardan kutilajak natijalarni jahon miqyosidagi ilmiy yutuqlar bilan solishtirish va loyiha bajarilishining dolzarbligini asoslash lozim (4—6-betgacha).

4.3. Loyiha bajarilishining asosiy bosqichlari hamda kutilajak oraliq-bosqich va yakuniy mustaqil ahamiyatga ega bo'lgan natijalar (me'yoriy, ilmiy-texnik, uslubiy va boshqa hujjatlar, dasturiy mahsulotlar, reglamentlar) nazarda tutiladi.

Ijtimoiy va gumanitar fanlar sohasidagi loyihalar uchun esa tayyorlanib, nashr etiladigan — monografiya, darslik, o'quv va uslubiy

qo‘llanmalar, standartlar va boshqa ilmiy adabiyotlar hisobga olinadi.

4.4. Loyiha mavzusi bo‘yicha shu kunga qadar guruh tomonidan olingan, mustaqil ahamiyatga ega bo‘lgan, aniq natijalar (patentlar, jurnallarda e‘lon qilingan maqolalar, me‘yoriy, ilmiy-texnik, uslubiy va boshqa hujjatlar, dasturiy mahsulotlar, reglamentlar qachon va kim tomonidan tasdiqlangan, tajriba va maket namunalari va boshqalar) ko‘rsatiladi. Tadqiqotlar natijalarining aprotatsiyasi (sinovi) o‘tkazilgan joy va vaqti, ular bo‘yicha xulosalar va bu xulosalarni tasdiqlovchi hujjatlar keltiriladi.

Ijtimoiy va gumanitar fanlar sohasidagi loyihalar uchun — nashr etilgan monografiya, darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, standartlar va boshqa ilmiy adabiyotlar hamda yuqorida ko‘rsatilgan ilmiy-o‘quv adabiyotlarning tasdiqlangan ro‘yxati taqdim etiladi.

4.5. Ilmiy-texnik dasturlarni shakllantirishda quyidagi shakl to‘ldiriladi:

Fundamental yoki amaliy ilmiy-texnik tadqiqotlar dasturi, shifri va nomi:

Loyiha mavzusi	Ijrochi tashkilot, rahbarining ismi-sharifi	Tadqiqotlarda kutilajak aniq natijalar (Bosqichlar yoki yillar bo‘yicha)	Yakunlangan tadqiqotlar natijalarini amaliyotga joriy etish
1	2	3	4

Tashkilot rahbari (F.I.O. va imzosi)

M.O‘. Loyiha rahbari (F.I.O. va imzosi)

Izoh:

1. Taqdim etilgan hujjatlar belgilangan tartibda rasmiylashtirilmagan va yuqorida ko‘rsatilgan shakllarning bandlariga aniq va to‘liq ma‘lumotlar berilmagan hollarda vazirlik taqdim etilgan loyihalarni ko‘rib chiqishdan chetlashtirish huquqiga ega.

2. Loyihaning elektron varianti standart (1.44M-3,5”) disketada

taqdim etiladi. Disketada taklif etilgan 1; 2; 3; 4; 5 va 6-shakllarga mos ravishda G'ORM1.RTG'; G'ORM2.RTG'; G'ORM3.RTG'; G'ORM4.RTG'; G'ORM5.RTG'; G'ORM6.RTG' ko'rinishdagi fayllar yig'indisi bo'lishi lozim. Har bir disketada faqat bitta loyihaga tegishli ma'lumotlar joylashtiriladi. Fayllar Misrosoft Word yoki Word Rad muharrirlari yordamida RTG' formatda yozilishi kerak. Boshqa formatlardagi fayllardan foydalanishga yo'l qo'yilmaydi.

Fayllarni yaratishda:

— faqat band raqami ko'rsatiladi, undan keyin nuqta qo'yilib, matn yoziladi. Band nomlari yozilmaydi;

— agar biror bandga tegishli ma'lumotlar bo'lmasa, u band to'ldirilmaydi, ammo band raqami albatta ko'rsatilishi shart.

3. Loyiha ikki va undan ortiq tashkilot tomonidan shakllantirilganda har bir tashkilotda bajariladigan tadqiqotdan kutilajak aniq natijalar keltirilishi shart.

4. Vazirliklar tasarrufiga kirmaydigan tashkilotlarning ilmiy loyihalari tanlovga 2 nusxada taqdim etiladi.

5-shakl. Loyiha bo'yicha bir yillik xarajatlar smetasi

XARAJATLAR SMETASI (so'm)					
Guruh	Xarajat turlari				
	mehnatga haq to'lash fondi	ustama xarajatlar	safar xarajatlari	materiallar	mashtab ob-uskunalar
Ijrochi					
hamijrochi tashkilot (agar bor bo'lsa)					
jami:					

Tashkilot rahbari (F.I.O. va imzosi)

M.O'. Loyiha rahbari (F.I.O. va imzosi)

Izoh: loyiha bo'yicha bir yillik xarajatlar smetasida keltirilgan har

bir ko'rsatkichga yozma ravishda asos keltirilishi shart.

15 - mavzu: Tadqiqot maqsadlarini turkumlash .

Reja:

- 1. Tadqiqotlarning boshqaruv tizimiga qarab bo'linishi.**
- 2. Maqsadlarni tartiblashdagi asosiy qoidalar.**
- 3. Tadqiqot jarayonida tadqiqot maqsadlarini turkumlashning afzalliklari.**

Tashkilot boshqaruv tizimining turli sohalarini qamrab olishga qarab tadqiqotlarni majmuali, mahalliy, funksional, ko'p funksiali, fanlararo tadqiqotlarga ajratish mumkin. Kompleks tadqiqotlar butun boshqaruv tizimi faoliyatiga, shuningdek uning alohida qismlariga tegishli qator savollarni ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi.

Mahalliy tadqiqotlar boshqaruv apparati ish uchastkalaridan yoki yo'nalishlaridan biri bo'yicha amalga oshiriladi (boshqaruv apparatiga hujjatli xizmat ko'rsatishni, asosiy va eng ommaviy ish turlarini bajarish texnologiyasini, tashkiliy tuzilmani tadqiq etish va boshqalar) Funksional tadqiqotlar boshqaruv apparati predmetli faoliyat sohalaridan birini qamrab oladi (moliyaviy yoki marketing faoliyatini boshqarish sohasidagi tadqiqot va boshqalar).

Ko'p funksiyali tadqiqotlar bir necha ishbilarmonlik faollik funksiyalarini qamrab oladi (masalan, ishlab chiqarishni tashkil qilish, texnologiya va marketing). Bu tadqiqotlar ularning o'zaro birgalikdagi harakatiga va bittadan ortiq funksiyani qamrab oluvchi muammolarga qaratilgan.

Fanlararo tadqiqotlar muammolarni turli nuqtai nazarlardan tahlil qilishni nazarda tutadi. Masalan, tashkilot ishbilarmonlik strategiyasi muammosi texnologik, iqtisodiy, moliyaviy, yuridik, psixosotsiologik va boshqa jihatlarga ega bo'lishi mumkin. Shunday qilib, tadqiqot dasturini ishlab chiqishda uning maqsadiga muvofiq u qamrab oladigan sohani aniqlash zarur, - bu ishlarni kelgusi rejalashtirish va tashkillashtirish uchun boshlang'ich nuqtadir.

Tadqiqot ob'ektlari ro'yxati qo'yilgan maqsadlar va vazifalarga

muvoqif tuziladi. Predmetli sohalarni ko'rib chiqish ketma-ketligi tashkilotning o'ziga xos xususiyatlarini, mavjud axborotni, rahbariyat talab-istaklarini va kutilayotgan natijalarni hisobga olgan holda belgilanadi.

Maqsadlarni tartiblashda quyidagi asosiy qoidalar mavjud:

Aniq va izchil maqsadlar: Maqsadlarni aniq va izchil belgilash juda muhimdir. Har bir maqsadning o'ziga xos, aniq va aniqlanuvchan bo'lishi kerak. Maqsadlarning aniqligi, ularni tushunish va amalga oshirishni osonlashtiradi.

Hiyerarxiya: Maqsadlarni tartiblashda hiyerarxiya qoidasi muhimdir. Bu, asosiy maqsadlardan boshlanib, ularni kichik maqsadlarga bo'lishini ta'minlaydi. Hiyerarxiya tuzilishi, maqsadlarning bir-biriga bog'liqlik va ularga erishish tartibini ifodalaydi.

Bog'lanish va to'g'ridan-to'g'ri o'rashuv: Maqsadlarni tartiblashda bog'lanish va to'g'ridan-to'g'ri o'rashuvning muhim roli bor. Har bir maqsad, boshqa maqsadlar bilan bog'liq bo'lishi kerak. Ular orasidagi bog'lanish va o'rashuvlar, maqsadlarni bir-biriga bog'liq holatda tartiblashni ta'minlaydi.

O'z vaqti va resurslarni hisobga olish: Maqsadlarni tartiblashda o'z vaqtingiz va mavjud resurslaringizni hisobga olishingiz kerak. Bu, maqsadlarni amalga oshirish uchun kerakli vaqt, moliyaviy imkoniyatlar, shaxsiy va jamoaviy resurslarni ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Realistik va erishilgan maqsadlar: Maqsadlarni tartiblashda ularning realistik va erishilgan bo'lishi muhimdir. Maqsadlar ko'pincha o'z doirasi bo'lgan, ammo ularning erishiluvchanlik darajasi va amalga oshirish imkoniyati ta'minlanishi kerak.

O'zgarimas maqsadlar: Tartiblangan maqsadlar o'zgarimas bo'lishi kerak. Bu maqsadlarni bajarish jarayonida o'zgartirish mumkinligini pasaytirmaydi. Maqsadlarning o'zgarimasligi, ulardan kelib chiqqan natajalardan o'rgangan vaqtida o'zgarishni talab qilmaydi.

Bu asosiy qoidalar, maqsadlarni tartiblashda yordam beradi va ulardan foydalanish, maqsadga yo'naltirishning tizimlilik va tuzilishini

ta'minlaydi. Shuningdek, maqsadlarni aniq belgilash, bog'lanishlarni o'rganish, resurslarni hisobga olish va erishilganlikni ta'minlash, amalga oshirish jarayonida yordam beradi.

Tadqiqot maqsadlarini turkumlashning afzalliklari va kamchiliklari quyidagicha bo'lishi mumkin:

Afzalliklar:

Maqsadlarga yo'naltirishning tuzilishini ta'minlash: Maqsadlarni turkumlash, tadqiqot jarayonida tuzilish va tartibni ta'minlaydi. Bu, o'rganish va amalga oshirish jarayonlarini tizimli qiladi.

Tadqiqotchining maqsadga yo'naltirishi: Maqsadlarni turkumlash, tadqiqotchining o'zini maqsadga yo'naltirishi va o'z ishini nazorat qilishi imkonini beradi. Bu, ishni tartiblash, vazifalarni bajarish va natijalarni baholashda yordam beradi.

Aniq va yorqin maqsadlar: Turkumlangan maqsadlar, o'rganish va amalga oshirish jarayonida tadqiqotchiga aniq yo'naltirish va yorqinlik beradi. Bu, resurslarni samarali ishlatish, vaqt va energiyani to'g'ri yo'naltirish imkonini beradi.

To'g'ri hisoblash va baholash: Maqsadlarni turkumlash, tadqiqotchining o'z ishini baholash va natijalarni to'g'ri hisoblash imkonini beradi. Bu, tadqiqotni monitoring qilish va takomillashtirishga yordam beradi.

Kamchiliklar:

O'zgarish va tarqalgan maqsadlar: Tadqiqotchilik jarayonida maqsadlar o'zgartirilishi va tarqalgan bo'lishi mumkin. Bu kamchilik, tadqiqotchining yo'l harakatida nazorat qilishni va maqsadlarni doimiy ravishda yangilashni talab qilishi mumkin.

O'z resurslarni to'g'ri hisoblash qiyinligi: Maqsadlarni turkumlashda o'z resurslarni to'g'ri hisoblash va barcha kerakli resurslarni ta'minlash kamchiliklar tug'dirishi mumkin. Bu, moliyaviy, shaxsiy, vaqt, va o'zaro aloqalarni boshqarishga oid qiyinliklarni o'z ichiga oladi.

Bog'lanishlarni to'g'ri tuzish qiyinligi: Maqsadlarni turkumlash, bog'lanishlarni to'g'ri tuzishni talab qiladi. Bu, maqsadlarni bir-biriga bog'liqlikni tushunish, ulardan kelib chiqqan tarqalganliklarni qisqartirish va o'zaro hamkorliklarni samarali shakllantirishni talab qiladi.

Maqsadlarni aniq belgilashning qiyinligi: Tadqiqotning boshlang'ich qismini xal qilish hamda maqsadlarni aniq va izchil belgilash qiyinlik tug'dirishi mumkin. Bu, maqsadlarni aniq aniqlash, qo'llanishlarni to'g'ri tartiblash, va amalga oshirishni tizimli qilishni talab qiladi.

Maqsadlarni turkumlashning afzalliklari va kamchiliklari o'zida bir nechta o'xshash va o'xshash bo'lgan jarayonlarni o'z ichiga oladi. Tadqiqotchilar bu afzalliklardan foydalanib, kamchiliklarni minimallashtirish, natijalarga yaqinlashish va o'z ishlari ustida nazoratni oshirishga harakat qilishlari tavsiya etiladi. Tadqiqot maqsadlarini turkumlashning afzalliklari va kamchiliklari quyidagicha bo'lishi mumkin:

Afzalliklar:

Maqsadlarning belgilanishi va nishonlanishi: Tadqiqot maqsadlarini turkumlash, o'zini belgilash va nishonlashni ta'minlaydi. Bu, tadqiqotchiga yo'l harakatini aniqlashda yordam beradi va maqsadlarga erishish uchun bir yo'nalishni ko'rsatadi.

Amalga oshirish jarayonini tizimlash: Maqsadlarni turkumlash, tadqiqotchilar uchun amalga oshirish jarayonini tizimlash imkonini beradi. Bu, bog'lanishlarni aniqlash, vazifalarni tartiblash, vaqt va resurslarni to'g'ri yo'naltirishga yordam beradi.

Ko'rsatish va natijalarni baholash: Turkumlangan maqsadlar, tadqiqotchiga o'z ishini bajarish va natijalarni baholash imkonini beradi. Maqsadlarning belgilanishi va natijalarni baholash, tadqiqotchining ishini samarali va nazorat qilishini ta'minlaydi.

O'z vaqti va resurslarni samarali boshqarish: Tadqiqotchilar uchun o'z vaqti va resurslarini samarali boshqarish muhimdir. Maqsadlarni turkumlash, tadqiqotchiga o'z vaqti va resurslarini maqsadlar bilan mos kelishini va ulardan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Kamchiliklar:

Maqsadlarning juda umumiy yoki noaniqlik: Turkumlangan maqsadlar juda umumiy yoki noaniq bo'lishi mumkin. Bu, tadqiqotchining yo'l harakatini aniq tushunishini va maqsadlarni amalga

oshirishni qiyinlashtirishi mumkin.

O'zgarishlar va tarqalgan maqsadlar: Turkumlangan maqsadlar o'zgarishlar va tarqalgan bo'lishi mumkin. Bu, tadqiqotchining yo'l harakatida o'zgarishlarni boshqarishni va maqsadlarni ustida boshqa maqsadlarni turkumlashni qiyinlashtirishi mumkin.

Resurslarni cheklash: Tadqiqotchilar uchun maqsadlarni turkumlash, resurslarni cheklashni talab qilishi mumkin. Bu, moliyaviy, shaxsiy, vaqt va o'zaro aloqalarni boshqarish qiyinliklarini oshirishi mumkin.

Bog'lanishlarni tuzishning qiyinligi: Maqsadlarni turkumlash, bog'lanishlarni tuzishning qiyinligini tug'dirishi mumkin. Bu, maqsadlarning bir-biriga bog'liqlik va aloqalarini tuzish, ulardan kelib chiqqan muammolarni hal qilishni va o'zaro hamkorliklarni samarali shakllantirishni qiyinlashtirishi mumkin.

Maqsadlarni turkumlashning afzalliklari va kamchiliklari tadqiqotchining ishini osonlashtirishi yoki qiyinlashtirishi mumkin. Tadqiqotchilar uchun maqsadlarni aniq va nishonlash, amalga oshirish jarayonini tizimlash, resurslarni samarali boshqarish va natijalarni baholash muhimdir.

Tadqiqotchilar maqsadlarni turkumlashda quyidagi bog'lanishlarni samarali shakllantirishadi:

Bog'lanishni aniqlash: Maqsadlarni turkumlashda, tadqiqotchilar o'zlariga kerakli bog'lanishlarni aniqlashlari kerak. Bu, o'z ishlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan resurslarni, ma'lumotlarni, hamda o'zaro hamkorliklarni tushunishga yordam beradi.

Bog'lanishlarni tuzish: Maqsadlarni turkumlashda, tadqiqotchilar o'zlariga bog'lanishlarni to'g'ri tuzishlari lozim. Bu, maqsadlarga erishish uchun zarur bo'lgan o'zaro hamkorliklarni va tashkilotlar bilan bog'lanishni tashkil etishni o'z ichiga oladi.

O'zaro hamkorliklar va jamoat ishtirokchilari bilan muloqot: Tadqiqotchilar maqsadlarni turkumlashda, o'zlariga o'zaro hamkorliklar va jamoat ishtirokchilari bilan muloqotni samarali shakllantirishadi. Bu, boshqa tadqiqotchilar, o'qituvchilar, mentorlar yoki so'rovlar yordamida maqsadlarni boshqarish va qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

Resurslarni to'g'ri yo'naltirish: Maqsadlarni turkumlashda,

tadqiqotchilar o'zlariga zarur bo'lgan resurslarni to'g'ri yo'naltirishni bilishlari kerak. Bu moliyaviy resurslar, ma'lumotlar, laboratoriya imkoniyatlari, texnikaviy vositalar yoki boshqa kerakli vositalar bo'lishi mumkin.

Kommunikatsiya va ko'rsatish: Tadqiqotchilar maqsadlarni turkumlashda, o'zlarining maqsadlarini kommunikatsiya vositalari orqali o'z ishlarini boshqarish, natijalarni ko'rsatish va o'z fikrlarini boshqalarga yetkazish bilan bog'liq ko'rsatishlarni samarali shakllantirishadi.

Monitoring va baholash: Maqsadlarni turkumlashning samarali shakllantirishida, tadqiqotchilar o'z ishlarini monitoring qilish va natijalarni baholashning muhimligini tushunishlari kerak. Bu, o'z ishlarini baholash orqali maqsadlarga yo'naltirishning samarali bo'lishini va zarur o'zgarishlarni aniqlash imkonini beradi.

Yuritishning boshqarishini tashkil etish: Maqsadlarni turkumlashda, tadqiqotchilar o'zlarining yuritishning boshqarishini tashkil etishni o'rganishlari kerak. Bu, vazifalarni bajarish va muddatlarni belgilash, ish tartibi va takomillashtirishning samarali shakllantirilishini ta'minlaydi.

Tadqiqotchilar maqsadlarni turkumlashda yuqori ko'rsatishlarni samarali shakllantirish uchun yuqorida keltirilgan bog'lanishlarni amalga oshirishadi. Ushbu bog'lanishlar, maqsadlarga yo'naltirishni tizimli qilish, o'zaro hamkorliklarni rivojlantirish, resurslarni to'g'ri yo'naltirish, kommunikatsiya va ko'rsatish jarayon bilan o'zaro bog'liqlarni kuchaytirishga yordam beradi. Bu samarali shaklda maqsadlarni erishish va tadqiqotchilik faoliyatini o'rganishga imkon beradi.

16 - mavzu: Tadqiqotning texnologik sxemasi

Reja:

- 1. Tadqiqotning texnologik sxemasi haqida.**
- 2. Tasodifiy qidiruv texnologiyasi**
- 3. Boshqaruv vaziyatlari tadqiqotini rejalashtirish.**

Tadqiqotning texnologik sxemasi haqida.

Har qanday tadqiqot muayyan, tadqiqot usullarining ketma-ketligi va kombinatsiyasini aks ettiruvchi texnologik sxemaga asoslangan

tashkiliy jarayon hisoblanadi. Texnologiya – bu tadqiqotni oqilona tuzish variantidir. Masalan, uyni qurish avval poydevorni, soʻngra uyning oʻzini, va nihoyat tomni barpo etishni nazarda tutadi. Bu ushbu faoliyat turining mazmuni va xususiyatlarini aks ettiruvchi qurilish jarayonidir. Biroq ushbu jarayon doirasida qurilish texnologiyasi turlicha boʻlishi mumkin: avval poydevorning bir qismini barpo etish va ushbu qismi boʻyicha devorlar qurishni boshlash; parallel ravishda tom elementlarini tayyorlash mumkin. Barcha narsa qurilish materiallarining mavjudligi va taqsimlanishiga hamda ulardan foydalanish variantlarini tanlashga bogʻliq.

Jarayon doim obʻektiv ishni bajarish bosqichlarini aks ettiradi, texnologiya – bu ishlarni oqilon bajarish varianti. Tadqiq etilayotgan muammoning tavsifiga, shuningdek aniq sharoitlarga (vaqt, resurslar, malaka, muammoning oʻtkirliigi va h.k.) qarab, texnologik sxemalar turlicha boʻlishi mumkin. Samarali texnologik sxemalarni tanlash yoki ularni haqiqiy ehtiyojlar va sharoitlarga muvofiq tuzish muhim.

Eng oddiy va tarqalgan texnologiya – chizikli texnologiya boʻlib, u tadqiqotlarni vaziyatni yozish va tahlil qilish, muammoni qoʻyish, uni echish vazifalarini shakllantirish, tadqiqot usullarini tanlash, tahlil qilish va ijobiy echimlarni qidirish, echimni eksperimental tekshirish, agar bunga imkon boʻlsa, innovatsiyalarni ishlab chiqish bosqichlari boʻyicha ketma-ket olib borishdan iborat.

Har bir bosqich tadqiqot usullarining oʻziga xos toʻplami hamda vaqt cheklolari bilan tavsiflanadiki, bu tadqiqot oʻtkazish muvaffaqiyatini belgilaydi. Amaliyotda har doim ham texnologik sxemani shunday toʻgʻri chizikli va izchil qurib boʻlmaydi. Bosqichlarning har birida yangi muammolar yoki qiyinchiliklar vujudga kelishi hamda ular oldingi bosqichga qaytishga va uni tadqiq etishni tuzatishga majbur qilishi mumkin. Masalan, muammo yuzaki va bir tomonlama aniqlangan boʻlib chiqishi mumkin, uni yangi rakursda koʻrib chiqish zarurati paydo boʻladi va hokazo.

Bularning barchasi oʻtib ketilgan bosqichlarga qaytishga, oʻtkazib boʻlingan tadqiqot ishlarini toʻgʻrilashga majbur qilishi mumkin. SHu tarzda yangi tadqiq etish texnologiyasi turkumi – davriy tadqiqot turkumi vujudga keladiki, u oʻtib boʻlingan bosqichlarga, natijalarning

ishonchliligini ta'minlash uchun bosib o'tilganni takrorlashga qaytish bilan tavsiflanadi. Vaziyatli yondashuvda ko'pincha tahlil qilish bosqichida vaziyat mazmunini qidirish va kerakli axborot, masalan, yangi dalillar yoki statistika bilan to'ldirish uchun vaziyat bayoniga qaytishga to'g'ri keladi. Aynan yozilgan vaziyat barcha voqealarni yanada to'liq va kompleks ko'rish hamda mavjud axborotni oddiy, izchil to'ldirishga qaraganda kerakli axborotni yanada asosli ravishda aniqlash imkonini beradi.

Ratsional texnologiyalarning ko'p sxemalari ishlarni yoki operatsiyalarni parallel bajarish imkoniyatini ko'zda tutadi. Masalan, murakkab, kompleks muammolarni echishda alohida tadqiqotchilik ishlarini parallel bajarish mumkin, ayrim hollarda esa bu hatto, masalan, bir-biridan mustaqil ishlayotgan ekspertlardan foydalanishda zarurdir. Mazkur texnologiya vaqtni tejaydi, xodimlardan yanada samarali foydalanish imkonini beradi, uning kompetentligini va faoliyat unumdorligini oshiradi.

Parallel tadqiqot texnologiyasining bir ko'rinishi – bu faoliyatni tarmoqlantirish texnologiyasi: muammo aspektlari yoki uni echish funksiyalarini bo'lish, ayrim muammo turlari bo'yicha bir xil parallel tadqiqotlarni o'tkazish. Axir tadqiqot – bu doim eng yaxshi natijani olish maqsadida noma'lum, yangi, nooddiy narsalarni qidirishdir.

Tadqiqotda, ularning echimini avvaldan belgilangan sxemada tasavvur qilish qiyin bo'lgan muammolar mavjud bo'lganda moslashuv turkumiga tegishli texnologiyadan – har bir tadqiqot bosqichini o'tkazish davomida texnologik sxemani ketma-ket to'g'rilashdan foydalaniladi. Texnologik sxemadagi har bir bosqich uning natijalari bo'yicha baholanadi, va bu baho yangi bosqichni aniqlash uchun zarurdir.

Tadqiqotning texnologik izchilligi uni o'tkazishning aniq maqsadlarini hisobga olmasligi mumkin emas – bu vaziyatni chuqur o'rganish va aniqlangan muammoni butunlay hal qilish maqsadlari, muammoni qisman echish maqsadlari, yangi bilimlarni olish va xizmatchilarning ma'lumotlarini rivojlantirish maqsadlari, yangiliklar dasturini ishlab chiqish maqsadlari bo'lishi mumkin. Qisman o'zgartirish maqsadlariga erishish uchun faoliyat sifatini izchil o'zgartirish texnologiyasidan: mavjud boshqarish sifatini baholash va nopriinsipial,

ahamiyatsiz, lekin haqiqiy sifat o'zgarishlarini qidirishdan foydalaniladi. Bunday texnologiya tadqiqotlarni kam resurslar mavjudligida o'tkazish, innovatsiyalar, tavakkalchiliklarni chetlab o'tish, qayta o'zgartishlar ishonchligini oshirish imkonini beradi.

Tasodifiy qidiruv texnologiyasi.

Tasodifiy qidiruv texnologiyasi ham mavjud. Bunday texnologiyaning birinchi bosqichida muammoni qo'yishga, uni tanlash, asoslashga ko'p e'tibor qaratish nazarda tutilmaydi. Istalgan muammo olinadi, va unga tayangan holda tutash muammolar tadqiq etiladi, aloqalar o'rnatiladi, ushbu asosda rivojlanish yo'nalishini aniqlanib, u unga diqqat-e'tiborni jamlash zarur bo'lgan asosiy muammoni aniqlab beradi. Vaziyatli yondashuvda bunday texnologiya vaziyatni yozishda va muammoni aniqlashda, ya'ni birinchi variantda aniqlangan muammo vaziyatni keyingi his etilishini ham, shuningdek vaziyatning dalillarni to'plash, voqelarni his etish va hokozolar bilan bog'langan yozilishini ham aniqlaydigan vaqtda qo'llanishi mumkin.

Yana bir tadqiqot texnologiyasi – mezonli tuzatish texnologiyasi mavjud bo'lib, u tadqiqotni tayyorlashda texnologik sxemaning o'zi emas, balki tadqiqotni o'tkazish paytida uni ehtimoliy tuzatish mezonlari majmuasi ishlab chiqiladi.

Agar biz ma'lum natijaga erishsak, unda muayyan hatti-harakatlarni bajarimiz, aks holda biz oldingi yoki qandaydir boshqa bosqichga qaytamiz va yana qidirishni davom ettiramiz. Ushbu texnologik sxema ba'zan tadqiqot algoritmi deb ataladi.

Tadqiqot o'tkazishni texnologik sxemalarini tanlash uning samaradorligini oshirishga ko'maklashadi. Tadqiqot texnologiyasi ko'p jihatdan tadqiqotchining mahoratini aks ettiradi.

Boshqaruv vaziyatlarini tadqiq etish har xil ishlarni bajarishni nazarda tutadi. Ularning tavsifi va mazmuni olib borilayotgan tadqiqotning maqsadi va turiga, shuningdek o'rganilayotgan ob'ektning o'zga xos xususiyatlariga bog'liq.

Biroq, har qanday tadqiqot olib borilayotganda bajariladigan quyidagi ish turlari mavjud:

- tadqiqot maqsadlari va vazifalarini qo'yilishi;

- tadqiqot ob'ekti va predmetini aniqlash;
- mavjud axborotni dastlabki tahlil qilish;
- muammoni aniqlash;
- boshlang'ich gipotezalarni ifodalash;
- axborotni to'plash va qayta ishlash;
- natijalarni tahlil qilish va umumlashtirish;
- olingan dalillar asosida boshlang'ich gipotezalarni tekshirish;
- xulosalarni ta'riflash, ularning asoslanganligini tekshirish;
- tadqiqot natijalarining yakuniy ifodalinishi.

Bundan tashqari, vaziyatlarni tadqiq etishda iqtisodiy-matematik modellarni ishlab chiqish, ulardan qo'shimcha axborotlarni olish, eksperimentlar o'tkazish uchun foydalanish mumkin. Ushbu ish turlari doim ham bajarilmaydi, chunki modellashtirish va eksperiment o'tkazish tadqiqotni murakkablashtiradi, uni davomli va yuqori qiymatli qiladi. Biroq esda tutish kerakki, tadqiqot jarayonida iqtisodiy-matematik modellar va eksperimentdan foydalanish olinadigan natijalarning ta'g'irli va ishonchligini oshiradi.

Har qanday tadqiqot rejalashtirilgan bo'lishi zarur. Vaziyatlarni tadqiq etishni rejalashtirish, ishlab chiqilgan reja asosida tadqiqotchilik va loyihalash ishlarini o'rnatilgan muddatlarda berilgan sifat darajasida va ajratilgan resurslar doirasida bajarishni tashkillashtirish uchun amalga oshiriladi. Istalgan yangilik kiritish, u texnik, iqtisodiy, kadrlar va ijtimoiy-psixologik jihatdan tayyorlangan bo'lsagina, uning korxonaga iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining barcha tomonlariga ko'rsatadigan ta'siri hisobga olingan bo'lsagina samara keltiradi.

Vaziyatlar tadqiqotini rejalashtirishning asosiy vazifasi – ishlarni bajarish tartibi, ketma-ketligi va muddatlarini nazarda tutuvchi chora-tadbirlar tizimini aniqlashdan iborat.

Aniq tashkilot muammolarini o'rganuvchi amaliy tadqiqotlarni o'tkazishda, ishlar rejasi shuningdek tadqiqot natijalarini boshqaruv amaliyotiga tatbiq etishni va sinovdan o'tkazishni (aprobatsiya qilishni) nazarda tutishi mumkin.

Apobatsiya qilish bajarilgan tadqiqotni tashkilot rahbariyati bilan muhokama qilishdan, shuningdek olingan natijalarni mehnat jamoasining yig'ilishida, konferensiyada, majlisda ko'rib chiqishdan iborat bo'lishi

mumkin. Tadqiqot natijalarini tatbiq etish ularni boshqaruv amaliyotida faol qo'llash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Boshqaruv vaziyatlari tadqiqotini rejalashtirish.

Boshqaruv vaziyatlari tadqiqotini rejalashtirish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Tekshiriladigan tashkilot, uning alohida bo'linmalari yoki ish o'rinlarini aniqlash.

2. Muammo yoki muammolarni aniqlash va tadqiq etish bo'yicha taxminiy ishlar hajmini aniqlash.

3. Kutilayotgan natijalarni ta'riflash.

4. Rejalashtirilgan ish hajmini amalga oshirish uchun kerakli xodimlarning miqdoriy va kasbiy-malakaviy tarkibini aniqlash.

5. Rejalashtirilgan ishlarni bajarish muddatlarini belgilash.

6. Tadqiqotlarni bajarish uchun kerakli sharoitlarni, shu jumladan xonalar,

tashkiliy texnika, uskunalar, jihozlarga va hokazolarga ehtiyojlarni aniqlash.

7. Rejalashtirilayotgan ishlarning smeta qiymatini hisoblash.

Umumiy tadqiqot rejasi ishchi rejada – mavzu bo'yicha tadqiqotlar rejasini rivojlantirish maqsadida tuziladigan hujjatda aniqlashtiriladi. U quyidagilarni aniqlaydi:

umumiy ishlar hajmini bosqichlarga ajratish;

tadqiqot bosqichlari bo'yicha ishlarni boshlash va yakunlashning kalendar muddatlari, ishlarni bajarish jadvali;

ishchi guruhlar va alohida ijrochilar bo'yicha aniq tadqiqot ob'ektlarini va sohalarini taqsimlash;

ishchi guruhlar rahbarlari va ijrochilarning aniq vazifalari va vakolatlarini belgilash;

oraliq natijalarni, shuningdek buyurtmachiga hisobot hujjatlarini taqdim etish shakllari va muddatlarini belgilash;

har bir tadqiqot bosqichi bo'yicha ishlar qiymatini aniqlash:

Mavzu bo'yicha tadqiqot rejasi ishlar hajmi, muddatlar, kerakli resurslar, kutilayotgan natijalarni aniqlaydi; ishchi reja o'zida harakatlar jadvalini, ijrochilarning tarkibi va vakolatlarini, tadqiqotlar o'tkazish jadvalini, har bir tadqiqot bosqichida ishlar qiymatini ifodalaydi.

Tashkilotning kadrlar bilan ta'minlanganligini tadqiq etish, xodimlarni mehnat jaranida o'zining ishtiroki bilan tayyor mahsulot yaratadigan maxsus resurs sifatida baholash uchun zarurdir.

Tashkilotning kadrlar bilan ta'minlanganligini tavsiflash uchun mehnat salohiyatining miqdoriy va sifat tavsiflari ko'rib chiqiladi. Mehnat salohiyatini miqdor jihatdan tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlar ishlatiladi:

□ sanoat-ishlab chiqarish xodimlari va nosanoat bo'linmalar xodimlarining soni;

□ me'yoriy mehnat jadalligi darajasida ishlab berish mumkin bo'lgan ish vaqti miqdori (xodimning mehnatda qatnasha olish chegaralari).

Mehnat salohiyatini sifat jihatdan baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar ishlatiladi:

□ korxonada xodimlarining jismoniy va psixologik salohiyati (xodimning mehnat qobiliyati va moyilligi – salomatlik, jismoniy rivojlanish, bardoshlilik ahvoli va h.k.);

□ ma'lum sifatga ega mehnat qilish qobiliyatini aniqlaydigan umumiy va maxsus bilimlar, mehnat ko'nikmalari va uquvlari hajmi (ta'lim va malaka darajasi, tayyorgarlikning fundamentalligi va h.k.);

□ xo'jalik faoliyati sub'ektlari kabi jamoa a'zolarining sifati (mas'uliyat, mehnatga qiziqish, korxonada iqtisodiy faoliyatiga daxldorlikning mavjudligi va h.k.).

Korxonaning mehnat jamoasini quyidagilar ham tavsiflaydi:

□ ijtimoiy - demografik komponentlar: jins-yosh tuzilishi, ma'lumot darajasi, oilaviy tarkibi, salomatlik ahvoli va boshqalar;

□ ishlab chiqarish komponentlari: kasb-malaka tuzilishi, kasbiy bilimdonlik darajasining oshishi va yangilanishi, ijodiy faollik va boshqalar.

Bu kabi axborotni to'plash maxsus tadqiqotlarni – suhbatlashish, testlash,

kuzatish va boshqalarni talab qiladi. Tashkilot kadrlaridan foydalanish darajasini o'rganish uchun ularning mehnat qilish jarayonini

tahlil qilish zarur. Bu quyidagi ikki asosiy omillar negizida bajarilishi mumkin:

- aniq xodimning mehnat xarajatlarini o'rganish;
- uning mehnatining qizg'inligini o'rganish.

Umumiy holda boshqaruv xodimlarining mehnat xarajatlari sarflangan vaqt bilan tavsiflanadi. Bu tahlilning muhim bosqichidir, chunki kishi harakatlari va uning mehnat natijalari o'rtasidagi vaqt bog'lanishlarini ochib, nafaqat ish samaradorligini baholash, balki haqiqiy sharoitlarda lavozim majburiyatlarini bajarishga ish vaqti xarajatlarining ob'ektiv zaruriy miqdorini aniqlash mumkin.

Olingan natijalar asosida to'xtab turishlar, tanaffuslar va boshqa, bartaraf etish kerak bo'lgan vaqt yo'qotishlarini aniqlash mumkin. Ish vaqti xarajatlarini o'rganishning maqsadi alohida xodim ish vaqtini yuklanishi haqida tasavvur hosil qilishdan iborat.

Boshqaruv apparatida ish vaqti xarajatlarini tahlil qilish usullari bilan umuman olganda, mehnatni me'yorlashtirish amaliyotida yaxshi ishlab chiqilgan ishlab chiqarish xodimlari ish vaqti xarajatlarini tahlil qilish usullari bilan bir xil. Bularga axborot to'plash uchun qo'llanadigan uzluksiz kuzatishlar usuli (ish vaqtini fotosuratga olish va xronometraj qilish), tanlanma kuzatishlar usuli (davriy va fursatli), anketalash, intervyu olish, so'rovlar o'tkazish kiradi.

Funksiyalarni, umumiy ishlangan vaqt hajmida ish vaqti yo'qotishlari (xodimning aybi bilan va boshqa unga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra) ulushini, ijodiy, tashkiliy va texnik ishga xarajatlar ulushini, lavozimga xos va xos bo'lmagan ishlarni bajarishga xarajatlar ulushini ajratish bilan bajarish paytidagi vaqt xarajatlari tuzilishi baholanadi. Ayni vaqtda shuni yodda tutish kerakki, ish vaqti xarajatlari bo'yicha mehnat jarayonining tavsifi birmuncha rasmiy xususiyatga ega va uning mohiyatini aks ettirmaydi.

Shu sababli xodim mehnatini nafaqat uning miqdoriy, balki sifat tavsiflari – qizg'inligi, jadalligi bo'yicha ham baholagan ma'qul. Xodim mehnati olingan natijalar, ya'ni tayyorlangan hujjatlar, qabul qilingan qarorlar, qabul qilingan tashrifchilar soni va boshqalar bilan bilvosita tavsiflanishi mumkin.

Boshqaruv tizimida hujjat asosiy axborot tashuvchi hisoblanadi,

shu sababli axborot ta'minotini tadqiq etishda eng avvalo boshqaruv apparatiga hujjatli xizmat ko'rsatish tizimini ko'rib chiqish zarur. Bunda quyidagilar aniqlanadi:

□ qator yillar uchun boshqaruv apparatining kirish va chiqish hujjatlari hajmi;

□ kirish va chiqish hujjatlari tarkibining umumiy tavsifi, mazkur boshqaruv apparatining asosiy va eng ommaviy hujjatlari;

□ hujjatlarning tarkibiy bo'linmalar bo'yicha taqsimlanishi, hujjatlar oqimlarining umumiy tavsifi;

□ standart va unifikatsiya qilingan hujjat shakllarining mavjudligi hamda mavjud hujjatlarni mashinali qayta ishlash usullari;

□ boshqaruv apparatida ish yuritish masalasi qo'yilishining umumiy tavsifi;

□ hujjatli ishlarni tartibga solish darajasi va hisobga olish-ma'lumot berish apparatining holati.

Ko'rsatilgan masalalar bo'yicha ma'lumotlarning manbalari quyidagilardan iborat:

1. Devonxona va tarkibiy bo'linmalarining hisobga olish-ma'lumot berish apparatining ma'lumotlari.

2. Ish yuritish bo'yicha yo'riqnoma.

3. Tadqiqotchilarning chuqur bilimga ega boshqaruv apparati xodimlari

bilan shaxsiy suhbatlari.

Boshqaruv apparatiga hujjatli xizmat ko'rsatishni batafsil tekshirish va

tahlil qilishda quyidagi ish turlari amalga oshiriladi:

1. Boshqaruv apparati hujjatlari tarkibini va harakatini o'rganish, ya'ni hujjatlar oqimi tarkibining batafsil miqdoriy tavsifi, asosiy va eng ommaviy hujjatlarning harakatlanish marshrutlarini, muassasaning eng ommaviy ish turlarini bajarishga hamrohlik qiluvchi hujjatlar kompleksini o'rganish.

2. Ish yuritish masalasi qo'yilishini o'rganish.

3. Hujjatlar shaklini, ya'ni hujjatlar shaklidan foydalanish va o'zaro bog'liqligini, hujjatlardagi rekvizitlarning harakatlanishida ko'rsatkichlarning takrorlanuvchanligini o'rganish.

Olingan ma'lumotlarini tizimga solish va umumlashtirish uchun tadqiqotchilar boshqaruv apparati hujjatlar aylanmasi sxemasini tuzadilar va uning kompleks tahlilini o'tkazadilar.

Tadqiqotni tashkil qilish o'z ichiga qator masalalarni echishni oladi.

Ishlarni tashkil qilish jarayonida tadqiqotchilik loyahasini amalga oshirish to'g'risidagi buyruq chiqariladi, dasturlarning rahbarlari va ishchi guruhlarning rahbarlari tayinlanadi; ular orasida aniq topshiriqlar taqsimlanadigan tegishli malakali mutaxassislar tanlab olinadi; ishchi guruhlar barcha kerakli resurslar bilan ta'minlanadi.

Barcha tadqiqotchilik va loyihalash ishlariga umumiy rahbarlikning oliy daraja menejerlari tomonidan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq – bu holda tadqiqotchilik loyihasi haqiqatan yuqori maqomga ega bo'ladi, resurslar bilan o'z vaqtida ta'minlanadi, tadqiqotchilar barcha kerakli axborotga ega bo'la oladilar. Shunday qilib, birinchi rahbarning qonuniy hokimiyati tadqiqot jarayonini engillashtiradi, tezlashtiradi, va zarur bo'lganda natijalarni boshqaruv amaliyotiga, boshqa tashkilot a'zolari tomondan yangiliklarga eng kam qarshilik ko'rsatilgan holda tatbiq etishni ta'minlaydi. Kutilayotgan natijalar sifatini oshirish uchun tadqiqotchilik ishiga tashkilot turli bo'linmalari va xizmatlarini jalb qilish zarur. Bu bo'linmalardagi mavjud axborotdan eng to'liq foydalanish va tadqiqotchilik ishida, bu ishga rasman jalb qilinmagan xodimlarning ijodiy salohiyatini ishga solish imkoniyatini beradi.

Tadqiqotlarga shtatda turuvchi mutaxassislar bilan birga tashqi maslahatchilik, ilmiy-tadqiqotchilik va boshqa ixtisoslashgan tashkilotlarning vakillarini, shuningdek, boshqaruv tizimlarini tadqiq etish sohasida kerakli malaka va tajribaga ega alohida kasb ustalarini jalb qilish mumkin.

Shuni yodda tutish kerakki, chetdan jalb qilingan shaxslar tomonidan bajarilayotgan tadqiqotchilik ishi, faqat tashkilot rahbariyati va tashqi maslahatchilar orasida haqiqiy hamkorlik mavjud bo'lgandagina tashkilot uchun samarali va chindan foydali bo'lishi mumkin.

17 - mavzu: Tadqiqot samaradorligi tushunchasi va uni asosiy shakllantirishomillari

Reja:

- 1. Tadqiqot samaradorligi tushunchasi.**
- 2. Boshqaruv samaradorligiga ilmiy-metodologik yondashuvlar.**
- 3. Boshqaruvning tadqiqotchilik salohiyati.**

Tadqiqot samaradorligi tushunchasi.

Tadqiqot samaradorligi – bu muvaffaqiyatga olib boruvchi eng qisqa tadqiqot o‘tkazish variantini aniqlash yoki topishdir. Biroq bu ta’rifni yanada aniqroq ta’rif bilan to‘ldirish mumkin: tadqiqotning samaradorligi – bu uning tavsiflaridan biri bo‘lib, uni o‘tkazish uchun sa’y-harakatlar (yoki resurslar) xarajatlari va natija (yoki maqsadga erishish darajasi) o‘rtasida qanday o‘zaro bog‘lanish mavjudligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot, avval aytilganidek, inson faoliyat turi bo‘lib, har qanday faoliyat singari ma’lum miqdor va sifat ko‘rsatkichlari bilan tavsiflanadi. Muammo, echilishi yoki chiqarib tashlanishi mumkin bo‘lgan tadqiqot markazi hisoblanadi. Tanlovni amalga oshirish talab qilinadi, buning uchun esa baholash kerak.

Baholash – bu ham inson faoliyat turi bo‘lib, u vaqt va resurslarni talab qiladi, ular etishmasligi yoki qimmat bo‘lishi mumkin. Muqobilliklarni baholash yoki baholamaslik bilan bog‘liq zararlarni, agar bahoni aniqlash uchun kerakli xuddi shunday tadqiqot o‘tkazilmasa, juda kam hollarda aniq hisoblash mumkin. Shu sababli baholash boshqaruv qarori qabul qilingunga qadar o‘tkaziladi.

Tadqiqotlar samaradorligi ma’lum tatbiq etish sharoitlarida ularning ijobiy natija berish qobiliyatini tavsiflaydi.

Tadqiqotlar samaradorligi uni amaliyotga tatbiq etishda olingan u yoki bu natija bilan aniqlanadi. Bundan: tadqiqot natijalarini baholash ilmiy darajani, iqtisodiy samaradorlikni, ijtimoiy va ekologik oqibatlarni aks ettirishi kerakligi kelib chiqadi.

Tajriba tasdiqlashicha, tadqiqot natijalarini baholash juda qiyin. Tadqiqot natijasi odatda ketgan xarajatlar bilan taqqoslanadi, tadqiqot

natijasida olingan qo‘shimcha bilimlar bilan belgilanadigan ilmiy amaliy samaradorlik ajratiladi, hamda uning tasdig‘i mualliflik guvohnomalari, patentlar berilishi, chop etilgan ishlarning mavjudligi va h.k. hisoblanadi.

Boshqaruv samaradorligini mazmuniga ko‘ra iqtisodiy va ijtimoiy samaradorlikka ajratish mumkin. Bunday bo‘linish samara shakllarining o‘ziga xosligi va maqsadlarning farqlanishiga asoslanadi.

Iqtisodiy samaradorlikka ishlab chiqarish jarayonlarida resurslarning (xodimlar, mehnat ashyolari va vositalari) o‘zaro birgalikdagi harakati orqali erishiladiki, bu ishlab chiqarish va boshqarishga xarajatlarda amda ushbu jarayonlarning iqtisodiy natijalarida aks etadi. Buni resurslarni va ulardan foydalanish ko‘rsatkichlarini taqqoslash yo‘li bilan ifodalash mumkin.

Ijtimoiy samaradorlik shaxsiy, jamoaviy va ijtimoiy manfaatlarining birligi bilan ta‘minlanadi hamda quyidagi tavsiflar: ijtimoiy faollik darajasi, ijtimoiypsixologik iqlim, rasmiy va normasmiy tuzilmalarning o‘zaro nisbati, kadrlar malakasi darajasi, mehnat sharoitlari va h.k. yordamida aniqlanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida boshqaruv tizimlarini tadqiq etishdan olingan samarani aniqlash katta ahamiyatga ega. Samaradorlik turlari jadvalda keltirilgan.

Boshqaruv samaradorligiga ilmiy-metodologik yondashuvlar.

Korxonani samarali boshqarish uchun menejering tashqi va ichki muhitning turli elementlarining ta‘sirini, ya‘ni korxonada faoliyatiga ta‘sir ko‘rsatuvchi ma‘lum ob‘ektiv sharoitlarni hisobga olishi muhim. Tashqi va ichki muhitning har xil elementlari doimiy aloqada va o‘zaro bog‘liqlikda mavjud bo‘ladi. Korxonada faoliyatiga boshqaruv apparati rahbarlik qiladi, uning tarkibiga korxonada ishi uchun kerakli funksiyalarni bajaruvchi rahbarlar, mutaxassislar va ijrochilar kiradi.

Korxonani samarali boshqarish uchun menejer tegishli tashkiliy tuzilishni yaratishi zarur. Boshqaruv sifati va samaradorligi nuqtai nazardan ikkita asosiy korxonani boshqarish tuzilmasi turkumi mavjud:

Ierarxik va organik. O‘z navbatida, boshqaruv tuzilmalarining ierarxik turkumi bir necha asosiy variantlarga ega: chiziqli, funksional, chiziqli-funksional, shtabli, chiziqli-shtabli, divizional. Shuningdek, boshqaruv tuzilmalarining organik turkumining bir necha asosiy variantlari mavjud: matritsali, loyihaviy va brigadali.

Menejning vazifasi korxonani boshqarish organlarini muntazam takomillashtirishdan iborat. Menegmentning samaradorligi ishning ijtimoiy-iqtisodiy va tashkiliy tomonlarini tavsiflaydi. U nafaqat ishni bajarishga ketgan xarajatlarni olingan natijalar bilan taqqoslashga asoslangan, balki ishning tashkil etilganlik darajasini, mehnat bilan qoniqish, faoliyatning umumiy maqsadga yo‘nalganligi, iqtisodiy natija, tashkilotning tashqi muhitdagi o‘rnini aks ettiradi.

Ichki samaradorlik ma‘lum ehtiyojlarning qondirilishi tashkilotning hamda uning ishtirokchilari alohida guruhlarining shaxsiy maqsadlari dinamikasida qanday aks etishini ko‘rsatadi.

Menejmentning tashqi samaradorligi tashkilot tashqi muhit, jamiyat, iqtisodiyotning talablari va cheklovlariga qanchalik javob berishini ko‘rsatadi. Iqtisodiy samaradorlikka resurslarning birgalikdagi harakati orqali erishilib, u xarajatlarda hamda iqtisodiy faoliyat natijalarida aks etadi. Buni resurslarni va ulardan foydalanish ko‘rsatkichlarini taqqoslash yo‘li bilan ifodalash mumkin.

Iqtisodiy nuqtai nazardan samaradorlik – bu ma‘lum natijalarga erishish uchun sarflangan kuch-harakatlar, resurslar yoki energiyani taqqoslashdir.

Samaradorlikni aniqlashni samaradorlik mezonlarini tanlashdan, ya‘ni samaradorlikni, uning mohiyatini ochib beruvchi bahoni o‘rnatishdan boshlaganma‘qul. Samaradorlik mezonining ma‘nosi qo‘yilgan tashkilotni rivojlantirish maqsadlaridan kelib chiqqan holda olinadigan natijalarni maksimallashtirish yoki amalga oshiriladigan xarajatlarni minimallashtirish zaruratidan kelib chiqadi. Bunday maqsadlarga omon qolishni ta‘minlash, barqaror o‘sishga erishish, sotsial strategiya va boshqalar kirishi mumkin.

Mezon – bu maqsadli ko‘rsatkich bo‘lib, unga qarab ma‘lum samaradorlik darajasiga erishish haqida fikr yuritish mumkin. Savdoda samaradorlikning ikkita asosiy mezoni ajratiladi:

- iqtisodiy samaradorlik mezoni – resurslardan oqilona foydalanish va minimal xarajatlar bilan maksimal natijaga erishish;
- ijtimoiy samaradorlik mezoni:
- aholi ehtiyojlarini qondirish;
- muomala xarajatlarini nisbiy qisqartirish;

- savdo xizmatini ko'rsatish sifati;
- iste'mol xarajatlarini qisqartirish.

Kerakli boshqaruv samaradorligini ta'minlash uchun uni baholash zarur. Baho aniqlik kiritadi, tendensiyani ko'rsatadi, samaradorlik mezonini bo'yicha boshqaruvni tahlil qilish hamda ularga boshqaruv samaradorligi tobe bo'lgan asosiy omillarni aniqlash imkonini beradi. Kerakli boshqaruv samaradorligini ta'minlash uchun uni baholash zarur.

Baholash – bu boshqaruv tizimi u yoki bu tavsifining mavjudligi va namoyon bo'lish darajasini o'rnatishdir. Baholash vositasi ko'rsatkich hisoblanadi.

U yoki bu hodisaning xususiyatlari va ahamiyatli belgilarini o'rganish, tendensiyalarini qidirish va aniqlash, faoliyat yuritishi va rivojlanishini me'yoriy tartibga solish, tahlil qilish baholashga tayanadi. Baholashsiz boshqaruv qarorlarini, shu jumladan boshqaruvni takomillashtirish bo'yicha qarorlarni ishlab chiqish va qabul qilishning iloji yo'q.

Samaradorlikni baholash quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin:

- maqsadga erishish;
- faoliyat yuritish sifati;
- tejamkorlik;
- ishchi kuchi sifatidagi o'zgarishlar;
- tashqi va ichki ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar.

Resurslar kattaligining iqtisodiy ko'rsatkichlariga va ma'lum vaqt oralig'i uchun firma faoliyatining iqtisodiy yakunlariga tayanib, boshqaruv samaradorligiga baho berish mumkin.

So'nggi paytlarda firmada unumdorlik tendensiyalarining rivojlanish dinamikasi mezonlari bo'yicha samaradorlikni baholash juda ommaviylashib bormoqda. Bu holda boshqaruv natijasi sifatida unumdorlikning o'sish sur'atlari, mehnat sifati, firma innovatsion salohiyati qaraladi.

Boshqaruv natijasini bevosita hamda bilvosita, pirovard natija sifatida ko'rib chiqish mumkin. Bevosita boshqaruv yoki menejer faoliyatining natijasi boshqaruv qarori hisoblanadi. Biroq ushbu natijani baholash va qandaydir ko'rsatkich sifatida ajratish qiyin, shu sababli bu

omilni testlash yo‘li bilan baholash zarur.

Boshqaruvni tashkil qilishda shunday vazifalar qo‘yilgan joyda boshqaruv tahlili, tekshiruv va loyihalaniishi amalga oshiriladi. Boshqaruvning rivojlanishi uning samaradorligini oshirish bilan birga olib borilishi kerak.

Menejment samaradorligini ta‘minlash uchun uning barcha omillarini hisobga olish zarur. Biroq, buni faqat ushbu omillar tizimga solinganda va asosiylar hamda hal etuvchilar ajratilganda bajarish mumkin bo‘ladi.

Samaradorlik omillari xilma-xil va turli rakurslarda taqdim etilgan bo‘lishi mumkin. Umuman olganda, barqaror va uzoq muddatli samarani faqat menejment metodologiyasini va tashkil etilishini tahlil qilish, tekshirish va loyihalash berishi mumkin. Bunda andazalar istisno qilinmaydi, balki tekshiriladi, almashtiriladi va shakllantiriladi.

Menejmentning ichki samaradorligini ta‘minlash uchun uch asosiy guruh omillarini hisobga olish zarur: resurslardan foydalanish, maqsadga yo‘naltirilgan natijani olish, vaqt omili. Resurslardan foydalanish ularning tuzilishi, sifati va muvozanatli to‘ldirish imkoniyatlarida namoyon bo‘ladi. Menejment samaradorligini ta‘minlash uchun resurslarni tejash zarur.

Boshqaruv faoliyati natijasi moddiylashadi va tashkilot faoliyatining pirovard natijasida – mahsulot, xizmat, foydada aks etadi. Biroq, menejment samaradorligini tushunish uchun menejmentning bevosita natijasi va uning maqsadga muvofiqligi haqida ham gapirish mumkin va zarurdir.

Menejmentning bevosita natijasi boshqaruv qarori tavsiflarida, qaror qay darajada kishilar faoliyatini muvofiqlashtirishini va uni maqsadga erishishga yo‘naltirishini baholashda aks etadi. Shundan kelib chiqib, menejment samaradorligi maqsad ko‘rsatmalari (maqsad sifati), strategiya, boshqaruv qarori sifati, qondirilayotgan ehtiyoj omillari bilan aniqlanadi.

Vaqt omili qarorlarning o‘z vaqtida qabul qilinishida, ularni ishlab chiqishga vaqtni tejashda, ilg‘or texnologiyalardan foydalanishda, xodimlar salohiyati va unumdorligida o‘z aksini topadi.

Boshqa tomondan, samaradorlikka ta‘sir ko‘rsatuvchi tashqi

omillar mavjud. Ularga investitsion iqlim, boshqaruvga ilmiy yondashuvni aniqlovchi metodologiya, investitsiyalarni rivojlanish strategiyasi va tendensiyalari nuqtai nazardan asoslash, axborot ko‘magi, ijtimoiy infratuzilma kiradi.

Tadqiqotlarning umumlashtirilgan natijalari - bu omillarning ahamiyati turlicha ekanligini ko‘rsatmoqda. Iqtisodiy vaziyat va investitsion iqlim menejment samaradorligini ta‘minlashda asosiy o‘rin egallaydi. Biroq, iqtisodiy vaziyat imkoniyatlaridan foydalanish menejment metodologiyasiga, aniqrog‘i, samaradorlikka erishishga ilmiy-tahliliy yondashuvni amalga oshirishga qaram. Metodologiyada, va shunga muvofiq menejmentni tashkil etishda ikki yondashuvni: pragmatik va ilmiy-tahliliy yondashuvlarni ajratish mumkin. Ular muammolarni va ularni echish usullarini aniqlash va ajratish bilan farqlanadi.

Pragmatik yondashuv vaziyatga qattiq bog‘langan menejmentning xulqini tavsiflaydi. Uning faoliyatida asosiysi – mashxur muvaffaqiyat andazalaridan foydalanish, bevosita kafolatlangan va vaqtinchalik muvaffaqiyat omillarini hisobga olish, ish tajribasi va intuitsiya bilan aniqlanadigan muvaffaqiyatsizlik xavfini sezish, faoliyatni to‘g‘ri tashkil qilish (nazorat, mas‘uliyat, intizom).

Ushbu yondashuvning yomon tomoni yo‘q va u menejment samaradorligini ta‘minlaydi. Biroq, xatolar va kamchiliklar ehtimoli etarlicha yuqori, rivojlanish istiqbolini tushunish, kelajakni his etish mavjud emas, muhim muammolar kamroq ahamiyatli va ikkinchi darajali muammolar bilan almashib qolishi mumkin.

“Muammolarning namoyon bo‘lishini kuzatish emas, balki hal etish zarur” degan formula yaxshi, lekin uni “Muammolarni ba‘lum izchillikda va o‘z vaqtida echish zarur. buning uchun ularni tadqiq etish kerak” degan formula bilan almashtirish mumkin.

Menejmentga ilmiy-tahliliy yondashuv muammolarni avval menejmentni tashkil etish va metodologiyasi sinflari bo‘yicha, so‘ngra boshqaruv konsepsiyasi va ustuvorliklari, muammolar tadqiqoti, xodimlarning ma‘lumoti va vakolatlari, faoliyatni motivatsiya qilish, strategiya va innovatsiya, axborot texnologiyalari kabi samaradorlik omillari bo‘yicha tizimga solishni nazarda tutadi.

Boshqaruv tadqiqotlari samaradorligi tadqiqotlar tasnifi bilan ta'minlangan omillarga: maqsadli vazifalari, qo'llash sohalari, natijalar, yangilik, konstruktivlik va hokazolarga qarab aniqlanadi.

Barcha tadqiqotlar samaradorligini aniqlash omillarini 2 guruhga ajratish mumkin: tadqiqotchilik salohiyati omillari va uni o'rganish prinsiplari. O'z navbatida, salohiyatni tavsiflovchi omillar quyidagilarga bo'linadi:

- metodologik tayyorlik omillari;
- resurslarning mavjudligi va tuzilishi omili;
- tashkiliy imkoniyatlar omili (tashkiliy madaniyat).

Tadqiqotlarning samaradorligi ko'p jihatdan menejer tadqiqotchilik

tafakkurining samaradorlik darajasi bilan aniqlanadi.

Menejerning tadqiqotchi sifatidagi quyidagi tafakkur belgilarini ajratish

mumkin:

dunyoni muammoli his etish, muammolarni, ular go'yoki yo'qdek tuyulayotgan joylarda aniqlash;

muammolarni ular endi paydo bo'layotganida ifodalash qobiliyati;

voqelikni, boshqarilayotgan ob'ektning faoliyat yuritish va rivojlanish jarayonlarini tizimli va keng qamrovli idrok qilish;

antinomiya – o'zining nuqtai nazaridan farq qiluvchi va hatto unga zid bo'lgan qarashlarni qabul qilish, tushunish va ulardan foydalanish qobiliyati;

eksprezentlik – ma'lumotlar tanqis bo'lganda ishonchli xulosalarni chiqarish qobiliyati;

muammolarga munosabatni va ularni baholashni belgilaydigan rivojlangan psixologik o'z-o'zini boshqarish;

jamoa turli a'zolari funksiyalarini o'xshatib takrorlash qobiliyati;

insonlar tabiatini aniqlash imkonini beradigan psixologik o'tkirlik. O'tkirlik psixodiagnostika yordamida qoplanadi;

fikrlashning innovatsionligi va inersiyasizligi, rasmiy, odatiy, tekshirilgan, an'anaviy narsalarning chegarasidan tashqariga chiqish

qobiliyati;

□ attraktivlik – kishilarni, moddiy yoki ma'muriy majburlash vositalarini qo'llamagan holda birgalikdagi faoliyatga jalb qilish qobiliyati;

□ faoliyat sharoitlari o'zgarganda yoki butunlay yangi masalalarni hal qilishga o'tganda psixologik jihatdan tez qaytadan shaylanish qobiliyati.

Samaradorlik – bu har doim faoliyat natijasi va uni amalga oshirishga ketgan xarajatlarni taqqoslash yoki agar mumkin bo'lganda bir andoza bilan o'lchash.

Tafakkurning natijasi nima bo'lishi mumkin? Menejerning yakka tartibdagi faoliyatiga aloqador bunday natija muammolarni muvaffaqiyatli echish, bajarilgan ish bilan qoniqish, nimani va qanday bajarish kerakligini juda aniq tushunishdan iborat bo'lishi mumkin.

Tafakkur samaradorligi butunlay istisno qilib bo'lmaydigan, lekin ularning paydo bo'lishini eng kam miqdorgacha pasaytirish zarur bo'lgan xatolarni ham tavsiflaydi. Menejerning tafakkur samaradorligi o'z fikrlash jarayonini boshqarish qobiliyatiga bog'liqdir.

Boshqaruvning tadqiqotchilik salohiyati.

Boshqaruvning tadqiqotchilik salohiyati tushunchasi resurslardan foydalanish va qo'yilgan maqsadlarga erishish imkoniyatlarini aks ettiradi. Axir kerakli resurslarning mavjudligi xali avtomatik ravishda samaradorlikka olib bormaydi. Resurslardan foydalanish shuningdek ularning tuzilishi, ularga erishish imkoniyati, foydalanish qobiliyati, resurslar ishlatilayotgan maqsad, ulardan oqilona foydalanishni motivatsiya qilishga va boshqalarga ham bog'liq. Bularning barchasi birgalikda tadqiqotchilik salohiyati tushunchasini tavsiflaydi. Uning kattaligi va sifati, shuningdek amalga oshirilishi samaradorlikka erishishga ta'sir etadi.

Metodologik tayyorlik tadqiqot maqsadi va missiyasining mavjudligida namoyon bo'ladi. Bu erda maqsadning integratsion xossalari, maqsadning asoslanganligi, uni ifodalash va qo'yishga ilmiy yondashuv, tadqiqotchilik guruhi yoki butun firma jamoasi tomonidan maqsadning tushunilishi va qabul qilinishi katta ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot missiyasi uni, maqsad tomon izchil harakatlangan holda

o'tkazilishini ta'minlovchi asosiy belgisi sifatida ko'rib chiqiladi. U maqsadga qarab harakatlanishda cheklovlarni va ushbu harakatning har bir bosqichida ustuvorliklarni tanlashga yordam beradi. Missiya: nima uchun tadqiqotlar o'tkazish zarur, maqsadga haqiqatda erishish mumkinmi? degan savolga javob berishi zarur.

Metodologik tayyorlik shuningdek, maqsadni va missiyani hisobga olgan holda firmani rivojlantirish konsepsiyasi bilan belgilanadi. Bu firmaning

rivojlanish tendensiyalarini aks ettiruvchi qoidalar majmuasidir. Konsepsiya maqsad va missiya bilan chambarchas bog'langan, chunki unisini ham, bunisini ham o'z ichiga oladi, bundan tashqari ularni aniqlashtiradi, tadqiqot dasturining tayanch qoidalarini aniqlaydi.

Tajriba ham katta ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchilik ishini muntazam olib borilishi tajriba to'plashga ko'maklashadi va tadqiqotchilik faoliyatining samaradorlik salohiyatini oshiradi. Tajriba vaqtni tejaydi, xatolardan himolaydi va ko'pgina operatsiyalarni engillashtiradi. Ko'pgina tadqiqot turlarining samaradorligi uni o'tkazishning axborot bazasiga bog'liq. Rivojlanish jarayonlari dinamikasini ko'rish taqqoslama tahlil o'tkazish, tendensiyalarni aniqlash, eng omadli qarorlarni tanlash uchun kerakli to'plangan axborot hajmiga ega bo'lish zarur. Ushbu ehtiyoj muntazam tadqiqot o'tkazishni motivatsiyalaydi.

U yoki bu hodisalar yoki jarayonlarni modellashtirish va baholash metodikalardan foydalanmasdan turib tadqiqot o'tkazib bo'lmaydi. Biroq metodikalar turlicha bo'ladi. Tadqiqotchilar yoki menejer aynan qaysilarini qo'llaydilar, shaxsiy metodikalar qanday ishlab chiqiladi – bularning barchasi ham tadqiqotning metodologik salohiyatini tavsiflaydi.

Nihoyat, kerakli tadqiqot usullarini qo'llash imkoniyatlarini ham aytib o'tish zarur. Ushbu imkoniyatlar ularni ishlata olish imkoniyati, tegishlik texnik vositalarning mavjudligi, tadqiqotchilarning malakasi bilan belgilanadi.

Metodologik tayyorlik omillari nafaqat ma'lum to'plam va majmuada, balki ularning o'zaro nisbati va tizimlilikida ham amal qiladi. Tadqiqotchilik salohiyati omillarining navbatdagi guruhi – *resurslarning*

mavjudligi, tuzilishi va qo'llanishidir.

Har qanday tadqiqot resurslarga ehtiyoj sezadi. Xodimlar, iqtisodiy, moddiytexnika, axborot, vaqt resurslari zarur. Faktologik resurslarni ham aytish mumkinki, ular kerakli dalillarning mavjudligi, ularni tizimga solish imkoniyatlarini aks ettiradi. Quyida tadqiqotning faktologik ta'minoti va uning axborot ta'minotidan farqlanishi batafsil ko'rib chiqiladi. Bu erda faqatgina axborot va faktologik resurslar bir-birini to'ldiruvchi xususiyatga egaligini aytib o'tish etarli.

Tadqiqotda turli va ularning ma'lum o'zaro nisbatidagi resurslar zarur.

Resurslar bir-birini o'rnini bosishi mumkin va zarur, biroq ma'lum chegaragacha. Boshqaruvning tadqiqotchilik salohiyati *uni o'tkazishning tashkiliy imkoniyatlarini* o'z ichiga oladi. Ular tashkilot turkumi va kerakli tashkiliy madaniyatining mavjudligida namoyon bo'ladi. SHuningdek ijobiy va salbiy tashkiliy tajriba ham muhim vazifasini bajaradi, u tashkilot turkumini muvaffaqiyatli tanlash va tadqiqot o'tkazish imkoniyatini beradi. Har qanday tashkilot tadqiqot o'tkazishga ham ta'sir ko'rsatuvchi ma'lum infratuzilmaga ega. Bu erda menejer yoki tadqiqotchining aqliy salohiyati kabi omilni aytish kerak. Uni resurslarga ham, metodologik tayyorlikka ham kiritish mumkin, biroq u tashkiliy imkoniyatlarni amalga oshirishda ham muhim vazifani bajaradi.

Tadqiqotni tashkil etish – bu aqliy faoliyatni tashkil etish bo'lib, uning muvaffaqiyati ko'p darajada tadqiqotchining aqliy salohiyati bilan belgilanadi. Quyida tadqiqotning faktologik ta'minoti, baholash, tadqiqotchi-menejerning fikrlash, menejerning kreativ ta'limi omillari batafsil ko'rib chiqiladiki, aynan ular menejerning aqliy salohiyatini belgilaydi.

Zamonaviy xo'jalik yuritish sharoitlari yangi korxonani boshqarish shakllari, usullari va texnologiyalarini qidirish va mavjudlarini takomillashtirishni taqozo etadi. Keskin raqobat sharoitida firmalar rahbarlari muntazam ravishda etakchi mavqelarni egallashga intilib, korxonalarining barqaror va mustahkam holatiga olib boruvchi yo'llarni qidiradilar. Bunga mahsulot assortimentini yangilash, yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va o'zlashtirish, xarajatlarni kamaytirgan

holda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish kiradi. Bunga shuningdek, yangi mahsulot turlariga narxlarni pasaytirgan holda yangi buyumlar sifati va ishonchligini barqaror o‘shirishni ta’minlash kiradi. Bu shuningdek, xodimlar sonini kamaytirgan va mehnat unumdorligini yaxshilagan holda xodimlarning ishlab chiqarish, ijodiy qaytimini, faolligini oshirishdir.

Mos keladigan kelajak variantini yaratish uchun barcha imkoni bor narsalarni bajarish va muvaffaqiyatsizliklarni bartaraf qilish choralarini qabul qilish vazifasi aynan barcha darajadagi boshqaruvchilar zimmasiga yuklatilgan. Hozirgi davr – bu barcha jamiyat hayoti sohalarida chuqur qayta o‘zgartishlar davri, korxonalarni prinsiplial jihatdan yangi xo‘jalik yuritish sharoitlariga moslashuvni talab qiladi.

Zamonaviy xo‘jalik yuritish sharoitlarida shu narsa oydinki, korxonaning raqobat ustunliklari nafaqat moddiy resurslar va ulardan foydalanish darajasiga, balki nomoddiy resurslardan, ayniqsa ulardan en muhimi – korxonalarining aqliy resurslariga tobedir.

Korxonalar salohiyatiga kelsak, adabiyotlarda iqtisodiy, bozor, ishlab chiqarish, kadrlar, aqliy, ilmiy-texnik va boshqa salohiyat tushunchalari keltiriladi. Bu ko‘plab potensial imkoniyatlarga ega ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida korxonaning murakkabligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tizimli yondashuv nuqtai nazardan korxonalar o‘z funksional vazifasi bilan farqlanuvchi ikki: boshqariluvchi va boshqaruvchi quyi tizimlardan tashkil topgan. Agar korxonalar salohiyati ko‘rib chiqilsa, unda shuningdek, boshqariluvchi quyi tizimning mahsulot va xizmatlar yaratish qobiliyatini tavsiflaydigan ishlab chiqarish salohiyatini hamda korxonalar salohiyatini shakllantirish va undan samarali foydalanish uchun dastlabki shart-sharoitlarni yaratadigan boshqaruvchilik salohiyatini ajratish zarur.

Korxonalar salohiyati tuzilishida etakchi o‘rin, shubhasiz, boshqaruvchilik salohiyatiga tegishli, chunki aynan u korxonaning tashqi muhit bilan o‘zaro aloqasini ta’minlaydi va korxonalar ichida barcha bo‘linmalarining kelishilgan faoliyatini ta’minlaydi. “Boshqaruv salohiyati” tushunchasi murakkab va bir xil ma’noga ega emas. Ko‘plab ushbu tushunchalar tadqiqotlari psixologik va ijtimoiy fanlar sohasida

amalga oshiriladi.

Boshqaruv apparati xodimlarining tarkibi, malakasi darajasi, boshqaruvchilik faoliyatining metodik, tashkiliy va texnik ta'minot darajasi birgalikda korxonada boshqaruvchilik salohiyatini tavsiflaydi. boshqaruvchilik salohiyati tashkilotning aqliy salohiyatiga, ya'ni xodimlarning aqliy qobiliyatlarining yig'indisiga va ularni ochish hamda qo'llash imkoniyatlariga ko'proq darajada bog'liqdir.

Korxonaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, uning raqobatbardoshligi ko'plab omillarga bog'liqdir, lekin ular orasida asosiysi inson omilidir. Xodimlar salohiyatidan samarali foydalanish, uni doimiy rivojlantirish faqatgina zamonaviy talablarga javob beruvchi boshqaruv tizimi mavjud bo'lganda mumkin bo'ladi, uning muhim tavsifi korxonaning boshqaruv salohiyati bo'lishi zarur. Ushbu tushuncha alohida puxta tadqiqotni talab qiladi. Boshqaruv salohiyatini shakllantirish va rivojlantirishning eng samarali usullarini aniqlashdan iborat bo'lgan uning tadqiqoti zamonaviy iqtisodiy fanning dolzarb nazariy va amaliy muammosi hisoblanadi.

18- mavzu: Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash prinsiplari

Reja:

- 1. Tadqiqot samaradorligini ta'minlash prinsiplari.**
- 2. Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash prinsiplari.**
- 3. Samarali boshqaruv prinsiplari.**

Tadqiqot samaradorligini ta'minlash prinsiplari.

Tadqiqot samaradorligi, bir tadqiqotning o'z maqsadlariga muvofiq yaxshi natijalar olish uchun amalga oshirilgan faoliyatning samaradorligi va foydalanuvchilarga ta'sirini anglatadi. Bu, tadqiqotchilarning yaxshi natijalarni erishish, o'z maqsadlarini muvaffaqiyatli bajarish, ma'lumotlarni to'plab, tahlil qilish va to'g'ri qarorlar olishga qodir bo'lishi bilan bog'liq.

Maqsadlarga yo'naltirish: Tadqiqotning maqsad va mazmuni aniq bo'lishi kerak. Maqsadlar o'zgaruvchan, aniq va erishiluvchi bo'lishi lozim. Tadqiqotlarni maqsadlarga yo'naltirish, ularga qaratilgan vazifalarni bajarish va maqsadlarni erishishda o'zlashtirishning huquqiylikni ta'minlash zarur.

Ko'rsatmalarni belgilash: Tadqiqotchilar tomonidan belgilangan ko'rsatkichlar, o'lchovlar va natijalarga e'tibor berish kerak. Tadqiqotlar jarayonida ko'rsatmalarni belgilash, muddatlarni o'z vaqtida qo'ymoq va natijalarni to'g'ridan-to'g'ri o'rganishga imkon beradi.

Ma'lumotlardan foydalanish: Tadqiqotchilar menejmentning ta'limotlari va o'zgarishlarni qabul qilish uchun yoqimli ma'lumotlardan foydalanishlari kerak. Bu ma'lumotlar o'rganish, tahlil qilish, statistik analizlar, so'rovnomalar, fokus guruhlar va boshqa ma'lumot to'plash usullarini o'z ichiga oladi.

Ishonchli resurslar: Tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash uchun kerakli resurslarni ta'minlash zarur. Bu shu jumladan moliyaviy resurslar, hodisalar, xodimlar, texnikaviy vositalar va laboratoriyalar kabi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi. Resurslar to'plami samaradorligi oshirish uchun to'g'ri va sifatli bo'lishi kerak.

Metodologiya va usullar: Tadqiqotchilar menejmentning maqsadlariga muvofiq to'g'ri metodologiyalarni va usullarni tanlashlari kerak. Bu, tadqiqotning obyektivligini ta'minlash, ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va natijalarni ta'qib qilishning qanday usullar bilan amalga oshirilishi kerakligini anglatadi.

Ishonchli jamoa: Tadqiqotchilar o'zaro hamkorlik va jamoaviy ishonch muhitini yaratishga intilishadi. Bu, jamoada o'zaro fikr-mulohazalarni, ma'lumot almashishni, o'zaro yordamni va ko'rsatkichlarni taqdim etishning muhimligini ifoda qiladi. Ishonchli jamoa, tadqiqotlarni samaradorligi va natijalarining sifatini oshirishga yordam beradi.

Monitoring va baholash: Tadqiqotchilar samaradorlikni baholash va natijalarni baho qilish uchun moslashtirilgan monitoring va baholash tizimlaridan foydalanishlari kerak. Bu, tadqiqotning jarayonini, muvaffaqiyat sathi, muammolar va o'zgarishlarni kuzatish va baholashga imkon beradi.

Tarqatish va rivojlanish: Tadqiqotchilar o'zlarining o'sish va rivojlanishini davom ettirishga intilishadi. Bu, yangi ideyalar, innovatsiyalar va yechimlarni topish, menejment jarayonlarini yaxshilash va tadqiqotchilar o'zlarining professional darajasini oshirtirishga intiladi. Tarqatish va rivojlanish, tadqiqotchilar uchun samaradorlikni oshirish va yangi yondashuvlarni topishga imkon beradi.

Bu prinsiplar tadqiqotlar samaradorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi va tadqiqotchilarning o'zlashtirish va natijalarni o'rganishda yordam beradi. Ular o'zaro bog'liqlikda ishlash va ilg'orlikni ta'minlash uchun muhimdir.

Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash prinsiplari

Menejment boshqaruv ob'ektining ma'lum xulqini shakllantirishga mo'ljallangan bo'lib, uni quidagi ikki aspektga bo'lish mumkin: iqtisodiy tavsiflar majmuasida aks etadigan iqtisodiy xulq, va kelishish hamda hamkorlikning ijtimoiy tomonini tavsiflaydigan sotsial-psixologik xulq.

Haqiqiy amaliyotda ushbu ikki yondashuvni bir-biriga qarama-qarshi qo'ymaslik kerak. Samarali amaliy menejment formulasi uni ilmiy bilimlar va tavsiyalar, amaliy muvaffaqiyat andazalari, kasbiy tajriba, amaliy ko'nikmalar va uquvlar, shuningdek boshqaruv san'atidan foydalangan holda qurishni nazarda tutadi. Bularning barchasi muammolarni tahlil qilish, tekshirish, ularning echim variantlarini loyihalash hamda asosli tanlash asosida amalga oshirilishi zarur.

Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash uchun quyidagi prinsiplar amalga oshirilishi tavsiya etiladi:

Maqsadlarga yo'naltirish: Tadqiqotlar menejmentning belgilangan maqsadlari bilan bog'liq bo'lishi kerak. Maqsadlar aniq, o'zgaruvchan va o'rnatilgan bo'lishi lozim. Tadqiqotchilar menejmentning maqsadlarini tushunish, ularga qaratilgan vazifalarni bajarish va maqsadlarni erishishda qanday o'zlashtirilganligini o'rganishadi.

Yo'l-yo'riqnoma: Tadqiqotchilar menejmentning yo'l-yo'riqnoma va strategiyalariga amal qilishi kerak. Bu, tadqiqot jarayonlarining tartibga solishning va o'rganish natijalarini menejmentning ilgari strategiyasi bilan muvofiqlashtirishning zarur bo'lganligini anglatadi.

Resurslarni tashkil etish: Tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash

uchun kerakli resurslarni to'plash va ulardan samarali foydalanish zarur. Bu resurslar ma'lumotlar, moliyaviy vositalar, hodisalar va mutaxassislar kabi tarkibiy qismlardan iborat bo'lishi mumkin. Menejment tadqiqotchilarga kerakli resurslarni ta'minlash va ulardan samarali foydalanishni tashkil etishda yordam berishi kerak.

Hamkorlik va kooperatsiya: Tadqiqotlar menejmentning bir necha bo'limlari va tarkibiy qismlari orasida hamkorlik va kooperatsiyani ta'minlashga muhtoj. Tadqiqotchilar menejment tarkibidagi o'zaro aloqalarni kuchaytirish, qo'shimcha ma'lumotlar almashish, fikr-mulohazalar ko'rsatish va jamoatchilikni rivojlantirishga intilishadi.

Innovatsiyalar va rivojlanish: Tadqiqotchilar menejmentning innovatsiyalar va rivojlanishga qaratilgan strategiyalar va jarayonlarga muvofiq tadqiqotlar olib borishi kerak. Bu, yangi ideyalar va yechimlarni topish, muammolarni yechish va menejment jarayonlarini yaxshilashga yo'naltirilgan tadqiqotchilar tomonidan rivojlanishi aniq bo'lishi kerak.

Natijalarga yo'naltirish: Tadqiqotchilar natijalarni o'rganish, tahlil qilish va ulardan kelib chiqadigan imkoniyatlardan foydalanishga intilishadi. Bu natijalar menejmentning qarorlarini o'zgartirish, jarayonlarni takomillashtirish va menejment faoliyatini samarali bo'lishga yo'naltiriladi.

Monitoring va baholash: Tadqiqotlar samaradorligini baholash va nazorat qilishning muhim qismlari hisoblanadi. Menejment tadqiqotchilari natijalarni monitoring qilish, o'rgangan ma'lumotlarni baholash, amaliyotni baholash va o'zgarishlarni kuzatish uchun moslashtirilgan monitoring va baholash tizimlari va usullaridan foydalanishi kerak.

Samarali boshqaruv prinsiplari

Samarali boshqaruv prinsiplari, bir tashkilotni yaxshi natijalarga yo'naltirish va uning samaradorligini oshirish maqsadida amalga oshirilgan boshqaruv usullaridir. Quyidagi prinsiplar samarali boshqaruvning muhim asosiy qoidalaridir:

Maqsadlarga yo'naltirish: Boshqaruvchilar tashkilotning maqsadlarini aniq va erishiluvchi qilib belgilashlari kerak. Har bir amaliyotning maqsadlarga mos kelishini ta'minlash uchun boshqaruv faoliyati

maqsadga yo'naltirilishi kerak.

Strategik rejalashtirish: Tashkilotning strategik rejalashtirish jarayonini olib borish samarali boshqaruvning muhim qismidir. Boshqaruvchilar tashkilotning uzluksiz rivojlanishini ta'minlash uchun strategik maqsadlar va qo'shimcha yo'nalishlarni aniq belgilash, ularga muvofiq rejalashtirish va ulardagi muammolarni hal qilish uchun yo'l harakatini belgilashlari kerak.

Resurslardan samarali foydalanish: Boshqaruvchilar tashkilotning mavjud resurslarini samarali va iqtidorli tarzda ishlatishlari kerak. Bu moliyaviy resurslar, hodisalar, xodimlar, texnikaviy vositalar, va boshqa imkoniyatlar, yangi resurslarni topish, mavjud resurslarni to'g'ri taqsimlash va ulardan samarali foydalanishni o'z ichiga oladi.

Jamoa ishi va kommunikatsiya: Samarali boshqaruvda boshqaruvchilar o'zlarining jamoasi bilan samarali shaklda ishlash va o'zaro kommunikatsiyada muvaffaqiyatli bo'lishlari kerak. Boshqaruvchilar o'z xodimlarini qo'llab-quvvatlash, ular bilan hamkorlik qilish, ularga motivatsiya berish va fikr almashishda qiziqishni oshirish hamda o'zaro muloqotni o'zlashtirish uchun qat'iyiligi muhimdir.

Monitoring va baholash: Boshqaruvchilar tashkilotning faoliyatini kuzatish, natijalarni baholash va muammo va kamchiliklarni aniqlash uchun moslashtirilgan monitoring va baholash tizimlaridan foydalanishlari kerak. Boshqaruvchilar tashkilotning yaxshi natijalarga erishishini ta'minlash, muammolarni o'rganish va qarorlar olishda ma'lumotlardan foydalangan holda rivojlanish yo'lidagi muvaffaqiyat darajasini baholashlari kerak.

Innovatsiya va rivojlanish: Samarali boshqaruv, tashkilotning innovatsiyaviy rivojlanish va yangiliklarni qabul qilishga kirishish uchun muhimdir. Boshqaruvchilar yangi ideyalar olib borish, inovativ yechimlarni topish, ish jarayonlarini yaxshilash va tashkilotni rivojlantirishga intilishadi.

O'z-o'zini baholash va rivojlanish: Samarali boshqaruvda boshqaruvchilar o'zlarini baholash va rivojlanishga intilishadi. Bu o'z-o'zini baholash, o'z eksportliklarini aniqlash, yuqori darajada o'zlashtirish

uchun o'zlarini rivojlantirish, yangi bilim va ko'nikuzlarini o'rganish va kengaytirish maqsadida o'zlarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Boshqaruvchilar o'zlarining rivojlanish yo'lidagi muvaffaqiyat darajasini oshirish uchun o'zlariga o'zlashtirilgan o'quv kurslari, mentorlik dasturlari va boshqa resurslardan foydalanishlari kerak.

Samarali boshqaruv prinsiplari boshqaruvchilar uchun tashkilotni yaxshi natijalarga yo'naltirish, resurslardan samarali foydalanish, jamoa ishi, monitoring va baholash, innovatsiya va rivojlanish, o'z-o'zini baholash va rivojlanish kabi muhim qoidalarni o'z ichiga oladi. Ular tashkilotning samaradorligini oshirish va o'zlashtirilgan maqsadlarga erishishda asosiy rol o'ynaydi.

Menejmentda ustuvorliklar prinsiplari. Ularning asosiylariga inson omili, faoliyatni motivlashtirish, kasb mahorati ustuvorliklari kiradi.

Menejmentda ustuvorliklar prinsiplari boshqaruvchilar uchun qo'llaniladigan yuqori darajadagi o'ta muhim qoidalardir. Ustuvorliklar prinsiplari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

Maqsadlarga yo'naltirish: Menejerlar tashkilotning maqsadlarini o'zlarining amaliyotlarining markaziga qo'yishlari kerak. Bu, tashkilotning o'z maqsadlariga erishishga yo'naltirilgan har bir faoliyatning asosiy sharti bo'ladi.

Boshqaruvning tartibi: Ustuvorliklar prinsipida boshqaruvning tartibini saqlash va boshqaruv jarayonlarini to'g'ri kelishlari va tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Boshqaruvchilar tashkilotning barcha tarkibiy qismlari orasida intizomli va samarali kommunikatsiya tashkil etishlari kerak.

Resurslardan samarali foydalanish: Menejerlar tashkilotning resurslarini yaxshi tarzda to'g'ri taqsimlash, ishlab chiqish va ishchi kuchini optimallashtirish uchun samarali foydalanishlari kerak. Bu moliyaviy resurslar, hodisalar, xodimlar va texnikaviy vositalar kabi imkoniyatlarni o'z ichiga oladi.

Yagona qo'llab-quvvatlash: Ustuvorliklar prinsipida birlikda ishlash va jamoa ishi muhim o'rin tutadi. Menejerlar o'z xodimlari bilan qo'llab-quvvatlashish, ularga qiziqishlarni oshirish, fikr-mulohaza va

muloqotlarni o'zlashtirish, umumiy maqsadlar uchun birga ishlashni ta'minlash uchun yagona qo'llab-quvvatlashni o'rganishlari kerak.

Innovatsiya va rivojlanish: Menejerlar tashkilotning innovatsiyaviy rivojlanishini oshirish uchun o'zgartirishlarni qabul qilishga intilishadi. Bu yangi ideyalar olib borish, inovatsiyaviy yechimlarni topish, ish jarayonlarini yaxshilash va tashkilotni rivojlantirishga intilishni o'z ichiga oladi.

Monitoring va baholash: Menejerlar tashkilotning faoliyatini kuzatish, natijalarni baholash va muammolarni aniqlash uchun monitoring va baholash tizimlaridan foydalanishlari kerak. Bunda boshqaruvchilar tashkilotning yaxshi natijalarga erishishini ta'minlash, muammolarni o'rganish va qarorlar olishda ma'lumotlardan foydalangan holda rivojlanishning darajasini baholashlari kerak.

O'z-o'zini baholash va rivojlanish: Menejerlar o'zlarini baholash va o'z rivojlanishlariga e'tibor berishlari kerak. Bu o'z-o'zini baholash, o'z eksportliklarini aniqlash, o'zlashtirishni rivojlantirish, yangi bilim va ko'nikmalarini o'rganish, o'zlarining rivojlanish yo'lidagi muvaffaqiyat darajasini oshirish uchun o'zlashtirilgan o'quv kurslari, mentorlik dasturlari va boshqa resurslardan foydalanishlari kerak.

Ustuvorliklar prinsiplari boshqaruvchilar uchun tashkilotning maqsadlarga yo'naltirilishi, boshqaruvning tartibi, resurslardan samarali foydalanish, yagona qo'llab-quvvatlash, innovatsiya va rivojlanish, monitoring va baholash, o'z-o'zini baholash va rivojlanish kabi asosiy qoidalardan iborat. Ular menejerlar uchun samaradorlik va tashkilotning yaxshi natijalarga erishishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Boshqaruvchilik faoliyatini yo'naltirish prinsiplari. Menejment maqsadi, missiyasi va strategiyasini ishlab chiqish, sifatni ta'minlash, ijodkorlik sharoitlarini yaratish.

Boshqaruvchilik faoliyatini yo'naltirish prinsiplari, menejerlar uchun asosiy qoidalardir. Ular boshqaruvchilarning tashkilotdagi o'z vazifalarini bajarish, resurslarni samarali foydalanish va tashkilotning maqsadlarga erishishini ta'minlashga yordam beradi. Quyidagi boshqaruv prinsiplari menejerlar uchun muhimdir:

Maqsadlarga yo'naltirish: Boshqaruvchilik prinsipida tashkilotning maqsadlariga yo'naltirish o'rnini egallash muhimdir. Boshqaruvchilar tashkilot maqsadlarini tushunish, ularga rioya qilish, har bir faoliyatni maqsadlarga mos kelishini ta'minlash va uning natijalarini baholash lozim.

Tizimli boshqaruv: Boshqaruvchilik faoliyatini tizimga solish muhimdir. Boshqaruvchilar tashkilotning barcha tarkibiy qismlari orasida intizomli va samarali kommunikatsiya tashkil etishlari, vazifalarni aniqlash, o'zlashtirish va monitoring qilish, resurslarni to'g'ri taqsimlash va boshqarish, ish jarayonlarini tartibga solish va boshqaruv jarayonlarini optimallashtirishga intilish lozim.

Mas'uliyat va quvvat berish: Menejerlar tarkibidagi boshqaruvchilar o'zlariga mas'uliyat yuklash va quvvat berishda samarador bo'lishlari kerak. Ular xodimlarni mas'uliyat bilan ta'minlash, vazifalarni aniqlash va ularga quvvat berish, ularga ish bilan bog'liq qarorlar olish va muammolarni hal qilishda yordam berishlari kerak.

Yaratuvchanlik va innovatsiya: Boshqaruvchilar tashkilotdagi yaratuvchanlik va innovatsiyani oshirish uchun o'zgartirishlarni qabul qilishga intilishadi. Bu yangi ideyalar olib borish, inovatsiyaviy yechimlarni topish, ish jarayonlarini yaxshilash va tashkilotni rivojlantirishga intilishni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy munosabatlar: Boshqaruvchilar tashkilotning ijtimoiy muhitiga qarshi mas'uliyatga ega. Ularning munosabatlari o'z xodimlari, mijozlar, sheriklar va tashkilotning boshqa qatnashchilari bilan samimiy va yaxshi bo'lishi kerak. Boshqaruvchilar tashkilotning rivojlanishiga ko'maklashish, xodimlar bilan hamkorlikda ishlash va tashkilotning rivojlanishiga qo'shimcha qulayliklar yaratish lozim.

O'z-o'zini baholash va rivojlanish: Boshqaruvchilar o'zlarini baholash va o'z rivojlanishlariga e'tibor berishlari kerak. Bu o'z-o'zini baholash, o'z eksportliklarini aniqlash, o'zlashtirishni rivojlantirish, yangi bilim va ko'nikmalarini o'rganish, o'zlarining rivojlanish yo'lidagi muvaffaqiyat darajasini oshirish uchun o'zlashtirilgan o'quv kurslari, mentorlik dasturlari va boshqa resurslardan foydalanishlari kerak.

Boshqaruvchilik faoliyatini yo'naltirish prinsiplari maqsadlarga yo'naltirish, tizimli boshqaruv, mas'uliyat va quvvat berish,

yaratuvchanlik va innovatsiya, ijtimoiy munosabatlar, o'z-o'zini baholash va rivojlanish kabi asosiy qoidalardan iborat. Bu prinsiplar boshqaruvchilar uchun samaradorlik, tashkilotning maqsadlarga erishishini ta'minlash va innovatsiyaviy rivojlanishni oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Keskin omillar prinsiplari. Vaqt omilini hisobga olish, axborot texnologiyalarini rivojlantirish, korporativlik samarali hamkorlik va sheriklik shakli sifatida.

Tadqiqotning aniq maqsadga yo'naltirilgan va talab etiladigan (o'z vaqtida) prinsipi Tizimlilik prinsipi, Ijodiy jarayonlarni, boshqarish prinsipi, Sifatiy va miqdoriy aniqlik prinsipi, Ob'ektivlik prinsipi, Tadqiqotning sermashaqqatligini hisobga olish prinsipi, Faktologik jihatdan aniqlik prinsipi, Quvib etmasdan uzib ketish prinsipi, Izchillik (texnologiya) prinsipi, Tadqiqotchilik fikrlashni rivojlantirish prinsipi, Kreativ salohiyatni ruyobga chiqarish prinsipi.

Keskin omillar prinsiplari, bir tashkilotda yoki boshqa bir kontekstda katta o'zgarishlarni boshqarish uchun muhim qoidalardir. Keskin omillar prinsiplari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

O'zgartirishlarni boshqarish: Keskin omillar bilan birlashtirilgan tashkilotlarda o'zgartirishlarni boshqarish prinsiplari katta ahamiyatga ega. Bu prinsip, o'zgartirishlarni to'g'ri tartibda rejalashtirish, boshqarish, uchun kerakli resurslarni ta'minlash va o'zgarishlarni amalga oshirishga yordam beradi.

Tashkilotning tavakkalchilik va kayta-rivojlanishi: Keskin omillar tashkilotlarda tavakkalchilik va kayta-rivojlanishga asoslangan prinsiplarni o'z ichiga oladi. Bu prinsip, tashkilotning o'zini yanada rivojlantirish, yangi imkoniyatlar yaratish, innovatsiyalar qabul qilish va o'zgartirishlarga oson adaptatsiya qilishni talab qiladi.

Boradigan risklarni boshqarish: Keskin omillar prinsiplari jarayonlarda boradigan risklarni tushunish, identifikatsiya qilish va ularga qarshi qabul qilingan strategiyalarni belgilashga asoslangan. Bunda risklarni boshqarish, zararlarini minimalizatsiya qilish va foydali imkoniyatlardan samarali foydalanish kabi amallar joriy etiladi.

Ishonch va qo'llab-quvvatlash: Keskin omillar davrida ishonch va qo'llab-quvvatlash ahamiyatli prinsiplardir. Muhim o'zgarishlarni amalga

oshirish uchun, barcha tashkilot a'zolarining ishonchini oshirish, ularga qo'llab-quvvatlash va ularga yordam berish kerak. Bu prinsip, tashkilot ichidagi kommunikatsiya va birgalikda ishlashni oshirishni talab qiladi.

O'rganish va ta'lim: Keskin omillar davrida o'rganish va ta'lim muhim ahamiyatga ega. Tashkilotlar o'zgarishlarga mos kelish uchun xodimlarni yangi bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlash, ularning rivojlanishiga imkoniyat yaratish va o'zlashtirishni rag'batlantirish kerak. Bu prinsip, tashkilotning o'zini yangilash va rivojlantirishga intilishni ta'minlaydi.

Monitoring va baholash: Keskin omillar prinsipida monitoring va baholashning ahamiyati katta e'tibor bilan qaralgan. O'zgarishlarni baholash, natijalarni kuzatish va o'zgarishlarga mos kelish uchun monitoring tizimlarini joriy etish, tashkilotning rivojlanish darajasini baholash va muammolarni aniqlashga yordam beradi.

Keskin omillar prinsiplari tashkilotlarda o'zgartirishlarni boshqarish, tavakkalchilik va kayta-rivojlanish, boradigan risklarni boshqarish, ishonch va qo'llab-quvvatlash, o'rganish va ta'lim, monitoring va baholash kabi asosiy qoidalardan iborat. Ular tashkilotlarda o'zgarishlarga qisqartirish, samarali boshqarish va rivojlanishni ta'Keskin omillar prinsiplari, bir tashkilotda yoki boshqa bir kontekstda katta o'zgarishlarni boshqarish uchun muhim qoidalardir. Keskin omillar prinsiplari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

O'zgartirishlarni boshqarish: Keskin omillar bilan birlashtirilgan tashkilotlarda o'zgartirishlarni boshqarish prinsiplari katta ahamiyatga ega. Bu prinsip, o'zgartirishlarni to'g'ri tartibda rejalashtirish, boshqarish, uchun kerakli resurslarni ta'minlash va o'zgarishlarni amalga oshirishga yordam beradi.

Tashkilotning tavakkalchilik va kayta-rivojlanishi: Keskin omillar tashkilotlarda tavakkalchilik va kayta-rivojlanishga asoslangan prinsiplarni o'z ichiga oladi. Bu prinsip, tashkilotning o'zini yanada rivojlantirish, yangi imkoniyatlar yaratish, innovatsiyalar qabul qilish va o'zgartirishlarga oson adaptatsiya qilishni talab qiladi.

Boradigan risklarni boshqarish: Keskin omillar prinsiplari jarayonlarda boradigan risklarni tushunish, identifikatsiya qilish va ularga qarshi qabul qilingan strategiyalarni belgilashga asoslangan. Bunda risklarni boshqarish, zararlarini minimalizatsiya qilish va foydali

imkoniyatlardan samarali foydalanish kabi amallar joriy etiladi.

Ishonch va qo'llab-quvvatlash: Keskin omillar davrida ishonch va qo'llab-quvvatlash ahamiyatli prinsiplardir. Muhim o'zgarishlarni amalga oshirish uchun, barcha tashkilot a'zolarining ishonchini oshirish, ularga qo'llab-quvvatlash va ularga yordam berish kerak. Bu prinsip, tashkilot ichidagi kommunikatsiya va birgalikda ishlashni oshirishni talab qiladi.

O'rganish va ta'lim: Keskin omillar davrida o'rganish va ta'lim muhim ahamiyatga ega. Tashkilotlar o'zgarishlarga mos kelish uchun xodimlarni yangi bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlash, ularning rivojlanishiga imkoniyat yaratish va o'zlashtirishni rag'batlantirish kerak. Bu prinsip, tashkilotning o'zini yangilash va rivojlantirishga intilishni ta'minlaydi.

Monitoring va baholash: Keskin omillar prinsipida monitoring va baholashning ahamiyati katta e'tibor bilan qaralgan. O'zgarishlarni baholash, natijalarni kuzatish va o'zgarishlarga mos kelish uchun monitoring tizimlarini joriy etish, tashkilotning rivojlanish darajasini baholash va muammolarni aniqlashga yordam beradi.

Keskin omillar prinsiplari tashkilotlarda o'zgartirishlarni boshqarish, tavakkalchilik va kayta-rivojlanish, boradigan risklarni boshqarish, ishonch va qo'llab-quvvatlash, o'rganish va ta'lim, monitoring va baholash kabi asosiy qoidalardan iborat. Ular tashkilotlarda o'zgarishlarga qisqartirish, samarali boshqarish va rivojlanishni ta'minlaydi.

Proaktivlik va innovatsiya: Keskin omillar prinsipida proaktivlik va innovatsiya muhim o'rin tutadi. Tashkilotlar o'zlarini oldindan ko'rib chiqish, yanada yaxshilash va rivojlantirish uchun kengayuvchanlik qilishga intilishadi. Bu prinsip, yangiliklarga ochiq bo'lish, innovatsion yondashuvlarni qo'llash va yangi ideyalarni qo'llab-quvvatlashni talab qiladi.

Hamkorlik va birgalikda ishlash: Keskin omillar davrida hamkorlik va birgalikda ishlashning ahamiyati katta. Tashkilotlar o'rtasidagi ko'p tomonlama hamkorliklar, birlashtiruvchi ish birliklari va tashkilot ichidagi birgalikni rag'batlantirish uchun ko'p yo'nalishlarda ish bilan ishlashni talab qiladi. Bu prinsip, tashkilotning kuchli jamoasini rivojlantirish, qo'llab-quvvatlash va birlashtirish imkoniyatlaridan samarali foydalanishga yordam beradi.

Ijtimoiy mas'uliyat: Keskin omillar prinsipida tashkilotning ijtimoiy mas'uliyati va tashkilotning o'zining ta'sirini oshirish katta ahamiyatga ega. Tashkilotlar ijtimoiy muammolarga javob berish, ijtimoiy foydalar yaratish va o'z faoliyatlarini ijtimoiy muhitga mos kelishga intilishadi. Bu prinsip, tashkilotning ijtimoiy mas'uliyatga e'tibor berishini, adolatli va etik faoliyati ta'minlashni talab qiladi.

Yaratuvchanlik va kreativlik: Keskin omillar prinsipida yaratuvchanlik va kreativlik muhim o'rin tutadi. Tashkilotlar o'zlarini yangi ideyalarga ochiq bo'lish, kreativlikni rag'batlantirish va yaratuvchanlikni rag'batlantirishga intilishadi. Bu prinsip, takliflarni qo'llab-quvvatlash, qo'shimcha fikrlash va kreativlikni rag'batlantirishni talab qiladi.

Keskin omillar prinsiplari tashkilotlarda proaktivlik va innovatsiya, hamkorlik va birgalikda ishlash, ijtimoiy mas'uliyat, yaratuvchanlik va kreativlik kabi qoidalar asosida amalga oshiriladi. Ular tashkilotlarda rivojlanish va kuchli jamoa yaratishga yordam beradi va muvaffaqiyatli o'zgarishlarni talab qiladi.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALARVAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

«Ijtimoiy fanlar» kafedresi

“Tadqiqot usullari va ko‘nikmalari” FANIDAN

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1.	Fan haqida tushuncha va uning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'рни.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
2.	Ilmiy tadqiqotlarning turlari (klassifikatsiyalanishi), strukturasi va bosqichlari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
3.	Ilmiy texnik muammo (masala), uni aniqlash, o'rganish va yechimi bo'yicha ilmiy gipotezani shakllantirish.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
4.	Ilmiy tadqiqotlar olib borishning asosiy usullari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
5.	Ilmiy tadqiqot ishlarida modellashtirish.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
6.	Tadqiqot boshqaruv jarayonining boshlang'ich bosqichlaridan biri sifatida.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
7.	Empirik tadqiqot usullari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
8.	Rasmiy-mantiqiy tadqiqot usullari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
9.	Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash bosqichlari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
10.	Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash prinsiplari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
11.	Boshqaruv samaradorligiga ilmiy-metodologik yondashuvlar.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
12.	Boshqaruvning tadqiqotchilik salohiyati.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
13.	Samarali boshqaruv prinsiplari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish

14.	Ijtimoiy tadqiqotlar.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
15	Siifatli va miqdoriy tadqiqot usullari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
16	Pedagogik tadqiqot usullari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
17	Sotsiologik tadqiqot usullari	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
18	Psixologik tadqiqot usullari.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
19	Tadqiqot strategiyasi.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
20	Amaliy va nazariy tadqiqotlar.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
21	Ilmiy nazariyaning mohiyati, ahamiyati va tuzilmasi, ilmiy-tadqiqotlardagi o'rni;	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
22	Ilmiy gipotezaning mohiyati, turlari va ularni shakllantirish.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
23	«Usul», «uslub» va «metod» tushunchalari, umumiyliigi va farqlari;	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
24	Metodika, metod va metodologiya tushunchalari, ularning nisbati.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
25	Tadqiqotning metodologik g'oyasini va uni amalga oshirish bosqichlari;	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
26	Mavzuning dolzarbligi va zaruratini asoslash;	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
27	Mavzuga oid manbalarni sharhlash va o'rganilganlik darajasini baholash;	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
28	Tadqiqotning maqsad va	Adabiyotlardan konspekt qilish.

	vazifalarini shakllantirish;	Individual topshiriqlarni bajarish
29	Ilmiy tadqiqot natijalarini umumlashtirish;	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish
30	Ilmiy maqolalarni IMRAD uslubida rasmiylashtirish.	Adabiyotlardan konspekt qilish. Individual topshiriqlarni bajarish

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALARVAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

“Ijtimoiy fanlar” kafedraasi

“TADQIQOT USULLARI VA KO‘NIKMALARI” FANIDAN

GLOSSARIY

FAN BO‘YICHA ATAMALAR

Abstraksiya – 1) narsalar va ular o‘rtasidagi munosabatlarning bir qator xossalarini fikran ajratish; 2) uning mohiyatini ochib beruvchi xossa- larni ajratish maqsadida ko‘rib chiqilayotgan hodisaning jiddiy bo‘lmagan tomonlarida ularning idroklash jarayonida ajratish natijasida hosil bo‘ladiganayrim tushuncha.

Agnostitsizm – falsafiy ta‘limot, obyektiv borliq va haqiqatning obyektiv mohiyatini bilishni rad etadi, fanning vazifasini hodisalarning bilish bilan chegaralaydi, narsalar mohiyati va tabiiy hamda ijtimoiy jarayonlar rivojlanish qonuniyatlarini bilish mumkin emas deb hisoblaydi.

Adekvat – teng, ayniqlik, to‘la muvofiqlik.

Akademizm – ilmiy va ta‘lim faoliyatidagi sof nazariy yo‘nalish.

Aksioma – 1) biror nazariyaning shu nazariya boshqa qoidalarini isbot- lash asosida yotuvchi ilk, boshlang‘ich qoida, buning miqyosida u (boshlan- g‘ich holat) isbotlarsiz qabul qilinadi; 2) isbotlash talab etilmaydigan sofhaqiqat.

Aktual – dolzarb, hozirgi vaqt uchun ahamiyatli.

Algoritm – 1) qat‘iy belgilangan qoida bo‘yicha tadqiq etiladigan ope- ratsiyalar tizimi, u tadrijiy ravishda bajarilgandan so‘ng qo‘yilgan masalani yechimga olib keladi; 2) boshlang‘ich berilganlarni izlanayotgan natijaga keltiruvchi mohiyatni belgilovchi va operatsiyalar ketma-ketligining ifodasi.

Alternativa – muqobillik; bir-birini inkor etuvchi ikki imkoniyatdanbirini tanlash zarurati.

Analiz – tahlil: 1) yaxlitni tarkibiy qismlarga fikran yoki fizik ajratishdan iborat ilmiy tadqiqot usuli; 2) bo‘laklarga ajratish, nimanidir ko‘rib chiqish.

Analog – o‘xshash; boshqa narsa, hodisa yoki tushunchaga muvofiqbiror narsa, hodisa yoki tushuncha.

Analogik – o‘xshovchi; tenglik, muvofiqlik.

Apriori – tajribaga bog‘liq bo‘lmagan, tajribagacha.

Aprobatsiya – tekshirish, sinashga asoslangan qo‘llab-quvvatlash, tasdiqlash. **Argument** – 1) isbotlashning asosi bo‘lib xizmat qiluvchi mantiqiy dalil; 2) mustaqil o‘zgaruvchan qiymat, funksiya deb ataluvchi boshqa qiymatning o‘zgarishi uning o‘zgarishiga bog‘liq.

Artefakt – 1) harakat belgilari bilan birgalikdagi sun‘iy-moddiy muja- sama (masalan, texnikaviy vosita); 2) tadqiqot sharoitlarining ta’siri ostida biologik obyektning tadqiq etishlik vaqtida yuzaga keladigan biologik hosilbo‘lish yoki jarayon.

**‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI**

“TASDIQLAYMAN”

O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor

_____D.Xolmatov

“ _____ ” _____ 2023 yil

**TADQIQOT USULLARI VA KO’NIKMALRI
FANINING**

**ISHCHI O‘QUV DASTURI
4-kurs kunduzgi ta’lim shakli uchun**

Bilim sohasi:	200 000 - Ijtimoiy soha, iqtisod va huquq
Ta’lim sohasi:	230 000 - iqtisod
Ta’lim yo‘nalishi:	52 30 100 – Iqtisod
Bilim sohasi:	600 000 - Xizmatlr sohasi
Ta’lim sohasi:	610 000 - Xizmat ko‘rsatish sohasi
Ta’lim yo‘nalishi:	56 10 200 - Mehmonxona xo‘jaligini tashkil etish va boshqarish
	56 10 300 - Turizm (faoliyat turlari bo‘yicha)

Fan/modul kodi RESMS6	O'quv yili 2023-2024	Semestr 7	ECTS – Kreditlar 6	
Fan/modul turi <i>majburiy</i>	Ta'lim tili O'zbek		Haftadagi dars soatlari 4	
1.	Fanning nomi	Auditoriya mashg'ulotlari (soat)	Mustaqil ta'lim (soat)	Jami yuklama (soat)
	Tadqiqot usullari va ko'nikmalari	72	108	180
I.Fanning mazmuni				
<p>Fanni o'qitishdan maqsad – xo'jalik yuritishning bozor mexanizmini shakllanishi, korxonalar va tashkilotlar faoliyatini boshqarishning prinsipial jihatdan yangi vazifalarini hal etishni talab qiluvchi chuqur ijtimoiy - iqtisodiy va tashkiliy o'zgartirishlarni asoslash. Tadqiqotlar qaerda zaxiralar mavjudligini va rivojlanishga nima to'sqinlik qilayotganini, nimadan xavfsirash va nimani qo'llab - quvvatlash zarurligi haqida nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.</p> <p>Fanning vazifasi – ishlab chiqarish va jamiyatning, texnologiya, insonning o'z rivojlanish xususiyatlari hamda shart - sharoitlarini aks ettiruvchi zamonaviy boshqaruv va yana tobora ko'proq darajada tadqiqot yondashuviga ehtiyoj sezilayotkanligini tushuntirish. Qarorlarini qabul qilishda kasb mahoratining oshirish, boshqaruvning ilmiy bo'lishiga ko'maklashish malakasini shakllantirish;</p> <ul style="list-style-type: none"> - tadqiqot usullari va ko'nikmalarini shakllantirish va tahlil qilish; - tadqiqotning o'zida inson ijodkorligining ancha yuqori darajasini ifodalashini tushuntirish. - turli faoliyat sohalarida kasbiy bilimdonlikning rivojlanishi tadqiqotni ushbu faoliyat amaliy samaradorligining qonuniy va tabiiy elementi sifatida tushunishga yetaklashi haqidagi tasavvurni shakllantirishdan iborat. 				

II. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari)
II.I. Fan tarkibiga quyidagi mavzular kiradi:
<p>1-mavzu: Tadqiqot muammo va vaziyatlarni fahmlash, ularning paydo o'lishini aniqlash, xususiyatlari va mazmunini ochib berish, universal hal qilish yo'llari va vositalarini topishdan iborat faoliyat turi sifatida.</p> <p>Fan haqida tushuncha va uning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni. Tadqiqotning mazmun mohiyati. Fan yangi bilimlarni yaratish, o'zlashtirish va yangi usullar hamda masalalarni yechishga maqsadli yo'naltirilgan inson faoliyatini qamrab oluvchi murakkab ijtimoiy jamoaviy voqelikdir. Samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun menejmentda muammoli vaziyatlarni tadqiq etishning o'rni.</p> <p style="text-align: center;">2 - mavzu: Tadqiqotning maqsadlari, vazifalari, ob'ekti va predmeti.</p> <p>Tadqiqot maqsadlari. Tadqiqot boshqaruv jarayonining boshlang'ich bosqichlaridan biri sifatida. Innovatsiya va innovatsiya faoliyatining mazmuni. Tadqiqot maqsadiga ko'ra. Ilmiy tahlil apparati, ilmiy metodologiyaga qarab. Axborot ta'minoti mezon. tashkilot yoki boshqaruv tizimi tadqiqotning ob'ekti, ushbu tizimda vujudga keladigan muammolar esa tadqiqotning predmeti.</p> <p style="text-align: center;">3 - mavzu: Menejmentda empirik tadqiqot usullari.</p> <p>Empirik tadqiqot usuli tushunchasi. Kuzatish usuli. Eksperiment usuli. Kuzatish usuli o'rganilayotgan tadqiqot ob'ekti parametrlarini va xossa ko'rsatkichlarini qayd etish va ro'yxatga olishga asoslanadi. Qo'shilgan va oddiy kuzatish. Xronometrik kuzatish. Tadqiqotda taqqoslash</p>

deb voqelik narsalari va hodisalarining o'xshashligi va farqlanishini aniqlashga aytiladi.

4 - mavzu: Rasmiy-mantiqiy tadqiqot usullari.

Mantiqiy tadqiqot usullari. Argumentatsiya tadqiqotning bosqichi sifatida. Tasniflash va turkumlash usullari. Tushuncha – bu shunday fikrki, unda predmetlar muayyan ko'plik ichidan faqat ular uchun umumiy bo'lgan belgilar tizimi bo'yicha ajratib olingan va sinf sifatida umumlashtirilgan bo'ladi. Umumlashtirilgan predmetlar turiga ko'ra tushunchalar umumlashma va nouumlashma, shuningdek konkret va mavhum tushunchalarga bo'linadi. Mulohaza – bu, unda biror-bir vaziyatlarning yoki vaziyatlar o'rtasidagi aloqalarning mavjud emasligi ta'kidlanadigan fikrdir.

5 - mavzu: Tadqiqot metodologiyasi.

Metod va metodologiya tushunchasi. Tadqiqot metodologiyasi mazmun mohiyati. Tadqiqot metodologiyasida aspektli, tizimli va konseptual yondashuvlar. Metodika tushunchasi. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. Maxsus ilmiy - metodologiya. Aspektli yondashuv. Tizimli yondashuv. Konseptual yondashuv.

6 - mavzu: Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash bosqichlari.

Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash. Tadqiqot jarayonida amaliyotning o'rni. Tadqiqotda konsepsiyaning ahamiyati. Ilmiy tavsiflash . Dalillarni guruhlash usuli. Nazariy turkumlashtirish. Tushuntirish. Tavsiflash. Oldindan aytib berish. Amaliyot. Konsepsiya. Divergenziya. Transformatsiyalash. Konvergensiya qilish. Transformatsiyalash prinsiplari.

7 - mavzu: Ilmiy tadqiqot turlari.

Ilmiy tadqiqot turlari. Amaliy tadqiqotlar. Tarixiy tadqiqotlar. Fundamental ilmiy tadqiqotlar. Amaliy ilmiy tadqiqotlar. Psixologiyada fundamental tadqiqotlar. Biologiyada fundamental tadqiqotlar. Kimyoda fundamental tadqiqotlar. Fizikada fundamental tadqiqotlar. Tadqiqotning naqdiy rejalashtirilish. Ma'lumotlarni to'plash. Natijalarni tahlil qilish va yoritish. Natijalar yoritilishi va maqolalar yozish.

8 - mavzu: Aniq (maxsus) tadqiqot usullari tadqiqot ob'ektining o'ziga xosligi, predmeti va vazifalarini aks ettiruvchi usullar sifatida.

Aniq (maxsus) tadqiqot usullari. Tadqiqotda baholashning o'rni va ahamiyati. Tadqiqotda ekspertiza va testlash. Ishbilarmonlik o'yini. Ekspertiza. Ekspertlarning quyidagi ishlash prinsiplari. Fikr-mulohazalarni ifodalash qoidalari. □Ishonchlilik. Validlik (ishonchlilik). estga (ingl. test – tajriba, sinov) ko'plab ta'riflar.

9 - mavzu: SWOT – tahlili usuli: mohiyati, qo'llash sohalari, kamchiliklari.

SWOT-tahlilining mohiyati. SWOT-tahlildan strategik rejalashtirishda foydalanish. SWOT-tahlilidan foydali axborot olishga yordam beradigan qoidalar. Bozor oqimlari. Iqtisodiy tendensiyalar. Moliyalashtirish. Demografik ma'lumotlar. Tahlil elementlari orasidagi farqlarni tushunish. Kuchli va kuchsiz tomonlar. Imkoniyatlar va tahdidlar. Ob'ektivlik. Tomonlarni aniq ifodalash. Zaifliklar.

10 - mavzu: SMART-tahlil usuli . Morfologik tahlil usuli.

SMART tahlil usuli mazmun mohiyati. SMART tahlil usulining afzalliklari. Morfologik tahlilusuli. SMART maqsadlari. SMART texnikasi. Tezlik va effektivlik. Yirik ma'lumotlar hajmi. Tahlilning aniq va obyektivligi. Yo'nalishlarni aniqlash va maslahat berish. Ishlab chiqarish sifati va kuchli jamoalar yaratish.

11 - mavzu: Aqliy hujum usuli.

Aqliy hujum usuli mohiyati. O'xshashlik turlari. Aqliy hujumda sintetik usulning ahamiyati.

“Ikkilangan aqliy hujum”. Sinektika. Sinektika g‘oyasi. Noma’lumni go‘yoki ma’lum narsaga aylantirish. Ma’lumni go‘yoki noma’lumga aylantirish. Noma’lumni ma’lumga aylantirish. Sub’ektiv o‘xshashlik. To‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘xshashlik.

12 - mavzu: Delfi usuli.

Delfi usulining mazmun mohiyati. Delfi usulining afzalliklari va cheklovlari. Tadqiqotda SMART va Delphi usullarini aniqlash. Anketa-topshiriqlari. Muvofiqlashtiruvchi ekspertiza. Halol fikr-mulohazalarni rag‘batlantirish. Moslashuvchan. Tejamkorlik.

13 - mavzu: Maqsadlar daraxti usuli.

Maqsadlar daraxti haqida tushuncha va uni tuzish ketma ketligi. Tadqiqot jarayonida maqsadlar daraxti usulidan foydalanish samrasi. Tadqiqot jarayonida maqsadlar daraxti usulidan foydalangan holda reja tuzish. Boshlang‘ich maqsadni aniqlash. Boshqa maqsadlar belgilash. Maqsadlar orasidagi bog‘lanishlarni aniqlash. Maqsadlarni tartiblash. Maqsadlar daraxtini o‘zgartirish va yanada rivojlantirish.

14 - mavzu: Tadqiqot dasturini shakllantirish.

Tadqiqot dasturi haqida tushuncha. Tadqiqot dasturini amalga oshirish borasida normativ huquqiy hujjat. Fundamental va amaliy tadqiqotlar tanlovida ishtirok etish. Fundamental va amaliy tadqiqotlar ilmiy-texnika dasturlarini shakllantirish va amalga oshirish tartibi to‘g‘risida **Nizom**. Dasturlarni shakllantirish bosqichlari. Fundamental va amaliy tadqiqotlar loyihalari tanlovini tashkil qilish. Loyihalarni ekspertizadan o‘tkazish.

15 - mavzu: Tadqiqot maqsadlarini turkumlash.

Tadqiqotlarning boshqaruv tizimiga qarab bo‘linishi. Maqsadlarni tartiblashdagi asosiy qoidalar. Tadqiqot jarayonida tadqiqot maqsadlarini turkumlashning afzalliklari. Aniq va izchil maqsadlar. O‘z vaqti va resurslarni hisobga olish. Realistik va erishilgan maqsadlar. O‘zgarimas maqsadlar. O‘zgarish va tarqalgan maqsadlar. Bog‘lanishlarni to‘g‘ri tuzish qiyinligi. Maqsadlarni aniq belgilashning qiyinligi. Maqsadlarning juda umumiy yoki noaniqlik. Resurslarni cheklash. Bog‘lanishlarni tuzishning qiyinligi.

16 - mavzu: Tadqiqotning texnologik sxemasi.

Tadqiqotning texnologik sxemasi haqida. Tasodifiy qidiruv texnologiyasi. Boshqaruv vaziyatlari tadqiqotini rejalashtirish. Parallel tadqiqot texnologiyasi. Tasodifiy qidiruv texnologiyasi. Tadqiqot maqsadlari va vazifalarini qo‘yilishi. Tadqiqot ob‘ekti va predmetini aniqlash. Mavjud axborotni dastlabki tahlil qilish. Muammoni aniqlash. Boshlang‘ich gipotezalarni ifodalash. Axborotni to‘plash va qayta ishlash. Natijalarni tahlil qilish va umumlashtirish.

17 - mavzu: Tadqiqot samaradorligi tushunchasi va uni asosiy shakllantirish omillari.

Tadqiqot samaradorligi tushunchasi. Boshqaruv samaradorligiga ilmiy-metodologik yondashuvlar. Boshqaruvning tadqiqotchilik salohiyati. Ierarxik va organik. Menejmentning tashqi samaradorligi. Ijtimoiy samaradorlik mezoni: aholi ehtiyojlarini qondirish, muomala xarajatlarini nisbiy qisqartirish, savdo xizmatini ko‘rsatish sifati, iste‘mol xarajatlarini qisqartirish. Tadqiqotlarning umumlashtirilgan natijalari. Pragmatik yondashuv. Metodologik tayyorlik.

18 - mavzu: Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta‘minlash prinsiplari.

Tadqiqot samaradorligini ta‘minlash prinsiplari. Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta‘minlash prinsiplari. Samarali boshqaruv prinsiplari. Maqsadlarga yo‘naltirish. Ko‘rsatmalarni belgilash. Ma‘lumotlardan foydalanish. Ishonchli resurslar. Metodologiya va usullar. Ishonchli

jamoa. Monitoring va baholash. Tarqatish va rivojlanish. Yo'l-yo'riqnomalar. Resurslarni tashkil etish. Hamkorlik va kooperatsiya. Innovatsiyalar va rivojlanish. Natijalarga yo'naltirish.

II.2. MA'RUZA MAVZULARINI TAQSIMLANISHI		
№	Mavzular	Soati
7- Semestr		
1	Tadqiqot muammo va vaziyatlarni fahmlash, ularning paydo o'lishini aniqlash, xususiyatlari va mazmunini ochib berish, universal hal qilish yo'llari va vositalarini topishdan iborat faoliyat turi sifatida.	2
2	Tadqiqotning maqsadlari, vazifalari, ob'ekti va predmeti.	2
3	Menejmentda empirik tadqiqot usullari.	2
4	Rasmiy-mantiqiy tadqiqot usullari.	2
5	Tadqiqot metodologiyasi.	2
6	Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash bosqichlari.	2
7	Ilmiy tadqiqot turlari.	2
8	Aniq (maxsus) tadqiqot usullari tadqiqot ob'ektining o'ziga xosligi, predmeti va vazifalarini aks ettiruvchi usullar sifatida.	2
9	SWOT – tahlili usuli: mohiyati, qo'llash sohalari, kamchiliklari.	2
10	SMART-tahlil usuli . Morfologik tahlil usuli.	2
11	Aqliy hujum usuli .	2
12	Delfi usuli .	2
13	Maqsadlar daraxti usuli .	2
14	Tadqiqot dasturini shakllantirish .	2
15	Tadqiqot maqsadlarini turkumlash .	2
16	Tadqiqotning texnologik sxemasi.	2
17	Tadqiqot samaradorligi tushunchasi va uni asosiy shakllantirish omillari	2
18	Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash prinsiplari.	2
Jami:		36

III. I. Seminar mashg'ulotlari bo'yicha mavzular

2-mavzu: Tadqiqot muammo va vaziyatlarni fahmlash, ularning paydo o'lishini aniqlash, xususiyatlari va mazmunini ochib berish, universal hal qilish yo'llari va vositalarini topishdan iborat faoliyat turi sifatida.

Fan haqida tushuncha va uning jamiyattaraqqiyotida tutgan o'rni. Tadqiqotning mazmun mohiyati. Fan yangi bilimlarni yaratish, o'zlashtirish va yangi usullar hamda masalalarni yechishga maqsadli yo'naltirilgan inson faoliyatini qamrab oluvchi murakkab ijtimoiy jamoaviy voqelikdir. Samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun menejmentda muammoli vaziyatlarni tadqiq etishning o'rni.

6

2 - mavzu: Tadqiqotning maqsadlari, vazifalari, ob'ekti va predmeti.

Tadqiqot maqsadlari. Tadqiqot boshqaruv jarayonining boshlang'ich bosqichlaridan biri sifatida. Innovatsiya va innovatsiya faoliyatining mazmuni. Tadqiqot maqsadiga ko'ra. Ilmiy tahlil

apparati, ilmiy metodologiyaga qarab. Axborot ta'minoti mezon. tashkilot yoki boshqaruv tizimi tadqiqotning ob'ekti, ushbu tizimda vujudga keladigan muammolar esa tadqiqotning predmeti.

3 - mavzu: Menejmentda empirik tadqiqot usullari.

Empirik tadqiqot usuli tushunchasi. Kuzatish usuli. Eksperiment usuli. Kuzatish usuli o'rganilayotgan tadqiqot ob'ekti parametrlarini va xossa ko'rsatkichlarini qayd etish va ro'yxatga olishga asoslanadi. Qo'shilgan va oddiy kuzatish. Xronometrik kuzatish. Tadqiqotda taqqoslash deb voqelik narsalari va hodisalarining o'xshashligi va farqlanishini aniqlashga aytiladi.

4 - mavzu: Rasmiy-mantiqiy tadqiqot usullari.

Mantiqiy tadqiqot usullari. Argumentatsiya tadqiqotning bosqichi sifatida. Tasniflash va turkumlash usullari. Tushuncha – bu shunday fikrki, unda predmetlar muayyan ko'plik ichidan faqat ular uchun umumiy bo'lgan belgilar tizimi bo'yicha ajratib olingan va sinf sifatida umumlashtirilgan bo'ladi. Umumlashtirilgan predmetlar turiga ko'ra tushunchalar umumlashma va nouumlashma, shuningdek konkret va mavhum tushunchalarga bo'linadi. Mulohaza – bu, unda biror-bir vaziyatlarning yoki vaziyatlar o'rtasidagi aloqalarning mavjud emasligi ta'kidlanadigan fikrdir.

5 - mavzu: Tadqiqot metodologiyasi.

Metod va metodologiya tushunchasi. Tadqiqot metodologiyasi mazmun mohiyati. Tadqiqot metodologiyasida aspektli, tizimli va konseptual yondashuvlar. Metodika tushunchasi. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. Maxsus ilmiy - metodologiya. Aspektli yondashuv. Tizimli yondashuv. Konseptual yondashuv.

6 - mavzu: Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash bosqichlari.

Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash. Tadqiqot jarayonida amaliyotning o'rni. Tadqiqotda konsepsiyaning ahamiyati. Ilmiy tavsiflash . Dalillarni guruhlash usuli. Nazariy turkumlashtirish. Tushuntirish. Tavsiflash. Oldindan aytib berish. Amaliyot. Konsepsiya. Divergensiya. Transformatsiyalash. Konvergensiya qilish. Transformatsiyalash prinsiplari.

7 - mavzu: Ilmiy tadqiqot turlari.

Ilmiy tadqiqot turlari. Amaliy tadqiqotlar. Tarixiy tadqiqotlar. Fundamental ilmiy tadqiqotlar. Amaliy ilmiy tadqiqotlar. Psixologiyada fundamental tadqiqotlar. Biologiyada fundamental tadqiqotlar. Kimyoda fundamental tadqiqotlar. Fizikada fundamental tadqiqotlar. Tadqiqotning naqdiy rejalashtirilish. Ma'lumotlarni to'plash. Natijalarni tahlil qilish va yoritish. Natijalar yoritilishi va maqolalar yozish.

8 - mavzu: Aniq (maxsus) tadqiqot usullari tadqiqot ob'ektining o'ziga xosligi, predmeti va vazifalarini aks ettiruvchi usullar sifatida.

Aniq (maxsus) tadqiqot usullari. Tadqiqotda baholashning o'rni va ahamiyati. Tadqiqotda ekspertiza va testlash. Ishbilarmonlik o'yini. Ekspertiza. Ekspertlarning quyidagi ishlash prinsiplari. Fikr-mulohazalarni ifodalash qoidalari. □Ishonchlilik. Validlik (ishonchlilik). estga (ingl. test – tajriba, sinov) ko'plab ta'riflar.

9 - mavzu: SWOT – tahlili usuli: mohiyati, qo'llash sohalari, kamchiliklari.

SWOT-tahlilining mohiyati. SWOT-tahlildan strategik rejalashtirishda foydalanish. SWOT-tahlilidan foydali axborot olishga yordam beradigan qoidalar. Bozor oqimlari. Iqtisodiy tendensiyalar. Moliyalashtirish. Demografik ma'lumotlar. Tahlil elementlari orasidagi farqlarni tushunish. Kuchli va kuchsiz tomonlar. Imkoniyatlar va tahdidlar. Ob'ektivlik. Tomonlarni aniq ifodalash. Zaifliklar.

10 - mavzu: SMART-tahlil usuli . Morfologik tahlil usuli.

SMART tahlil usuli mazmun mohiyati. SMART tahlil usulining afzalliklari. Morfologik tahlilusuli. SMART maqsadlari. SMART texnikasi. Tezlik va effektivlik. Yirik ma'lumotlar hajmi.

Tahlilning aniq va obyektivligi. Yo'nalishlarni aniqlash va maslahat berish. Ishlab chiqarish sifati va kuchli jamoalar yaratish.

11 - mavzu: Aqliy hujum usuli.

Aqliy hujum usuli mohiyati. O'xshashlik turlari. Aqliy hujumda sintetik usulning ahamiyati. "Ikkilangan aqliy hujum". Sinektika. Sinektika g'oyasi. Noma'lumni go'yoki ma'lum narsaga aylantirish. Ma'lumni go'yoki noma'lumga aylantirish. Noma'lumni ma'lumga aylantirish. Sub'ektiv o'xshashlik. To'g'ridan-to'g'ri o'xshashlik.

12 - mavzu: Delfi usuli.

Delfi usulining mazmun mohiyati. Delfi usulining afzalliklari va cheklovlari. Tadqiqotda SMART va Delphi usullarini aniqlash. Anketa-topshiriqlari. Muvofiqlashtiruvchi ekspertiza. Halol fikr-mulohazalarni rag'batlantirish. Moslashuvchan. Tejamkorlik.

13 - mavzu: Maqsadlar daraxti usuli.

Maqsadlar daraxti haqida tushuncha va uni tuzish ketma ketligi. Tadqiqot jarayonida maqsadlar daraxti usulidan foydalanish samrasi. Tadqiqot jarayonida maqsadlar daraxti usulidan foydalangan holda reja tuzish. Boshlang'ich maqsadni aniqlash. Boshqa maqsadlar belgilash. Maqsadlar orasidagi bog'lanishlarni aniqlash. Maqsadlarni tartiblash. Maqsadlar daraxtini o'zgartirish va yanada rivojlantirish.

14 - mavzu: Tadqiqot dasturini shakllantirish.

Tadqiqot dasturi haqida tushuncha. Tadqiqot dasturini amalga oshirish borasida normativ huquqiy hujjat. Fundamental va amaliy tadqiqotlar tanlovida ishtirok etish. Fundamental va amaliy tadqiqotlar ilmiy-texnika dasturlarini shakllantirish va amalga oshirish tartibi to'g'risida **Nizom**. Dasturlarni shakllantirish bosqichlari. Fundamental va amaliy tadqiqotlar loyihalari tanlovini tashkil qilish. Loyihalarni ekspertizadan o'tkazish.

15 - mavzu: Tadqiqot maqsadlarini turkumlash.

Tadqiqotlarning boshqaruv tizimiga qarab bo'linishi. Maqsadlarni tartiblashdagi asosiy qoidalar. Tadqiqot jarayonida tadqiqot maqsadlarini turkumlashning afzalliklari. Aniq va izchil maqsadlar. O'z vaqti va resurslarni hisobga olish. Realistik va erishilgan maqsadlar. O'zgarmas maqsadlar. O'zgarish va tarqalgan maqsadlar. Bog'lanishlarni to'g'ri tuzish qiyinligi. Maqsadlarni aniq belgilashning qiyinligi. Maqsadlarning juda umumiy yoki noaniqlik. Resurslarni cheklash. Bog'lanishlarni tuzishning qiyinligi.

16 - mavzu: Tadqiqotning texnologik sxemasi.

Tadqiqotning texnologik sxemasi haqida. Tasodifiy qidiruv texnologiyasi. Boshqaruv vaziyatlari tadqiqotini rejalashtirish. Parallel tadqiqot texnologiyasi. Tasodifiy qidiruv texnologiyasi. Tadqiqot maqsadlari va vazifalarini qo'yilishi. Tadqiqot ob'ekti va predmetini aniqlash. Mavjud axborotni dastlabki tahlil qilish. Muammoni aniqlash. Boshlang'ich gipotezalarni ifodalash. Axborotni to'plash va qayta ishlash. Natijalarni tahlil qilish va umumlashtirish.

17 - mavzu: Tadqiqot samaradorligi tushunchasi va uni asosiy shakllantirish omillari.

Tadqiqot samaradorligi tushunchasi. Boshqaruv samaradorligiga ilmiy-metodologik yondashuvlar. Boshqaruvning tadqiqotchilik salohiyati. Ierarxik va organik. Menejmentning tashqi samaradorligi. Ijtimoiy samaradorlik mezonlari: aholi ehtiyojlarini qondirish, muomala xarajatlarini nisbiy qisqartirish, savdo xizmatini ko'rsatish sifati, iste'mol xarajatlarini qisqartirish. Tadqiqotlarning umumlashtirilgan natijalari. Pragmatik yondashuv. Metodologik tayyorlik.

18 - mazvu: Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash prinsiplari.

Tadqiqot samaradorligini ta'minlash prinsiplari. Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash prinsiplari. Samarali boshqaruv prinsiplari. Maqsadlarga yo'naltirish. Ko'rsatmalarni belgilash. Ma'lumotlardan foydalanish. Ishonchli resurslar. Metodologiya va usullar. Ishonchli jamoa. Monitoring va baholash. Tarqatish va rivojlanish. Yo'l-yo'riqnoma. Resurslarni tashkil etish. Hamkorlik va kooperatsiya. Innovatsiyalar va rivojlanish. Natijalarga yo'naltirish.

	III.2. SEMINAR MAVZULARINI TAQSIMLANISHI	Ajratilgan soat
	Mavzular	
	7-Semestr	
S1	Tadqiqot muammo va vaziyatlarni fahmlash, ularning paydo o'lishini aniqlash, xususiyatlari va mazmunini ochib berish, universal hal qilish yo'llari va vositalarini topishdan iborat faoliyat turi sifatida.	2
S2	Tadqiqotning maqsadlari, vazifalari, ob'ekti va predmeti.	2
S3	Menejmentda empirik tadqiqot usullari.	2
S4	Rasmiy-mantiqiy tadqiqot usullari.	2
S5	Tadqiqot metodologiyasi.	2
S6	Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash bosqichlari.	2
S7	Ilmiy tadqiqot turlari.	2
S8	Aniq (maxsus) tadqiqot usullari tadqiqot ob'ektining o'ziga xosligi, predmeti va vazifalarini aks ettiruvchi usullar sifatida.	2
S9	SWOT – tahlili usuli: mohiyati, qo'llash sohalari, kamchiliklari.	2
S10	SMART-tahlil usuli . Morfologik tahlil usuli.	2
S11	Aqliy hujum usuli .	2
S12	Delfi usuli .	2
S13	Maqsadlar daraxti usuli .	2
S14	Tadqiqot dasturini shakllantirish .	2
S15	Tadqiqot maqsadlarini turkumlash .	2
S16	Tadqiqotning texnologik sxemasi.	2
S17	Tadqiqot samaradorligi tushunchasi va uni asosiy shakllantirish omillari	2
S18	Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash prinsiplari.	2
	Jami:	36

	IV.. MUSTAQIL TA'LIM VA MUSTAQIL ISHLAR	Ajratilgan soat
	7-semestr (108-soat)	
TM1	Fan haqida tushuncha va uning jamiyattaraqqiyotida tutgan o'rni.	4
TM2	Ilmiy tadqiqotlarning turlari (klassifikatsiyalanishi), strukturasi va bosqichlari.	4
TM3	Ilmiy texnik muammo (masala), uni aniqlash, o'rganish vaye chimi bo'yicha ilmiy gipotezani shakllantirish.	4
TM4	9 Ilmiy tadqiqotlar olib borishning asosiy usullari.	4
TM5	10 Ilmiy tadqiqot ishlarida modellashtirish.	4
TM6	Tadqiqot boshqaruv jarayonining boshlang'ich. bosqichlaridan biri sifatida.	4
TM7	Empirik tadqiqot usullari.	4
TM8	Rasmiy-mantiqiy tadqiqot usullari.	4
TM9	Tadqiqot jarayonida dalillar bilan ishlash bosqichlari.	4

TM10	Menejmentda tadqiqotlar samaradorligini ta'minlash prinsiplari.	4
TM11	Boshqaruv samaradorligiga ilmiy-metodologik yondashuvlar.	4
TM12	Boshqaruvning tadqiqotchilik salohiyati.	4
TM13	Samarali boshqaruv prinsiplari.	4
TM14	Ijtimoiy tadqiqotlar.	4
TM15	Sifatli va miqdoriy tadqiqot usullari.	4
TM16	Pedagogik tadqiqot usullari.	4
TM17	Sotsiologok tadqiqot usullari	4
TM18	Psixologik tadqiqot usullari.	4
TM19	Tadqiqot strategiyasi.	4
TM20	Amaliy va nazariy tadqiqotlar.	4
TM21	Ilmiy nazariyaning mohiyati, ahamiyati va tuzilmasi, ilmiy-tadqiqotlardagi o'rni;	4
TM22	Ilmiy gipotezaning mohiyati, turlari va ularni shakllantirish.	4
TM23	«Usul», «uslub» va «metod» tushunchalari, umumiyliigi va farqlari;	4
TM24	Metodika, metod va metodologiya tushunchalari, ularning nisbati.	4
TM25	Tadqiqotning metodologik g'oyasini va uni amalga oshirish bosqichlari;	2
TM26	Mavzuning dolzarbligi va zaruratini asoslash;	2
TM27	Mavzuga oid manbalarni sharhlash va o'rganilganlik darajasini baholash;	2
TM28	Tadqiqotning maqsad va vazifalarini shakllantirish;	2
TM29	Ilmiy tadqiqot natijala-rini umumlashtirish;	2
TM30	Ilmiy maqolalarni IMRAD uslubida rasmiylashtirish.	2
	Jami:	108

Fan o'qitilishining natijalari (shakllanadigan kompetensiyalar)

Fanni o'zlashtirish natijasida talaba:

- Ushbu kursni tugatgandan so'ng talabalar quyidagi imkoniyatlarga ega bo'lishlari kerak: tadqiqot usullari fanining ahamiyati va vazifalari to'g'risida tushunchaga ega bo'lishi; tadqiqot usullari fanining predmeti, metodi va obykti to'g'risida tushunchaga ega bo'lishi; tadqiqot usullari fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi bilishi; tadqiqot olib borishning tayyorgarlik ko'rish bosqichlari bilishi; tadqiqot olib borish muolajalarining usul va uslubiyoti to'g'risida tushunchaga ega bo'lishi; tadqiqotning tarkibiy tuzilishi o'rganishi; tadqiqotning ma'lumotlar bazasini yaratishni o'rganishi; tadqiqot dasturini tuzishga qo'yilgan talablarni bilishi; tadqiqotning rejasining mazmuni va tarkibiy tuzilishi to'g'risida tushunchaga ega bo'lishi; statistik ko'satkichlar jamlash va guruxlash usullarini o'rganishi;
- Turizm va Mehmonxona ho'jaligini tashkil etish va boshqarish bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijalarining baholashni bilishi;
- tadqiqot natijalarini rasmiylashtirish va taqdim qilishni bilishi.

VI. Ta'lim texnologiyalari va metodlari:

- ma'ruzalar;
- amaliy ishlarni bajarish va xulosalash
- interfaol keys-stadilar;
- blits- so'rov;
- guruhlarda ishlash;
- taqdimotlarni qilish;
- jamoa bo'lib ishlash va himoya qilish uchun loyihalar.

VII. Kreditlarni olish uchun talablar

Fanga ajratilgan kreditlar talabalarga har bir semestr bo'yicha nazorat turlaridan ijobiy natijalarga erishilgan taqdirda taqdim etiladi.

Fan bo'yicha talabalar bilimni baholashda oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlari qo'llaniladi. Nazorat turlari bo'yicha baholash: 5 – “a'lo”, 4 – “yaxshi”, 3 – “qoniqarli”, 2 – “qoniqarsiz” baho mezonlarida amalga oshiriladi.

Oraliq nazorat har semestrda bir marta yozma ish shaklida o'tkaziladi.

Talabalar semestrlar davomida fanga ajratilgan amaliy (seminar) mashg'ulotlarda muntazam, har bir mavzu bo'yicha baholanib boriladi va o'rtachalanadi. Bunda talabaning amaliy (seminar) mashg'ulot hamda mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida, to'laqonli bajarganligi, mashg'ulotlardagi faolligi inobatga olinadi.

Shuningdek, amaliy (seminar) mashg'ulot va mustaqil ta'lim topshiriqlari bo'yicha olgan baholari oraliq nazorat turi bo'yicha baholashda inobatga olinadi. Bunda har bir oraliq nazorat turi davrida olingan baholar o'rtachasi oraliq nazorat turidan olingan baho bilan **qayta o'rtachalanadi**.

O'tkazilgan oraliq nazoratlardan olingan baho **oraliq nazorat natijasi** sifatida qaydnomaga rasmiylashtiriladi.

Yakuniy nazorat turi semestrlar yakunida tasdiqlangan grafik bo'yicha yozma ish shaklida o'tkaziladi.

Oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlarida:

Talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **5 (a'lo) baho**;

Talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **4 (yaxshi) baho**;

Talaba olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **3 (qoniqarli) baho**;

Talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas, deb topilganda – **2 (qoniqarsiz) baho** bilan baholanadi.

Asosiy adabiyotlar

1. A. Rajabov Ilmiy tadqiqot asoslari. O'quv qo'llanma. - Toshkent, 2012 - y. 208 b.
2. D.Rasulova., I.Xotamov., X.Asatullayev. Biznesni tadqiq etish usullari.Ma'ruza matni. - Toshkent, 2018 - y. 179 b.
3. Yo'ldoshev N.Q. Rashidov J.X. Menejmentning tadqiqot usullari. Darslik. - Toshkent, 2020 - y. 163 b.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi – T.: O'zbekiston, 2014. – 46 b.
. “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 15 maydagi —Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta'minlash, ularni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish chora-tadbirlari to'g'risidagi 4725-sonli Farmoni
3. R.S. Muratov, I.A. Djalalova, S.Sh. Oripov. Korxonalar iqtisodiyoti. Darslik.

Axborot manbalari

1. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi xukumat portali.
2. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
3. www.tadqiqott.uz
4. www.iqtisodiyot.uz

Namangan davlat universiteti tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan:

Fanning ishchi o‘quv dasturi Ijtimoiy fanlar kafedrasining 2023-yil _____ dagi _____-sonli yig‘ilishida muhokama qilingan va fakultet Kengashida ko‘rib chiqish uchun tavsiya etilgan.

Fanning ishchi o‘quv dasturi Ijtimoiy fanlar fakultetining 2023-yil _____ dagi _____-sonli Kengashida ko‘rib chiqilgan va va tasdiqqa tavsiya etilgan.

Fanning ishchi o‘quv dasturi NamDU O‘quv - uslubiy Kengashining 2023-yil _____ dagi _____-sonli majlisida bilan muhokama qilingan va tasdiqlangan.

Fan/modul uchun mas’ullar:

Tojiboyev A.V – Namangan davlat universiteti, Ijtimoiy fanlar kafedrasida o‘qituvchisi.

Taqrizchilar:

Sodirjonov M.A – Namangan davlat universiteti, Ijtimoiy fanlar kafedrasida v.b. dotsenti.

Maxkamov Q.O. – NamDU, Ijtimoiy fanlar kafedrasida dotsenti, sotsiologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

NamDU o‘quv-uslubiy boshqarma boshlig‘i:

X.Mirzaaxmedov

Ijtimoiy fanlar fakulteti dekani:

Sh.Xaydaraliyev

Ijtimoiy kafedrasida mudiri:

Q.Maxkamov

Tuzuvchi:

A. Tojiboyev.

**O‘ZBEKISTON RES‘UBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALARVAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası

**TADQIQOT USULLARI VA KO‘NIKMALARI
FANIDAN**

ORALIQ VA YAKUNIY NAZORAT SAVOLLARI

1 - variant

1. Fan bu?
2. Mulohaza - bu?
3. Natijalarni tahlil qilish va yoritish - bu?

2 - variant

1. Tadqiqot nima?
2. Ekspertlarning ishlash prinsiplari.
3. Metod - bu?

3 - variant

1. Muammo nima?
2. Intuitiv qidiruv nima?
3. Ekspertiza – bu?

4 - variant

1. Ilmiy bilimlar tizimi deganda nimani tushunasiz?
2. Argumentatsiya nima?
3. Baholashning asosi deganda nimani tushunasiz?

5 - variant

1. Ilmiy faoliyat haqida tushuncha bering.
2. Ilmiy tavsiflash – bu?
3. Ijtimoiy tadqiqotlar - bu?

6 - variant

1. Tadqiqot madsadiga ko'ra qaysi turlarga bo'linadi?
2. Amaliy ilmiy tadqiqotlar.
3. Tadqiqot ob'yekti?

7 - variant

1. Tadqiqotlar qator omillarning mavjud bo'lishini nazarda tutadi bular qaysilar?
2. Muammo nima?
3. Metod - bu?

8 - variant

1. Tadqiqot resruslari nima?
4. Ekspertlarning ishlash prinsiplari.
2. Aniq (maxsus) tadqiqot usullari.

9 - variant

1. Kuzatish usuli.
2. Tarixiy tadqiqot turi haqida tushuncha bering.
3. Metodologiya haqida fikr bildiring.

10 - variant

1. Dalillarni guruhlash usuli – nima?
2. Tadqiqot samaradorligi deganda nimani tushunasiz?
3. Fundamental ilmiy tadqiqotlar.

11 - variant

1. Ekspriment usuli.
2. Tarixiy tadqiqotlarni amalga oshirish bosqichlari.
3. Tushuncha haqida fikr bildiring.

12 - variant

1. O'rganilayotgan ob'ektning harakteri bo'yicha eksperimentlar qaysi turlarga bo'linadi?
2. Transformatsiyalash – nimani anglatadi?
3. Gipotezaning nazariy - metodologik funksiyasi.

13 - variant

1. Tadqiqot munozarasining asosiy prinsiplari qaysilar?
2. Tadqiqotda konsepsiyaning ahamiyati.
3. Metodologiya haqida fikr bildiring.

14 - variant

1. Tadqiqot ob'yekti?
2. Ekspertlarning ishlash prinsiplari.
3. Tushuntirish – haqida tushuncha bering?

14 - variant

1. Muammo nima?
2. Tadqiqot ob'yekti?
3. Aspektli, tizimli va konseptual yondashu haqida yozing.

15 - variant

1. Natijalarni tahlil qilish va yoritish - bu?
2. Tarixiy tadqiqotlarni amalga oshirish bosqichlari.
3. Shartli va shartsiz dalillar.

16 - variant

1. Baholashning asosi deganda nimani tushunasiz?
2. Dalillarni guruhlash usuli – nima?
3. Amaliy ilmiy tadqiqotlar.

17 - variant

1. Ekspriment usuli.
2. Gipotezaning nazariy - metodologik funksiyasi.
3. Tushunchalarni to'g'ri taqqoslash qoidasi.

18 - variant

1. Ilmiy faoliyat haqida tushuncha bering.
2. Tadqiqot resruslari nima?
3. Ijtimoiy tadqiqotlar - bu?

19 - variant

1. Intuitiv qidiruv nima?
2. Argumentatsiya nima?
3. Ijtimoiy tadqiqotlar - bu?

20 - variant

1. Dalillarni guruhlash usuli – nima?
2. Transformatsiyalash – nimani anglatadi?
3. Muammo nima?

21 - variant

1. Kuzatish usuli.
2. Tadqiqotda konsepsiyaning ahamiyati.
3. Tadqiqot ob'yekti?

22 - variant

1. Gipotezaning nazariy - metodologik funksiyasi.
2. Metodologiya haqida fikr bildiring.
3. Ekspertiza – bu?

23 - variant

1. Tadqiqot ob'yekti?
2. Shartli va shartsiz dalillar.
3. Fundamental ilmiy tadqiqotlar.

24 - variant

1. Tadqiqotlar qator omillarning mavjud bo'lishini nazarda tutadi bular qaysilar?
2. Aniq (maxsus) tadqiqot usullari haqida fikr bildiring.
3. Ilmiy faoliyat haqida tushuncha bering.

25 - variant

1. Metodologiya haqida fikr bildiring.
2. Gipotezaning nazariy - metodologik funksiyasi.
3. Tarixiy tadqiqot turi haqida tushuncha bering.

**O‘ZBEKISTON RES‘UBLIKASI
OLIV TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALARVAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

“Ijtimoiy fanlar” kafedra

“TADQIQOT USULLARI VA KO‘NIKMALARI” FANIDAN

BAHOLASH MEZONI

KREDITLARNI OLISH UCHUN TALABLAR

Fanga ajratilgan kreditlar talabalarga har bir semestr bo'yicha nazorat turlaridan ijobiy natijalarga erishilgan taqdirda taqdim etiladi.

Fan bo'yicha talabalar bilimini baholashda oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlari qo'llaniladi. Nazorat turlari bo'yicha baholash: 5 – “a'lo”, 4 – “yaxshi”, 3 – “qoniqarli”, 2 – “qoniqarsiz” baho mezonlarida amalga oshiriladi.

Oraliq nazorat har semestrda bir marta yozma ish shaklida o'tkaziladi.

Talabalar semestrlar davomida fanga ajratilgan amaliy (seminar) mashg'ulotlarda muntazam, har bir mavzu bo'yicha baholanib boriladi va o'rtachalanadi. Bunda talabaning amaliy (seminar) mashg'ulot hamda mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida, to'laqonli bajarganligi, mashg'ulotlardagi faolligi inobatga olinadi.

SHuningdek, amaliy (seminar) mashg'ulot va mustaqil ta'lim topshiriqlari bo'yicha olgan baholari oraliq nazorat turi bo'yicha baholashda inobatga olinadi. Bunda har bir oraliq nazorat turi davrida olingan baholar o'rtachasi oraliq nazorat turidan olingan baho bilan **qayta o'rtachalanadi**.

O'tkazilgan oraliq nazoratlardan olingan baho **oraliq nazorat natijasi** sifatida qaydnomaga rasmiylashtiriladi.

Yakuniy nazorat turi semestrlar yakunida tasdiqlangan grafik bo'yicha yozma ish shaklida o'tkaziladi.

Oraliq (ON) va yakuniy (YaN) nazorat turlarida:

Talaba mustaqil xulosa va qaror qabul qiladi, ijodiy fikrlay oladi, mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **5 (a'lo) baho**;

Talaba mustaqil mushohada yuritadi, olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **4 (yaxshi) baho**;

Talaba olgan bilimni amalda qo'llay oladi, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunadi, biladi, ifodalay oladi, aytib beradi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega deb topilganda – **3 (qoniqarli) baho**;

Talaba fan dasturini o'zlashtirmagan, fanning (mavzuning) mohiyatini tushunmaydi hamda fan (mavzu) bo'yicha tasavvurga ega emas, deb topilganda – **2 (qoniqarsiz) baho** bilan baholanadi.